

ՄԵՂՐՅԱՆ Ս.Գ.

**ՀՏԴ 347.94 (479.25) (042.4)
ԳՄԴ 67.99 (2Ղ) 92 ց 7
Մ 586**

***Հրատարակության և երաշխավորել
ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը***

Մեղրյան Սերգեյ Գուրգենի

Մ 586 Ապացուցումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում: Դասախոսություններ: Երևանի պետ. համալսարան: Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, 256 էջ:

Գրքում ՀՀ և այլ երկրների քաղաքացիական դատավարության օրենսդրության, ՄԻԵԴ-ի վճիռների, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի, ճշաբեկ դատարանի որոշումների, դատական պրակտիկայի նյութերի, ինչպես նաև տեսական աղբյուրների ուսումնասիրության հիման վրա դիտարկվել են քաղաքացիական դատավարությունում ապացուցման տեսության մի շարք արդիական հիմնախնդիրներ: Այն ներառում է «Ապացուցման տեսությունը քաղաքացիական դատավարությունում» հատուկ դասընթացի ծրագրով նախատեսված թեմաների ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ նյութեր, որոնք կազմված են ըստ 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ գործող ՀՀ օրենսդրության և ձևավորված դատական պրակտիկայի:

Սույն հրատարակությունը կարող է օգտակար լինել իրավաբանական բուհերի և ֆակուլտետների ուսանողների, մագիստրանտների, ասպիրանտների, դասախոսների, փաստաբանների, դատական մարմինների աշխատողների, ինչպես նաև ապացուցման հիմնախնդիրներով հետաքրքրվող այլ անձանց:

**ՀՏԴ 347.94 (479.25) (042.4)
ԳՄԴ 67.99 (2Ղ) 92 ց 7**

ISBN 978-5-8084-1-1697-0

© Մեղրյան Ս.Գ., 2012

ԱՊԱՑՈՒՑՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

(դասախոսություններ)

ԵՐԵՎԱՆ

**ԵՊՀ հրատարակչություն
2012**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	5
ՄԱՍ I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՍՈՒՆՔ ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	7
ԳԼՈՒԽ I. ԱՊԱՑՈՒՅՄԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆ	7
§1. Ապացուցման հասկացությունը և նպատակը	7
§2. Ապացուցման առարկան	9
§3. Ապացուցելուց ազատելու հիմքերը	29
ԳԼՈՒԽ II. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ	46
§1. Ապացույցների հասկացությունը և հատկանիշները	46
§2. Ապացույցների դասակարգումը	54
ԳԼՈՒԽ III. ԱՊԱՑՈՒՅՄԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	67
§1. Ապացուցման պարտականության իրավական բնույթը	67
§2. Ապացուցման պարտականության բովանդակությունը	74
§3. Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու անհրաժեշտությունը	92
§4. Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնները	98
§5. Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնները (ապացուցողական կանխավարկածներ)	104
ԳԼՈՒԽ IV. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՊԱՑՈՒՅՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԹՈՒՅԼԱՏՐԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ	117
ԳԼՈՒԽ V. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ ԵՎ ԳԼԱՀԱՏՈՒՄԸ	135

ՄԱՍ II. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	149
ԳԼՈՒԽ I. ԳՈՐԾԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ԱՆՁԱՆՑ ՑՈՒՑՍՈՒՆՔՆԵՐԸ	149
ԳԼՈՒԽ II. ՎԿԱՆԵՐԻ ՑՈՒՑՍՈՒՆՔՆԵՐԸ	159
ԳԼՈՒԽ III. ԳՐԱՎՈՐ ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐ	178
ԳԼՈՒԽ IV. ԻՐԵՂԵՆ ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐ	201
ԳԼՈՒԽ V. ՓՈՐՁԱԳԵՏԻ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	209
ԳԼՈՒԽ VI. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	236
§1. Ապացույցների ապահովումը	237
§2. Դատական հանձնարարություններ	243
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ	248

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պատական ապացուցման և ապացույցների հիմնահարցերը կենտրոնական են դատավարագիտության և դատավարական օրենսդրությունների մեջ: Դրանց նկատմամբ հետաքրքրությունն առաջին հերթին պայմանավորված է դատավարության մրցակցային ձևի պայմաններում ապացուցողական գործունեության գործնական նշանակությամբ: Անհերքելի է այն իրողությունը, որ դատարանն իր վարույթում գտնվող գործով կարող է ճիշտ արդարադատություն իրականացնել միայն այն դեպքերում, երբ գործի քննության ընթացքում կբացահայտի գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը և հաստատված հանգամանքներին (փաստերին) համապատասխան ու ճիշտ կկիրառի օրենքը: Բացի այդ, Յայաստանի քաղաքացիական դատավարության հիմքում ներկայումս դրված մրցակցության սկզբունքի պայմաններում անձը կարող է ակնկալել իր խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների և օրենքով պահպանվող շահերի դատական պաշտպանություն միայն այն պարագայում, երբ դատավարական օրենքով սահմանված կարգով ապացուցում է իր հայցի (դիմումի) հիմքում ընկած հանգամանքների առկայությունը: Ծիշտ նույն կերպ էլ անձինք, որոնց դեմ հայց է ներկայացվել դատարան, պետք է ապացուցեն հայտարարված պահանջների դեմ իրենց առարկությունների և հակընդդեմ պահանջների հիմքում ընկած հանգամանքները, ինչից ուղղակիորեն կախված է հարուցված հայցից պաշտպանվելու արդյունավետությունը:

Ճշմարտությունը բացահայտելու համար դատարանը և գործին մասնակցող անձինք պետք է անշեղորեն պահպանեն և կիրառեն յուրաքանչյուր գործով իրականության բացահայտմանն ուղղված դատավարական նորմերի պահանջները: Այլ կերպ ասած՝ օրինական ու հիմնավորված դատական ակտերի կայացումը և խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների պաշտպանությունը մեծապես պայմանավորված են դատարանի և գործին մասնակցող անձանց ապացուցողական գործունեության ճիշտ կազմակերպումից և իրականացումից: Ապացուցողական գործունեության առանձին հարցե-

րի որակյալ լուծումը կանխորոշում է ճիշտ վճռահատությունը և խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների պաշտպանությունը:

Առաջարկվող աշխատության մեջ ՀՀ-ում վերջին տասնամյակի ընթացքում կատարված դատաիրավական բարեփոխումների լույսի ներքո և ժամանակակից դատավարագիտության ձեռքբերումների հիման վրա լուսաբանվել և վերլուծության են ենթարկվել ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունում ապացուցման և ապացույցների հետ կապված հիմնական ինստիտուտները, հասկացությունները և ապացուցման տեսության արդիական հիմնախնդիրները:

Ս. Գ. Մեղրյան

ՄԱՍ I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՍՄՈՒՆՔ ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԳԼՈՒԽ I.

ԱՊԱՑՈՒՅՄԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆ

§ 1. Ապացուցման հասկացությունը և նպատակը

Քաղաքացիական դատավարությունը, ինչպես հայտնի է, հետապնդում է մի շարք նպատակներ: Դրանցից ամենահիմնականը՝ իրավունքի սուբյեկտների խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների, օրինական շահերի պաշտպանությունն է:¹ Այդ նպատակին հասնելու համար դատարանը լուծում է մի շարք խնդիրներ, այդ թվում՝ գործի ըստ էության քննությունը և լուծումը: Նշված խնդրի լուծումն անհնար է առանց տվյալ գործի փաստական հանգամանքների, վիճող կողմերի իրական փոխհարաբերությունների, գործին մասնակցող անձանց պահանջների և դրանց դեմ արվող առարկությունների հիմքում ընկած փաստերի, ինչպես նաև նյութական օրենսդրության նորմերով արժեքավորվող իրավաբանական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին հավաստի գիտելիքներ ձեռք բերելու:

Նշված գիտելիքների ձեռքբերմանն ուղղված՝ դատարանի և գործին մասնակցող անձանց մտավոր-տրամաբանական և պրակտիկ-դատավարական գործունեությունը, որն իրականացվում է որոշակի դատավարական ձևի շրջանակներում, դատավարագիտու-

¹ Տե՛ս *Жилин Г.А.* Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции. - М.: «Городец», 2000, էջ 12:

թյան մեջ ավանդաբար կոչվում է դատական ապացուցում: Վերջինս գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին հավանական դատողություններից դեպի հավաստի գիտելիքները տանող միակ ուղին է, որի միջոցով ապահովվում է օրինական և հիմնավորված դատական ակտերի կայացումը:

Ռուս դատավարագետ Օ.Վ. Բաուլինի կարծիքով դատական ապացուցման միակ նպատակը գործի լուծման համար իրավաբանական նշանակություն ունեցող հանգամանքները պարզելն է:¹ Ռ.Գ. Պետրոսյանը ևս նշում է, որ «դատական ապացուցման նպատակը գործի իրական հանգամանքների, գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերի առկայության կամ բացակայության հաստատումն է, որն իր հերթին հնարավորություն է տալիս իրականացնել քաղաքացիների և կազմակերպությունների իրավունքների և օրինական շահերի իրական պաշտպանություն»:²

Եվ իրոք, քաղաքացիական գործի ճիշտ լուծման համար դատարանը պետք է պարզի՝

- արդյո՞ք իրականում գոյություն ունեն գործին մասնակցող անձի կողմից վկայակոչվող փաստերը, դրանց հետ օրենքը կապու՞մ է արդյոք իրավական հետևանքներ, ինչպիսի՞ տեղեկություններով (ապացույցներով) են դրանք հաստատվում կամ հերքվում և կարելի՞ է արդյոք այդ տեղեկությունները դիտարկել որպես դատական ապացույցներ,

- գործին մասնակցող անձի պահանջը բխու՞մ է արդյոք իրավաբանական փաստերից և ինչպիսի՞ն է վիճելի իրավահարաբերության իրական բնույթը,

- արդյո՞ք հայցվորի կողմից նշված պատասխանողն է այն անձը, ով խախտել կամ վիճարկում է նրա իրավունքը և պետք է պատասխանի տվյալ հայցով,

¹ Տե՛ս *Баулин О.В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջեր 82-83, 95:

² Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, երրորդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 343:

- ունի՞ արդյոք հայցվորը վկայակոչվող սուբյեկտիվ իրավունքը, արդյո՞ք այն խախտվել կամ վիճակվում է և ենթակա՞ է արդյոք պաշտպանության:

Հնարավոր չէ գործը լուծել ըստ էության և հասնել քաղաքացիական դատավարության նպատակներին առանց առաջադրված հարցերի պատասխաններն ունենալու: Դատական ապացուցման առաքելությունը հենց այդ պատասխանները ստանալու մեջ է:¹

Համամիտ ենք այն հեղինակների հետ, որոնց կարծիքով դատական ճանաչողության (ապացուցման) միակ նպատակն օրենքով սահմանված ձևով և միջոցներով գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը պարզելն է:

Այդ մասին է վկայում նաև ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասում օրենսդրի կողմից սահմանված ապացույցների բնորոշումը: Ըստ նշված նորմի՝ գործով ապացույցներ են ՔԴՕ-ով և այլ օրենքներով նախատեսված կարգով ձեռք բերված տեղեկությունները, որոնց հիման վրա դատարանը *պարզում է* (ընդգծումը մերն է) գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, ինչպես նաև վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը: Տվյալ դրույթի ուշադիր ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նկատել, որ օրենսդիրն ըստ էության կանխորոշել է ապացույցներ ներկայացնելու, դրանք հետազոտելու և գնահատելու նպատակը, այն է՝ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը պարզելը:

§2. Ապացուցման առարկան

Արդարադատության և կողմերի շահը պահանջում են գործի փաստական կազմը, այսինքն՝ գործն ըստ էության ճիշտ լուծելու համար նշանակություն ունեցող բոլոր իրավաբանական փաստերը որոշել և պարզել սպառիչ լրիվությամբ:²

¹ Տե՛ս **Сакнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 340:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 350:

Այն փաստերի ամբողջությունը, որոնք նշանակություն ունեն քննվող գործի լուծման համար, դատավարական գրականության մեջ ավանդաբար կոչվում է ապացուցման առարկա:¹

Ապացուցման առարկայի հարցն ապացուցման տեսության բանավեճային հարցերից է: Բանավեճի հիմնական առարկան այն փաստերի շրջանակն է, որոնք մտնում են ապացուցման առարկայի մեջ, ինչպես նաև մեկ միասնական ապացուցման առարկայի առկայությունը կամ բացակայությունը: Նշված հարցերի լուծումներով է պայմանավորված դատավարագիտության մեջ ապացուցման առարկայի հասկացության տարբեր բնորոշումների գոյությունը:

Գործող քաղաքացիական դատավարության օրենսդրության մեջ մինչև 2007 թվականը «ապացուցման առարկա» եզրույթը չէր օգտագործվում և համապատասխանաբար չէր սահմանվում նաև ապացուցման առարկայի կազմը: Ապացուցման առարկայի հասկացությունը և կազմը չի սահմանվում նաև ՌԴ ՔԴՕ-ով: Նշված հանգամանքը գրականության և իրավակիրառական պրակտիկայում տարաբնույթ մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս:

Ռ.Գ. Պետրոսյանն ապացուցման առարկան բնորոշում է որպես իրավաբանական փաստերի համակցություն, որոնք էական նշանակություն ունեն քաղաքացիական գործն ըստ էության լուծելու համար և ենթակա են պարզելու դատական քննության ընթացքում: Նշված փաստերը հեղինակը բաժանում է երկու խմբերի՝

1) Նյութական իրավաբանական փաստեր, որոնք պարզելն անհրաժեշտ է տվյալ իրավահարաբերությունը կարգավորող նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) ճիշտ կիրառման և գործն ըստ էության ճիշտ լուծելու համար: Որպես այդպիսի փաստեր են դիտարկվում այն հանգամանքները, որոնց առկայության կամ բացակայության հետ նյութական իրավունքի նորմերը կապում են քաղաքացիական իրավունքների և պարտականությունների ծագումը, փոփոխումը, կամ որոնք արգելակում են իրավունքների և պարտականությունների առաջացմանը (գործարքի հակաօրինականությունը):

¹ Տե՛ս **Клейнман А.Ф.** Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе. - М., 1950, էջ 33, **Треушников М.К.** Судебные доказательства. - М., 1999, էջ 20, **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 96, **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, նշված աշխ., էջ 350, **Ղավթյան Ա.Գ.**, Քաղաքացիական դատավարություն, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2007, էջ 91 և այլն:

նը, մասնակիցների անգործունակությունը, գործարք կնքելուն հարկադրելը, խաբեությունը, բռնությունը, գործարքի կեղծ կամ շինծու լինելը և այլն)։

2) Դատավարական իրավաբանական փաստեր, որոնք ազդում են վարույթի ծագման, նրա ընթացքի և գործն ըստ էության լուծելու վրա: Որպես այդպիսի փաստեր են դիտարկվում հայցադիմումը վերադարձնելու, դրա ընդունումը մերժելու, վարույթը հետաձգելու, կասեցնելու, կարճելու, հայցը (դիմումը) առանց քննության թողնելու և ընթացակարգային այլ գործողություններ կատարելու համար հիմք հանդիսացող և դատավարական օրենքով արժեքավորվող հանգամանքները:¹

Ուշագրավ է, որ Ռ.Գ. Պետրոսյանը, ապացուցման ենթակա բոլոր փաստերն անվանելով «որոնվող փաստեր», ապացուցման առարկայի կազմում չի դիտարկում այսպես կոչված ապացուցողական փաստերը, որոնք իրավաբանական փաստեր չեն, բայց դատարանին հնարավորություն են տալիս եզրակացություն անել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին: Հեղինակի կարծիքով, ապացուցողական փաստերը, ըստ էության, անուղղակի ապացույցներ են, որոնք դատավարության ընթացքում կարող են առաջ քաշվել, հերքվել, մինչդեռ, ապացուցման առարկայի մեջ մտնող իրավաբանական փաստերը, այսինքն՝ հայցվորի պահանջների և պատասխանողի առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները դատավարության ընթացքում անփոփոխ են, մինչև որ հայցվորը չփոփոխի հայցի, իսկ պատասխանողը՝ առարկությունների հիմքերը:²

Հայ հեղինակներից Ա.Հ. Դավթյանն ապացուցման առարկայի հասկացությունը ձևակերպում է ապացույցների հասկացությունը սահմանող՝ ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի վերլուծության հիման վրա: Հեղինակն ընդհանրապես ապացուցման ենթակա փաստերի համակցությունն անվանում է «ապացուցման սահմաններ»՝ վերջինիս կազմում դիտարկելով՝ ա) նյութափրավական բնույթի իրավաբանական փաստերը, որոնք անհրաժեշտ են իրավունքի նորմերի ճշգրիտ կի-

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 351:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 352:

րառման համար, բ) դատափրավական նշանակության փաստերը (օրինակ՝ քաղաքացիական գործը կասեցնելու և վարույթը կարճելու հիմքերը), գ) ապացուցողական նշանակության փաստերը, որոնք, ապացուցված լինելով, թույլ են տալիս հաստատելու մեկ այլ իրավաբանական փաստի առկայությունը, դ) այլ փաստերը (օրինակ՝ իրավահարաբերության ծագման պատճառներին և պայմաններին վերաբերող փաստեր):

Քաղաքացիական կոնկրետ գործով գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող և ապացուցման ենթակա անհրաժեշտ իրավաբանական փաստերի համակցությունն էլ Ա.Հ. Դավթյանն անվանում է «ապացուցման առարկա»:¹ Նման մոտեցմամբ, ըստ էության, առաջարկվում է սահմանազատել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերը (ապացուցման առարկան) այդպիսին չհանդիսացող այլ փաստերից, որոնք ևս, կախված գործի բնույթից, ուղղվածությունից և վկայակոչվող հանգամանքներից, ապացուցման կարիք կարող են զգալ: Փաստորեն Ա.Հ. Դավթյանն ապացուցման առարկայի կազմում դիտարկում էր բացառապես նյութափրավական բնույթի իրավաբանական փաստերը: Վերջիններիս ամբողջությունը դիտարկվում է որպես ավելի ընդհանուր հասկացության՝ ապացուցման սահմանների բովանդակային տարր:

Ռուս դատավարագետներից Մ.Կ. Տրեուշնիկովը ևս ապացուցման ենթակա բոլոր փաստերի համակցությունն անվանում է «ապացուցման սահմաններ»: Այդ փաստերից, ըստ հեղինակի, ապացուցման առարկայի կազմի մեջ են մտնում բացառապես նյութափրավական բնույթի իրավաբանական փաստերը, որոնց հաստատումն անհրաժեշտ է կողմերի հարաբերությունները կարգավորող իրավունքի նորմերի ճշգրիտ կիրառման և գործի ըստ էության ճիշտ լուծման համար:² Նման դիրքորոշում են արտահայտել նաև այլ հեղինակներ:³

¹ Տե՛ս *Դավթյան Ա.Հ.*, Քաղաքացիական դատավարություն, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2007, էջ 91:

² Տե՛ս *Треушников М.К.* Судебные доказательства. - М., 1999, էջ 20:

³ Տե՛ս, օրինակ՝ *Ткачев Н.И.* Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам. - Саратов, 1987, էջ 51:

Ա.Կ. Սերգունն ապացուցման առարկան և որոնվող փաստերի ամբողջությունը նույնացնում է: Հեղինակը նշում է. «Ապացուցման առարկան իր մեջ ներառում է բոլոր այն փաստերը, որոնք ենթակա են ապացուցման, այսինքն՝ որոնվող փաստեր են ... որոնվող փաստերը և ապացուցման առարկան կազմում են միևնույն հասկացությունը»:¹

Օ.Վ. Բաուլինը, սկզբունքորեն չառարկելով «ապացուցման սահմաններ» եզրույթի կիրառման դեմ, նշում է, որ հաստատման ենթակա ցանկացած փաստ պետք է ապացուցվի, սակայն նյութական իրավահարաբերությունների առաջացման, փոփոխման կամ դադարման հիմք հանդիսացող հանգամանքները, ինչպես նաև դրանց հաստատման միջոց հանդիսացող ապացուցողական փաստերն այլ փաստերից սահմանազատելու անհրաժեշտությունը գոյություն ունի օբյեկտիվորեն, քանի որ հենց այդ փաստերի հաստատմամբ է կանխորոշվում գործի ըստ էության լուծման արդյունքը:²

ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2007 թվականի նոյեմբերի 28-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ անելու մասին» ՀՀ օրենքով³ «ապացուցման առարկա» եզրույթն օրենսդրական մակարդակով դրվեց պաշտոնական շրջանառության մեջ: Մասնավորապես, ՔԴՕ-ի՝ «Ապացուցման պարտականությունը և ապացուցման առարկան» վերտառությամբ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանվեց, որ «գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստերը որոշում է դատարանը՝ գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիման վրա»: Միաժամանակ ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետով սահմանվեց, որ ապացուցման կարիք զգացող հանգամանքների շրջանակը կողմերի հետ քննարկվում և որոշվում է գործը դատաքննության նախապատրաստելիս՝ նախնական դատական

նիստում, որի ընթացքում կատարվում է նաև ապացուցման պարտականության բաշխումը:

ՔԴՕ 47-րդ, 48-րդ և 149⁸ հոդվածների համատեքստում խնդիրը դիտարկելիս աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ օրենսդիրը տարբերություն է դնում «ապացուցման կարիք զգացող հանգամանքներ»-ի և «գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքներ»-ի միջև: Նշված բոլոր հանգամանքներն էլ ապացուցման կարիք ունեն (բացառությամբ թերևս ՔԴՕ 52-րդ հոդվածով նախատեսված և անվիճելի (չվիճարկվող) փաստերի, որոնց մասին կիսովի հետագա շարադրանքում): Ակնհայտ է, որ օրենսդրական նման ձևակերպումների հիմքում վերը հիշատակված այն մոտեցումն է, որ ապացուցման առարկան պետք է տարբերել ապացուցման կարիք չզգացող այլ հանգամանքներից:

Մենք ևս համամիտ ենք այն դիրքորոշմանը, որ անհրաժեշտ է սահմանազատել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքներն այն հանգամանքներից, որոնք ունեն զուտ ընթացակարգային նշանակություն և գործի ըստ էության լուծման վրա չեն ազդում: Սակայն «ապացուցման սահմաններ» եզրույթի կիրառումը տվյալ դեպքում այնքան էլ արդարացված չի քվում:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող եզրույթը մշակվել է քրեադատավարական տեսության մեջ: Այստեղ «ապացուցման սահմաններ» հասկացությունը բնորոշում է ապացուցման առարկան կազմող հանգամանքների էության պարզաբանման խորությունը, պատասխանում է այն հարցին, թե ինչ ծավալով պետք է հավաքվեն, ստուգվեն, գնահատվեն ապացույցները, որպեսզի պարզվի գործով բացահայտման ենթակա յուրաքանչյուր հանգամանք: Ընդ որում, քրեական դատավարության մեջ ապացուցման սահմանները կախվածության մեջ են դրվում ապացուցման առարկայից:¹

Գտնում ենք, որ քաղաքացիական դատավարությունում քրեադատավարական ծագում ունեցող եզրույթի կիրառումը, այն էլ առավաղված բովանդակությամբ, ճիշտ է:

¹ Стен Гражданское процессуальное право. Под ред. **М.С. Шакарян.** - М.: «Проспект», 2004, т. 167:

² Стен **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. - М., 2005, т. 101:

³ Стен ՀՀՊՏ 66(590), 26.12.2007:

¹ Стен Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն, ընդհանուր մաս, - 4-րդ հրատ., լրացումներով և փոփոխություններով, **Գ.Ս. Ղազինյանի** խմբ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2006, էջեր 279-278:

Մեր կարծիքով, ապացուցման առարկան, ելնելով ապացուցման գործընթացը պատշաճ կազմակերպելու և դատաքննության սահմանները հստակ ուրվագծելու անհրաժեշտությունից, հարկավոր է դիտարկել լայն և նեղ իմաստներով:

Լայն իմաստով ապացուցման առարկան այն է, ինչը պետք է ապացուցվի տվյալ քաղաքացիական գործով, այն ինչին ուղղված են դատարանի և գործին մասնակցող անձանց ապացուցողական գործողությունները, այլ կերպ ասած՝ նյութական և դատավարական բնույթի իրավաբանական և ապացուցողական փաստերի ամբողջությունը, որոնք գործի հարուցման, քննության և լուծման համար ունեն նշանակություն: Այս առումով Ա.Կ. Սեդրուհի վերը հիշատակված դիրքորոշումը լիովին ընդունելի ենք համարում: Գտնում ենք, որ ՔԴՕ 47-րդ հոդվածում ամրագրելով ապացույցների հասկացությունը և օգտագործելով «...պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, ինչպես նաև վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքներ...» ձևակերպումը՝ օրենսդիրն ապացուցման առարկան դիտարկել է հենց այդ տեսանկյունից: Դրանով իսկ ընդգծվել է ապացուցողական գործունեության նպատակային ուղղվածությունը և վերաբերելիության սահմանները:

Նեղ իմաստով, որպես ապացուցման առարկա պետք է դիտարկել նյութաիրավական նշանակություն ունեցող այն իրավաբանական և ապացուցողական փաստերի ամբողջությունը, որոնք էական նշանակություն ունեն գործի ըստ էության լուծման համար:

Ուշագրավ է, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրելով ապացուցման առարկան որոշելու կանոնները՝ օրենսդիրն ընդգծել է գործի ըստ էության լուծման համար էական նշանակություն ունենալու և ամենևին էլ չի արժեքավորել ապացուցման առարկայի մեջ մտնող հանգամանքների իրավաբանական փաստ լինելու հանգամանքը:

Այս առումով ապացուցման առարկայի շրջանակներում առաջին հերթին պետք է դիտարկվեն **նյութաիրավական նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերը**, որոնք պարզելն անհրաժեշտ է տվյալ իրավահարաբերությունը կարգավորող նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) ճիշտ կիրառման և գործն ըստ էության ճիշտ լուծելու համար, այն հանգամանքները, որոնց առկայության կամ բացակայության հետ նյութական իրավունքի նորմերը

կապում են որոշակի սուբյեկտիվ իրավունքների և պարտականությունների ծագումը, փոփոխումը կամ դադարումը, ինչպես նաև այն հանգամանքները, որոնք արգելակում են սուբյեկտիվ իրավունքների և պարտականությունների առաջացմանը (գործարքի հակաօրինականությունը, խաբեությունը, բռնությունը, անգործունակությունը և այլն): Նման փաստերը կարող են հաստատվել բացառապես դատական միստում հետազոտված ապացույցներով, ինչից հետո միայն կարող են դրվել դատարանի վճռի հիմքում (ՔԴՕ 130 հոդվ., մաս 3):

Որոշ հեղինակներ գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող նյութաիրավական նշանակություն ունեցող հանգամանքների կազմի մեջ են մտցնում ոչ միայն փաստական հանգամանքները, այլ նաև կիրառման ենթակա իրավական նորմերը: Նման դիրքորոշումը խիստ կասկածելի է թվում: Իրավական նորմերն օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող երևույթներ են, որոնք ապացուցելու անհրաժեշտություն չկա: Դրանք ընդհանրապես դատական ճանաչողության օբյեկտ չեն հանդիսանում: Իրավական նորմերը դատարանի կողմից կիրառվում են, իսկ իրավակիրառական գործունեությունն ապացուցում դիտարկվել չի կարող, քանի որ այս կամ այն իրավանորմի կիրառման անհրաժեշտությունը ՔԴՕ 47-րդ հոդվածով նախատեսված միջոցներով ապացուցելու կարիք չի զգում:

Ապացուցման կարիք կարող են զգալ միայն վիճելի իրավահարաբերության նկատմամբ կիրառելի օրենքով չնախատեսված համապարտադիր վարքագծի կանոնների՝ գործարար շրջանառության սովորույթների առկայությունը և դրանց բովանդակությունը: Գործարար շրջանառության սովորույթների նկատմամբ կիրառելի չէ «դատավորը գիտի օրենքը» սկզբունքը, ուստի եթե գործին մասնակցող անձն իր պահանջների կամ առարկությունների հիմքում դնում է գործարար շրջանառության սովորույթ, նա պարտավոր է ապացուցել և՛ նման սովորույթի առկայության փաստը, և՛ տվյալ սովորույթի բովանդակությունը: Հետևաբար, տվյալ հարցերը ևս պետք է ընդգրկվեն ապացուցման ենթակա և գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների կազմում:

Ապացուցման առարկան կազմող գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների շարքում պետք է դիտարկել նաև նյութաիրավական նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերի հաստատման միջոց հանդիսացող **ապացուցողական փաստերը**, որոնք իրավաբանական փաստեր չեն, բայց առանձին վերցրած կամ իրենց համակցության մեջ դատարանին հնարավորություն են տալիս եզրակացություն անել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող նյութաիրավական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին:

Ստիպված ենք չհամաձայնվել այն հեղինակների դիրքորոշման հետ, որոնք բոլոր ապացուցողական փաստերը դուրս են հանում ապացուցման առարկայի շրջանակներից (Մ.Կ. Տրեուշնիկով, Ն.Ի. Տկաչյով, Ռ.Գ. Պետրոսյան, Ա.Յ. Դավթյան): Ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, ապացուցման առարկան որոշելիս դատարանը որոշակի սահմաններում պետք է հաշվի առնի գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված հանգամանքները: Եվ եթե օրինակ՝ վնասի հատուցման վերաբերյալ վեճի շրջանակներում պատասխանողն իր առարկությունների հիմքում դնի վնասի պատճառման պահին իր՝ այլ վայրում գտնվելու փաստը, այն չի կարող անտեսվել և, որպես գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստ, չներառվել ապացուցման առարկայի մեջ: Ուշագրավ է, որ նյութաիրավական նշանակություն ունեցող ապացուցողական փաստերը ևս կարող են հաստատվել բացառապես դատական նիստում հետազոտված ապացույցներով, ինչից հետո միայն կարող են դրվել դատական ակտի հիմքում:

Մեր կարծիքով, ԲԴՕ 149⁸ հոդվածում սահմանելով նախնական դատական նիստում ապացուցում պահանջող փաստերի շրջանակը կողմերի հետ քննարկելու և որոշելու, դրանք ապացուցելու բեռը կողմերի միջև բաշխելու դատարանի պարտականությունը՝ օրենսդիրը նկատի ուներ հենց օրենքով (իրավական նորմի հիպոթեզով և դիսպոզիցիայով) կամխորոշված նյութաիրավական բնույթի իրավաբանական փաստերը և գործին մասնակցող անձանց կողմից իրենց պահանջների ու առարկությունների հիմքում դրված ապացուցողական փաստերը, քանի որ հենց դրանք ԲԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-

րդ մասի իմաստով գործի ըստ էության լուծման համար ունեն էական նշանակություն:

Համամիտ ենք այն հեղինակների հետ, որոնց կարծիքով դատավարական բնույթի հանգամանքները գործն ըստ էության լուծելու հետ կապված չեն, թեև դրանք ևս հանդիսանում են դատարանի ճանաչողության առարկա և կարող են ազդել վարույթի ընթացքի վրա՝ որոշ դեպքերում հիմք հանդիսանալով առանց վեճն ըստ էության լուծելու գործով վարույթն ավարտելու համար: Սակայն ակնհայտ է, որ այն դեպքերում, երբ վարույթը կարճվում է կամ հայցը (դիմումը) թողնվում է առանց քննության, գործն ըստ էության չի լուծվում: Հետևաբար՝ չի կարելի խոսել նաև տվյալ գործողությունները կատարելու հիմք հանդիսացող հանգամանքների՝ գործն ըստ էության լուծելու համար նշանակության մասին: Իսկ ինչպես վերնարդեն նշվել է, ԲԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասում օրենսդիրն ապացուցման առարկայի կազմում դիտարկում է բացառապես այն հանգամանքները, որոնք ոչ թե պարզապես ապացուցման կարիք ունեն, այլ գործի ըստ էության լուծման համար ունեն էական նշանակություն:

Հարկ է նկատել, որ մի շարք դատավարական նշանակություն ունեցող փաստեր ընդհանրապես ապացուցման կարիք չեն զգում՝ նկատի ունենալով այն, որ դրանք հաճախ դատարանի կողմից ընկալվում են անմիջականորեն (օրինակ՝ հայցի, փաստի (փաստերի) ընդունումը, հայցից իրաժարումը, հաշտության համաձայնության կայացումը, ապացույցի ոչնչացումը դատական նիստերի դահլիճում, դատական սանկցիա կիրառելու, գործի քննությունը հետաձգելու հիմք հանդիսացող հանգամանքները, դատավարական ժամկետի բացթողումը և այլն):

Մի շարք դատավարական նշանակություն ունեցող փաստերի ապացուցման գործընթացն էլ կարող է տեղի ունենալ դատական նիստից դուրս, գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլում (օրինակ՝ արտադատական հաշտության համաձայնության կնքումը, գործի վարույթը կասեցնելու կամ վարույթը կարճելու հիմք հանդիսացող գործին մասնակցող անձի մահը, իրավաբանական անձի վերակազմակերպումը կամ լուծարումը, պատասխանողի գտնվելը ռազմական դրության մեջ գտնվող զինված ուժերի կազմում, նույն անձանց միջև, նույն առարկայի մասին միևնույն

հիմքերով վեճի վերաբերյալ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած վճռի, արբիտրաժի վճռի առկայությունը և այլն): Դատավարական նշանակություն ունեցող նման փաստերը գործով վարույթը կասեցնելու, կարճելու, հայցը (դիմումը) առանց քննության թողնելու մասին դատական ակտի հիմքում կարող են դրվել առանց դրանք հաստատող ապացույցները դատական նիստում հետազոտելու, մինչդեռ նյութաիրավական նշանակություն ունեցող իրավաբանական կամ ապացուցողական փաստերը պետք է հաստատվեն ապացուցման բարդ և խիստ ֆորմալիզացված ընթացակարգի պահպանմամբ:¹ Դատարանը գործն ըստ էության լուծող դատական ակտը կարող է հիմնավորել միայն դատական նիստում հետազոտված ապացույցներով (ՔԴՕ 130 հոդվ., մաս 3):

Հասկանալի է, որ եթե գործին մասնակցող անձը վկայակոչի վարույթի հետագա ընթացքն արգելակող հանգամանք, առանց ներկայացնելու այն հաստատող համապատասխան ապացույցը (օրինակ՝ արբիտրաժային համաձայնությունը կամ վճիռը), դատարանը նրա վրա կդնի տվյալ փաստն ապացուցելու պարտականությունը: Տվյալ հանգամանքն, անկասկած, ենթակա է ապացուցման, անկախ նրանից, թե դատավարության որ փուլում է վկայակոչվում, սակայն այն նշանակություն ունի ոչ թե գործի ըստ էության լուծման, այլ վարույթի հետագա ընթացքի համար (ակնհայտ է, որ դրանք տարբեր հասկացություններ են):

Այսպիսով, գտնում ենք, որ ապացուցման առարկայի հասկացությունը պետք է դիտարկվի երկու տեսանկյունից՝

լայն իմաստով ապացուցման առարկան են կազմում այն նյութաիրավական և դատավարական բնույթի իրավաբանական և ապացուցողական փաստերը, որոնք գործի հարուցման, քննության և լուծման համար ունեն նշանակություն.

նեղ իմաստով ապացուցման առարկան են կազմում այն նյութաիրավական բնույթի իրավաբանական և ապացուցողական փաստերը, որոնք էական նշանակություն ունեն գործն ըստ էության լուծելու համար:

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 101:

Մեր կարծիքով, ապացուցման առարկան տարբեր առումներով դիտարկելը խիստ կարևոր գործնական նշանակություն ունի նախևառաջ գործի ըստ էության քննությունը ճիշտ կազմակերպելու համար:

Յուրաքանչյուր գործով նեղ իմաստով ապացուցման առարկան կազմող փաստական հանգամանքների ճիշտ սահմանումն անհրաժեշտ պայման է գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում դատաքննության սահմանները ճշգրիտ որոշելու և ուրվագծելու համար: Բանը նրանում է, որ գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների կազմը հարաբերականորեն կայուն է: Դատական քննության առարկա հանդիսացող իրավահարաբերությունները կարգավորող նորմերը տվյալ տեսակի գործերի համար ամրագրում և արժևորում են իրավաբանական փաստերի որոշակի տիպային (ստանդարտ) շրջանակ, որն էլ կազմում է ապացուցման առարկայի հիմքը: Այդ կայունությունը հարաբերական է, քանի որ հետազոտման ենթակա փաստական հանգամանքների շրջանակը կարող է էապես ընդլայնվել կամ նեղանալ կողմերի գործողությունների արդյունքում: Այսպես, պատասխանողն իր առարկությունների հիմքում կարող է դնել հայցվորի կողմից հայցային վաղեմության ժամկետը բաց թողելու փաստը, հայցվորը կարող է դրա դեմ առարկել՝ վկայակոչելով հայցային վաղեմության ժամկետը կասեցնող կամ ընդհատող հանգամանքները: Պատասխանողի առարկությունները կարող են հիմնվել ներկայացված պահանջի հիմքում դրված գործարքի անվավերության մասին վկայող հանգամանքների վրա: Այդ իրողությունը հաշվի առնելով՝ Օ.Բաուլինն առաջարկել է կոնկրետ գործով ապացուցման առարկայի շրջանակներում առանձնացնել դրա տիպային մասը, որը ձևավորվում է կիրառման ենթակա իրավանորմերով նախատեսված իրավաբանական փաստերից, և լրացուցիչ մասը, որը կազմված է գործին մասնակցող անձանց առարկությունների հիմքում դրված, տվյալ հարաբերությունը կարգավորող իրավանորմերով չնախատեսված այն իրավաբանական և ապացուցողական փաստերից, որոնք գործի լուծման համար ունեն էական նշանակու-

թյուն:¹ Նման մոտեցումը, մեր կարծիքով, լիովին ընդունելի է և կարևոր կիրառական նշանակություն ունի: Մյուս կողմից, ապացուցման առարկայի մեջ մտնող տիպային (ստանդարտ) փաստերի շրջանակը կարող է նեղանալ դրանք ընդունելու (չվիճարկելու) հիմքով, ինչի մասին կխոսվի սույն աշխատանքի հետագա շարադրանքում:

Գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների կազմը հարաբերականորեն կայուն է նաև այն պատճառով, որ գործը դատաքննության նշանակելուց հետո նշված հանգամանքներն ըստ գործող օրենսդրության փոփոխվել չեն կարող (նման եզրակացությունը բխում է ՔԴՕ 32, 95 և 149⁷ հոդվածների վերլուծությունից): Այլ կերպ ասած՝ հայցվորի պահանջների և պատասխանողի առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները դատավարության ընթացքում ընդհանուր առմամբ անփոփոխ են: Դրանց կազմում փոփոխություն կարող է տեղի ունենալ բացառապես հայցի առարկայի կամ հիմքի և գործին մասնակցող անձանց առարկությունների հիմքերի փոփոխության արդյունքում: Եվ քանի որ ՔԴՕ 32-րդ հոդվածի համաձայն հայցվորը չի կարող հայցը փոփոխել, իսկ պատասխանողն էլ փոփոխված հայցի վերաբերյալ իր պատասխանը (առարկությունները) ներկայացնել դատաքննությունը սկսվելուց հետո, կարելի է խոսել այն մասին, որ գործի դատաքննությունը սկսելու պահին արդեն դատարանը և գործին մասնակցող անձինք պետք է հստակ պատկերացում ունենան գործն ըստ էության լուծելու համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների շրջանակի վերաբերյալ: Այդ իսկ պատճառով ՔԴՕ 149⁸ հոդվածը դատարանին պարտավորեցնում է դատական քննությունն արդյունավետ իրականացնելու համար հրավիրված նախնական դատական նիստում կողմերի հետ քննարկել գործի ըստ էության լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստերի շրջանակը և ապացուցման պարտականության բաշխման կանոններին համապատասխան՝ կողմերի միջև բաշխել ապացուցման պարտականությունը, ինչպես նաև սահմանել ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետները:

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 109:

Ռուսական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվում, որ ապացուցման առարկան դինամիկ երևույթ է, գործի քննության ընթացքում անընդհատ ենթարկվում է փոփոխման ու ճշգրտման (առանձին դատավարական գործողությունների կատարման, հայցի փոփոխման, նոր առարկությունների ներկայացման կապակցությամբ):¹ Մեր կարծիքով, նման եզրահանգումը բխում է ՌԴ ՔԴՕ-ի առանձին դրույթներից, սակայն Հայաստանի քաղաքացիատարական օրենսդրության պահանջներին համահունչ չէ: Նման փոփոխության (ճշգրտման) մասին կարելի է խոսել բացառապես այն դեպքերում, երբ ապացուցման առարկան դիտարկվում է լայն իմաստով ու դրա մեջ ներառվում են նաև դատավարական նշանակության իրավաբանական և ապացուցողական փաստերը:

Իհարկե, չի կարելի խոսել այն մասին, որ գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների կազմը (ապացուցման առարկա նեղ իմաստով) գործի դատաքննության ընթացքում ոչ մի դեպքում փոփոխվել կամ ճշգրտվել չի կարող: Նման փոփոխություն կարող է տեղի ունենալ ինչպես հայցից մասնակիորեն հրաժարվելու, փաստերի ընդունման արդյունքում (ապացուցման առարկայի նեղացում), այնպես էլ գործի դատաքննության ընթացքում երրորդ անձ վարույթ ներգրավելու կամ հակընդդեմ հայցի հարուցման դեպքերում: Այլ դեպքերում գործի ըստ էության լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստերի ճշգրտման հնարավորություն օրենքը չի նախատեսում:

Քաղաքացիական դատավարության գիտության մեջ տարբեր ժամանակներում փորձ է կատարվել հիմնավորել գործով մի քանի ապացուցման առարկաների գոյության գաղափարը: Այսպես, Կ.Ս. Յուդելսոնն ապացուցման առարկան տրոհում էր որոշակի մասերի՝ դրանում առանձնացնելով հայցվորի ապացուցման առարկան, պատասխանողի ապացուցման առարկան և այլն:²

Ժամանակակից ռուսական դատավարագիտության ներկայացուցիչ Տ.Վ. Սախնովան ևս գտնում է, որ դատարանում իր իրավունքները և օրինական շահերը պաշտպանող ցանկացած շա-

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 384, Гражданский процесс. Под ред. **М.К. Треушников.** – М.: «Городец», 2003, էջ 253:

² Տե՛ս **К.С. Юдельсон.** Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1. – М., 1981, էջ 393:

հագրգիռ սուբյեկտի պահանջների և առարկությունների հիմքում դրվում են որոշակի փաստական հանգամանքներ, ուստի նրանցից յուրաքանչյուրն ունի ապացուցման իր առարկան: Հետևաբար, ըստ հեղինակի, ճիշտ կլինի խոսել նրանցից յուրաքանչյուրի ապացուցման առարկայի մասին:¹

Նման դիրքորոշում ունի նաև Ա.Ա. Վլասովը, որի կարծիքով «... գործին մասնակցող անձինք տարբեր կերպ են ձևավորում... ապացուցման առարկան»:²

Չհամաձայնվելով նման մոտեցման հետ՝ Օ.Վ. Բաուլինն ապացուցման առարկայի տրոհումը կամ գործով մի քանի ապացուցման առարկաների առկայության քննարկումը համարում է անթույլատրելի: Հեղինակը նշում է, որ «ապացուցողական գործունեությունը պետք է ունենա միասնական նպատակ»:³ Ըստ Օ.Վ. Բաուլինի, «վերը նշված դիրքորոշումները գնահատելիս պետք է նկատի ունենալ, որ դատավարության մասնակիցները տարբեր կարծիքներ կարող են ունենալ ապացուցման առարկայի կազմի վերաբերյալ, սակայն դա չի նշանակում, որ գործով առկա է մի քանի ապացուցման առարկա... կողմերը մասնակցում են ապացուցման առարկան որոշելու պրոցեսին, կարող են կարծիքներ հայտնել այս կամ այն հանգամանքի նշանակության վերաբերյալ, սակայն ապացուցման առարկան վերջնականորեն որոշում է դատարանը»:⁴ Տվյալ տեսակետն ըստ էության ընդունվում է նաև այլ դատավարագետների կողմից, որոնք ապացուցման առարկայի հարցը քննարկելիս որևէ հիշատակում չեն կատարում այն մասերի տրոհելու կամ գործին մասնակցող այս կամ այն անձի տեսանկյունից դիտարկելու մասին:

Մենք ևս Օ.Վ. Բաուլինի դիրքորոշումը լիովին ընդունելի ենք համարում նաև այն պատճառով, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասի գործող խմբագրությունը քննարկվող հարցի կապակցությամբ ըստ էության սպառիչ պատասխան է տալիս: Ըստ վկայակոչված

նորմի, գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստերը (ապացուցման առարկան նեղ իմաստով) որոշում է դատարանը՝ գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիման վրա:

Օրենքն ըստ էության սահմանում է ապացուցման առարկայի կազմավորման աղբյուրները, նախատեսում է ապացուցման առարկայի շրջանակներն ուրվագծելու՝ դատարանի իրավասությունը և կանխորոշում է այն իրականացնելու սահմանները:

Քաղաքացիական գործերով ապացուցման առարկան կազմավորվում է երկու աղբյուրներից՝

1) հայցի հիմքի և դրա դեմ արվող առարկությունների հիմքի փաստերից,

2) կիրառման ենթակա նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) հիպոթեզով և դիսպոզիցիայով նախատեսված փաստերից:

Իրավաբանական փաստերը դատարանին հայտնելու պարտականությունը, այսինքն՝ հաստատման ծանրությունն առաջին հերթին դրվում է գործին մասնակցող անձանց վրա: Հայցվորը դիմումի մեջ պետք է նշի այն հանգամանքները, որոնցով հիմնավորում է իր պահանջները (ՔԴՕ 87 հոդվ., մաս 2, կետ 4): Ներկայացված հայցի (հակընդդեմ հայցի) դեմ մասնակի կամ ամբողջությամբ առարկելու դեպքում պատասխանողը հայցադիմումի պատասխանում պետք է նշի այն փաստերը, որոնք ընկած են առարկությունների հիմքում (ՔԴՕ 95 հոդվ., մաս 2, կետ 3, «գ» ենթակետ):

Գործին մասնակցող անձանց հաստատման շնորհիվ որոշվում է գործի ըստ էության քննության և լուծման համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների շրջանակը և հետագոտման ենթակա փաստական նյութի ծավալը:

Սակայն ակնհայտ է, որ գործին մասնակցող անձինք իրենց պահանջների և առարկությունների հիմքում որոշակի հանգամանքներ դնելիս կարող են սխալվել: Նրանք կարող են վկայակոչել իրավաբանական փաստեր, որոնք կիրառման ենթակա իրավանորմերով չեն արժևորվում, հայցի առարկային չեն վերաբերում, որևէ նշանակություն չունեն տվյալ գործի ըստ էության քննության և լուծման համար: Միաժամանակ տարբեր պատճառներով և շարժառիթներով նրանք կարող են անտեսել իրավաբանական նշանակություն

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 384, Гражданский процесс. Под ред. **М.К. Треушников.** - М.: «Городец», 2003, էջ 382:

² Տե՛ս **Власов А.А.** Адвокат как субъект доказывания в гражданском и арбитражном процессе. – М., 2000, էջ 81-83:

³ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 97:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97-98:

ունեցող որոշակի փաստական հանգամանքներ կամ աղավաղել դրանց բնույթը: Այդ իսկ պատճառով գործին մասնակցող անձանց կողմից վկայակոչված հանգամանքներն ինքնին չեն կարող կազմել ապացուցման առարկան: Կոնկրետ իրավանորմը կիրառելու համար դատարանը պետք է պարզի տվյալ իրավանորմով արժևորվող բոլոր իրավաբանական փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը, ուստի եթե այդ փաստերից որևէ մեկը կողմերի պահանջների կամ առարկությունների հիմքում չի դրվել, դատարանն ինքն է պարտավոր այն մտցնել ապացուցման առարկայի մեջ և այդ փաստի ապացուցման պարտականությունը դնել գործին մասնակցող համապատասխան անձի վրա:

Դատարանն ապացուցման առարկան որոշելիս չի կարող սահմանափակվել գործին մասնակցող անձանց ներկայացրած փաստերով և իր նախաձեռնությամբ դրա մեջ պետք է մտցնի նաև գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող այլ փաստեր: Ընդ որում, նման դեպքերում, կիրառման ենթակա նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) հիպոթեզով և դիսպոզիցիայով նախատեսված փաստերը դատարանի համար պետք է հանդիսանան ապացուցման առարկան կազմավորելու հիմնական աղբյուր, որը, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, ամրագրում է տիպային (ստանդարտ) փաստերի որոշակի շրջանակ:

Եթե ապացուցման առարկան կազմող հանգամանքների թվում դիտարկել բացառապես գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված փաստական հանգամանքները, ապացուցման առարկան որոշելու չափանիշը խիստ սուբյեկտիվ բնույթ կունենա: Ինչպես իրավագիտորեն նշում է Օ.Վ. Բաուլինը, գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների շրջանակը ճիշտ որոշելու համար անհրաժեշտ է նաև օբյեկտիվ չափանիշ:¹ Դատավարագետներն ավանդաբար որպես այդպիսի չափանիշ՝ դիտարկում են համապատասխան հարաբերու-

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. - М., 2005, էջ 105-106:

թյունները կարգավորող իրավանորմի կամ դրանց համակցության բովանդակությունը:¹

Տվյալ հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Ռ.Գ. Պետրոսյանը դեռևս մինչև 2007 թվականին ՔԴՕ 48-րդ հոդվածում փոփոխություններ կատարելն առաջարկում էր օրենքում ուղղակիորեն ամրագրել ապացուցման առարկան որոշելիս կիրառման ենթակա նյութական և դատավարության իրավունքի նորմերը հաշվի առնելու դատարանի պարտականությունը:² Տվյալ առաջարկությունն իր արդիականությունը չի կորցրել նաև այսօր:

Ապացուցման առարկան որոշելն ապացուցողական գործունեության առաջին և ամենակարևոր դատավարական գործողությունն է, որը կանխորոշում է ողջ դատավարության ընթացքը և սահմանները: Ապացուցման առարկայի շրջանակների անհիմն ընդարձակումը կարող է գործը ծանրաբեռնել ավելորդ նյութերով, որը գործին չվերաբերող նյութերի կուտակման, դատավարության ձգձգման պատճառ կհանդիսանա: Մյուս կողմից՝ ապացուցման առարկայի շրջանակների անհիմն սահմանափակումը կարող է պատճառ դառնալ գործի միակողմանի, ոչ լրիվ և ոչ օբյեկտիվ քննության համար:

Եթե կողմերը հենվում են իրավաբանական նշանակություն չունեցող փաստերի վրա, ապա դատարանը չպետք է անտեղի հետազոտի դրանք: Գործով փաստերի իրավաբանական նշանակություն ունենալու հարցը լուծելիս դատարանը պետք է ղեկավարվի տվյալ իրավահարաբերությունը կարգավորող նյութական և դատավարության իրավունքի նորմերով, որոնց հիպոթեզում և դիսպոզիցիայում նշված են տվյալ իրավահարաբերությունը և կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները պայմանավորող իրավաբանական փաստերը:

Ապացուցման առարկայի կազմում ապացուցողական բնույթի փաստեր ներառելու հարցը լուծելիս դատարանը պետք է ղեկա-

¹ Տե՛ս, օրինակ՝ Гражданское процессуальное право. Под ред. **М.С. Шакарян.** - М.: «Проспект», 2004, էջ 168, **Треушников М.К.** Судебные доказательства. - М., 1999, էջ 21, **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. - М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 383, **Баулин О.В.**, նշված աշխ., էջ 106 և այլն:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 353:

վարվի նաև ապացույցների թույլատրելիության և վերաբերելիության սկզբունքներով, որոնք ամրագրվում են ՔԴՕ 51-րդ հոդվածում, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ապացուցողական փաստերը, ինչպես վերն արդեն նշվել է, ուղղված լինելով գործի ըստ էության լուծման համար էական նշանակություն ունեցող նյութաիրավական նշանակության փաստերի հաստատմանը, ինքնին հանդես են գալիս որպես անուղղակի ապացույցներ: Նշված երկու սկզբունքները բացառում են օրենքով սահմանված ապացույցներից դուրս այլ ապացույցներ դատարանին ներկայացնելու հնարավորությունը (թույլատրելիություն), ինչպես նաև գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստերին չվերաբերող անհարկի և ավելորդ ապացույցներով դատարանին ծանրաբեռնելու հնարավորությունը (վերաբերելիություն): Միաժամանակ, նշված սկզբունքները կոչված են ապահովելու արդար դատաքննության իրավունքի, ինչպես նաև դրա բաղադրատարրը հանդիսացող՝ ողջամիտ ժամկետներում գործի քննության իրավունքի իրացումը:

Ապացույցների վերաբերելիությունը ներկայացված փաստերում պարունակող այն տեղեկություններն են, որոնց հիման վրա հաստատվում կամ հերքվում է գործով ապացուցման ենթակա այս կամ այն հանգամանքը: Որոշել ապացույցների վերաբերելիությունը, նշանակում է պարզել ապացույցների բովանդակության և նրանցով հաստատվող փաստերի միջև եղած օբյեկտիվ կապը:

Բոլոր այն դեպքերում, երբ դատարանն իր ներքին համոզմամբ գտնում է, որ կողմերի ներկայացրած ապացույցները (այդ թվում՝ ապացուցողական փաստերը) անհրաժեշտ չեն գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստերը պարզելու համար կամ դրանք ուղղված են այնպիսի փաստերի ապացուցմանը, որոնք շեղվում են գործից և առնչություն չունեն վերջինիս հետ, կամ ներկայացված են տվյալ գործի քննության համար օրենքով չնախատեսված ապացույցներ, ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասի ուժով դատարանին հնարավորություն է ընձեռվում դուրս թողնել դրանք ապացուցման առարկայի շրջանակներից: Մեր կարծիքով, դատարանին վերապահված՝ վերը նշված իրավասությունն իրավաչափ է և բխում է արդար դատաքննության իրավունքի, ինչպես նաև դրա բաղադրատարրը հանդիսացող՝ ողջամիտ ժամկետներում գործի քննության իրավունքի եւթյունից:

Պետք է նշել, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանված դատարանի իրավասությունը՝ որոշելու ապացուցման առարկան 2009 թ. դարձել է ՀՀ սահմանադրական դատարանի քննության առարկա:¹

Սահմանադրական դատարան դիմած անձի կարծիքով, ապացուցման առարկայի կազմում պետք է ընդգրկվեն բացառապես այն հանգամանքները, որոնք գործին մասնակցող անձն առանձնացրել, գիտակցել, ընկալել ու ներկայացել է որպես գործի ելքի համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստ: Ըստ դիմողի՝ օրենսգրքի վիճարկվող հոդվածը դատարանին իրավունք է տալիս միջամտել գործի ելքի համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստերի շրջանակը որոշելու հարցին, որով դատարանին վերագրվում է կողմերին վերապահված գործառույթ, որպես գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող՝ առաջ քաշել փաստեր, որոնք կողմերը որպես այդպիսին չեն կարևորել, կամ ապացուցման առարկայի կազմից հանել որոշակի փաստեր, որոնք, ըստ կողմի, գործի լուծման համար ունեն էական նշանակություն: Դիմումատուի կարծիքով, դատարանի՝ ապացուցման առարկան որոշելու իրավասությունը հակասում է կողմերի իրավահավասարության և մրցակցության սկզբունքներին և այդ տեսանկյունից հակասահմանադրական է:

Կարևորելով յուրաքանչյուր գործով դատաքննության սահմանները որոշելու համար ապացուցման առարկան ճիշտ սահմանելու հանգամանքը՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանը հաստատել է նշված իրավադրույթի համապատասխանությունը ՀՀ սահմանադրությանը և իր իրավական դիրքորոշման շրջանակներում արձանագրել է, որ գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստերի որոշումը դատարանի կողմից անենևին էլ չի նշանակում կողմերի իրավահավասարության կամ մրցակցության սկզբունքների խախտում, ընդհակառակը՝ դրանով դատարանը կողմերին ուղղորդում է ապացույցներ ներկայացնել այն փաստերի վերաբերյալ, որոնք կհաստատեն ի-

¹ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 08.12.2009 թ. թիվ ՍԴՈ-845 որոշումը «Քաղաքացի Նարինե Սահակյանի դիմումի հիման վրա՝ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 48 հոդվածի 2-րդ մասի՝ ՀՀ սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով»:

րենց պահանջներն ու առարկությունները, հետևաբար փաստական հիմք կստեղծեն գործով օրինական (հիմնավոր) վճիռ (որոշում) կայացնելու համար:¹

Պետք է նկատի ունենալ, որ ապացուցման առարկայի շրջանակներն ուրվագծելու դատարանի իրավասությունը որոշակի սահմաններ ունի: Ինչպես արդարացիորեն նշվում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի իրավական դիրքորոշման շրջանակներում, ՔԴՕ 42-րդ հոդվածի 2-րդ մասի «գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիման վրա» բառակապակցության առկայության պայմաններում դատարանը չի կարող առաջ քաշել ապացուցման ենթակա այնպիսի նոր հանգամանք կամ փաստ, որն ընկած չէ գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում: Ըստ Սահմանադրական դատարանի, «օրենսգրքի վիճարկվող դրույթն իր վերոհիշյալ բառակապակցությամբ կաշկանդում է դատարանին գործին մասնակցող անձանց ներկայացրած պահանջների և առարկությունների շրջանակով, ինչի արդյունքում երաշխավորվում է մրցակցության սկզբունքի պահպանումը և բացառվում է այս տեսանկյունից դատարանի հնարավոր կամայականությունը»:²

§3. Ապացուցելուց ազատելու հիմքերը

Գործի քննության ու լուծման համար նշանակություն ունեցող որոշ փաստեր օրենքի ուղղակի ցուցումով ապացուցման առարկայի մեջ չեն մտնում, դատական քննության ընթացքում չեն հետազոտվում և հերքվել չեն կարող: Այդ փաստերն ընդունվում են որպես ճշմարտություն, որն ապացուցման կարիք չի զգում:

Փաստերն ապացուցելուց ազատելու հիմքերը նախատեսված են ՔԴՕ-ի «Ապացուցելուց ազատվելու հիմքերը» վերտառությամբ 52-րդ հոդվածով, որը սահմանում է.

«1. Հանրահայտ հանգամանքներն ապացուցման կարիք չունեն:

¹ Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 08.12.2009 թ. թիվ ՍԴՈ-845 որոշման 7-րդ կետը:

² Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 08.12.2009 թ. թիվ ՍԴՈ-845 որոշման 9-րդ կետը:

2. Նախկինում քննված՝ քաղաքացիական գործով օրինական ուժի մեջ մտած դատարանի վճռով հաստատված հանգամանքները նույն անձանց միջև դատարանում այլ գործ քննելիս կրկին չեն ապացուցվում:

3. Քրեական գործով օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռը պարտադիր է դատարանի համար միայն այն փաստերով, ըստ որոնց հաստատված են որոշակի գործողություններ և դրանք կատարած անձինք»:

Միաժամանակ ՔԴՕ 53-րդ հոդվածի 2-րդ մասն ամրագրում է կանոն այն մասին, որ «դատարանի համար որևէ ապացույց նախապես հաստատվածի ուժ չունի, բացառությամբ սույն օրենսգրքի 52 հոդվածով նախատեսված դեպքերի»:

Փաստորեն օրենքը նախատեսում է ապացուցման կարիք չզգացող հանգամանքների երկու տեսակ՝

1) հանրահայտ հանգամանքներ (լատիներեն «Factum notorium» եզրույթից, որը թարգմանաբար նշանակում է հանրահայտ փաստ),

2) նախադատելի փաստեր (լատիներեն «Praejudicium» եզրույթից, որը թարգմանաբար նշանակում է նախապես որոշված, կանխորոշված):

Հանրահայտ փաստեր: Թեև օրենքն այդ մասին ուղղակիորեն չի նշում (մինչդեռ պետք է), նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ապացուցման առարկան որոշում է դատարանը, կարելի է եզրակացնել, որ այս կամ այն հանգամանքը հանրահայտ ճանաչելու իրավունքը տրված է դատարանին: Գործին մասնակցող անձը, իհարկե, իրավունք ունի առարկել փաստի և՛ առկայության, և՛ դրա հանրահայտության դեմ՝ այդ կապակցությամբ ներկայացնելով իր դիրքորոշումը, սակայն յուրաքանչյուր դեպքում դատարանն է որոշում փաստի հանրահայտության հարցը¹:

Հանրահայտության չափանիշներ ՔԴՕ-ն չի սահմանում, ինչը, կարծում ենք իրավական անորոշություն է ստեղծում և գործնականում կարող է տարակարծությունների տեղիք տալ: Մեր կարծիքով, նպատակահարմար կլիներ օրենքով սահմանել, որ փաստը կարող

¹ Տե՛ս Теория правосудия. В 3-х томах. **Фурсов Д.А., Харламова И.В.** Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009, էջ 343:

է դատարանի կողմից ճանաչվել հանրահայտ և չմտցվել ապացուցման առարկայի մեջ երեք չափանիշների առկայության դեպքում՝

ա) այն հայտնի է գործը քննող դատարանին,

բ) դատարանի ներքին համոզմամբ այն հայտնի է կամ պետք է հայտնի լինի անձանց լայն շրջանակի (ՀՀ-ի կամ տվյալ դատական տարածքի բնակչության մեծամասնությանը), այդ թվում՝ գործին մասնակցող անձանց, և

գ) այդ փաստերի մասին արժանահավատ տեղեկություններ կարող են ստացվել հանրամատչելի աղբյուրներից (հանրագիտարաններից, պաշտոնական հրատարակություններից, պարբերական մամուլից և այլն):

Նշված չափանիշների միաժամանակյա առկայության դեպքում հանրահայտ կարող է ճանաչվել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող ցանկացած հանգամանք: Փաստը հանրահայտ ճանաչելիս դատարանն ըստ էության հիմնվում է իր արտադատական փորձի վրա:¹

Լ.Ե. Վլադիմիրովը կարծիք է հայտնում, որ այս կամ այն հանգամանքը կարող է հանրահայտ ճանաչվել, եթե այդպիսին է ճանաչվել գործին մասնակցող բոլոր անձանց կողմից:² Նման դիրքորոշումն արդարացված չի թվում: Չէ՞ որ գործին մասնակցող անձը կարող է վիճարկել փաստի հանրահայտությունը գործը տանուլ չտալու, դատավարությունը ձգձգելու կամ այլ շարժառիթներով: Ուստի, մեր կարծիքով, վերը նշված չափանիշների կիրառումը պետք է բավարար համարել: Բացի այդ, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, փաստի ընդունումը ևս որոշ դեպքերում հիմք է հանդիսանում այն ապացուցման առարկայի կազմից հանելու համար:

Գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այս կամ այն փաստը հանրահայտ ճանաչելու վերաբերյալ առաջարկություն կարող են անել նաև գործին մասնակցող անձինք, սակայն այդ հարցի վերաբերյալ վերջնական եզրահանգումը կատարում է դատարանը: Ընդ որում, դատարանը պարտավոր է գործը դատաքննության նախապատրաստելու կամ դատաքննության ընթացքում ապացուցման պարտականությունը բաշխելու պահին կողմերին իրազեկել

այս կամ այն փաստը հանրահայտ ճանաչելու մասին՝ համապատասխանաբար նշումներ կատարելով նախնական դատական նիստի կամ գործի դատաքննության ընթացքում վարվող արձանագրության մեջ:¹

Եթե դատարանը գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այս կամ այն փաստը ճանաչում է հանրահայտ, այդ մասին նրա դիրքորոշումը պետք է արտացոլվի նաև վճռում: Ընդ որում, փաստը տվյալ դատական տարածքում հանրահայտ լինելու մասին դատարանի եզրակացությունը կարող է արվել առանց որևէ ապացույցի վկայակոչման, եթե դրա հանրահայտության հանգամանքը դատարանին հայտնի է:

Նախադատելի փաստեր: Դատավարագիտության մեջ նման փաստերը կոչվում են նաև «պրեյուդիցիաներ», «պրեյուդիցիալ փաստեր», «կանխորեն որոշված փաստեր» կամ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած վճռով կամ դատավճռով հաստատված փաստեր:

ՔՂՕ 52-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերը գործին մասնակցող անձանց ազատում են կանխորեն որոշված փաստերը մեկ այլ գործով կրկին ապացուցելու պարտականությունից: Մասնավորապես, ՔՂՕ 52-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանվում է, որ նախկինում քննված՝ քաղաքացիական գործով օրինական ուժի մեջ մտած դատարանի վճռով հաստատված հանգամանքները նույն անձանց միջև դատարանում այլ գործ քննելիս կրկին չեն ապացուցվում, իսկ 3-րդ մասի համաձայն՝ քրեական գործով օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռը պարտադիր է դատարանի համար միայն այն փաստերով, ըստ որոնց հաստատված են որոշակի գործողություններ և դրանք կատարած անձինք: Դրանով իսկ օրենսդիրն ամրագրում է ընդհանուր իրավասության առաջին աստիճանի դատարանի գործն ըստ էության լուծող դատական ակտերի այնպիսի հատկանիշ, ինչպիսին է նախադատելիությունը (պրեյուդիցիալ բնույթ): Վերջինս, ըստ էության, պայմանավորված է համապատասխան դատական ակտերի վերջնական բնույթով:

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. - М., 2005, էջ 115:

² Տե՛ս **Владимиров Л.Е.** Учение о доказательствах. - Тула, 2000, էջ 178:

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. - М., 2005, էջ 116:

Գործին մասնակցող անձանց համար նախադատելիությունը նշանակում է որոշակի սահմաններում ապացուցման պարտականությունից ազատում, ինչպես նաև կրկնակի ապացուցման կամ նման հանգամանքները հետագա դատավարություններում հերքելու արգելք, իսկ դատարանի համար ենթադրում է պարտականություն՝ ներմուծելու նման հանգամանքը նոր կայացվող դատական ակտում:¹

Փաստորեն օրենքն արգելում է գործին մասնակցող անձանց և նրանց իրավահաջորդներին մեկ այլ վարույթի շրջանակներում վիճարկել օրինական ուժի մեջ մտած վճռով կամ դատավճռով հաստատված փաստերը: Գործը քննող դատարանը, իր հերթին, նախադատելիության ուժով զրկվում է կանխորեն որոշված փաստերը կասկածի տակ դնելու, դրանք հաստատող կամ հերքող ապացույցները հետազոտելու հնարավորությունից: Այլ կերպ ասած՝ օրինական ուժի մեջ մտած վճռի նախադատելիությունը կայանում է նրանում, որ գործն ըստ էության լուծող դատական ակտի օրինական ուժի մեջ մտնելուց հետո դատարանի կողմից հաստատված և վճռում կամ դատավճռում ձևակերպված փաստերը չեն կարող կասկածի տակ դրվել կամ կրկին հետազոտվել նույն անձանց մասնակցությամբ ուրիշ գործերի քննության ժամանակ:

Վճիռների փոխադարձ պարտադիրությունը բացատրվում է նրանով, որ դատարանը նույն անձանց մասնակցությամբ քննելով քաղաքացիական գործ, մանրագին հետազոտում է բոլոր ապացույցները և կայացնում դատարանում պարզված իրականությանը համապատասխան վճիռ: Եվ երբ այդ վճիռը մտնում է օրինական ուժի մեջ, ապա դրանով հաստատված փաստերը, գործողություններն ու իրավահարաբերությունները այլևս կասկած չեն հարուցում:²

Վճիռների փոխադարձ պարտադիրությունը հետևանք է նաև այն բանի, որ մինևույն իրավաբանական փաստը հաճախ կարող է միաժամանակ առաջացնել տարբեր նյութաիրավական հետևանքներ, տարբեր իրավահարաբերություններ, որոնք դատական քննու-

թյան առարկա կարող են դառնալ տարբեր ժամանակներում, տարբեր գործերով, տարբեր դատական մարմիններում և նույն փաստն անընդհատ չհաստատելու համար առաջին գործով կայացված վճռով հաստատված փաստը պարտադիր է համարվում նաև մյուս գործերի համար:¹

Դ.Ա. Ֆուրսովը հիմնավորված կարծիք է հայտնել, որ դատական ակտերի պրեյուդիցիալ կապերի ամրագրումն օրենքով իրականացվում է ապացուցման գործընթացը պարզեցնելու նպատակով՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իրավաբանական փաստերը և առանձին փաստականներն արդեն քննության առարկա են եղել նույն անձանց մասնակցությամբ գործով, որոնք ունեցել են հնարավորություն արտահայտելու իրենց կասկածները, փաստարկները և դիրքորոշումը:²

Նախադատելիությունը կարևոր նշանակություն ունի դատավարական խնայողության, դատական ակտերի միջև անհաղթահարելի հակասությունների և դատական ակտերի մրցակցության պրոբլեմի կանխարգելման տեսանկյունից: Օրինական ուժի մեջ մտած վճռի տվյալ հատկանիշի շնորհիվ գործնականում բացառվում է մինևույն փաստերի տարբեր, հակասական գնահատումը, որը կարող է առաջացնել իրավական անորոշություն, հանդիսանալ դատական իշխանության հեղինակության անկման պատճառ և դիտարկվել որպես իրավունքի գերակայության սկզբունքի ոտնահարում:³

Ընդհանուր իրավասության առաջին աստիճանի դատարանի դատական ակտի նախադատելիությունն ունի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ սահմաններ:

Օբյեկտիվ սահմաններն են կազմում օրինական ուժի մեջ մտած վճռի պատճառաբանական մասում նշված բոլոր այն հանգամանքները, որոնք դատարանը հաստատված և ապացուցված է համարել գործի ըստ էության քննության և ապացույցների գնահատման արդյունքում, ինչպես նաև օրինական ուժի մեջ մտած դա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Теория правосудия. В 3-х томах. **Фурсов Д.А., Харламова И.В.** Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009, էջ 328:

³ Տե՛ս **Загайнова С.К.** Судебные акты в гражданском и арбитражном процессе: теоретические и прикладные проблемы. Дисс... д.ю.н., Екатеринбург, 2008, էջ 386:

¹ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-93 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 29.02.2008 թ. որոշումը:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 355:

տավճռով հաստատված՝ որոշակի գործողություններ կատարելու և դրանք կոնկրետ անձի (անձանց) կողմից կատարելու հանգամանքները: Ընդ որում, պրեյուդիցիալ նշանակություն կարող են ունենալ ինչպես դրական (հաստատող), այնպես էլ բացասական (ժխտող) հանգամանքները:¹

Ուշագրավ է, որ ՔԴՕ 52-րդ հոդվածում խոսքը գնում է բացառապես քաղաքացիական և քրեական գործերով կայացված և օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտերով հաստատված հանգամանքների նախադատելիության մասին: Նախկինում քննված վարչական գործով հաստատված հանգամանքները նույն անձանց մասնակցությամբ քաղաքացիական գործի շրջանակներում օրենսդրի կողմից որևէ կերպով չեն արժեքավորվել: Տվյալ հանգամանքը թերևս կարելի է էական բացթողում համարել: Համեմատության համար նշենք, որ ՎԴՕ 27-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսվում է, որ նախկինում քննված քաղաքացիական կամ վարչական գործով օրինական ուժի մեջ մտած դատարանի վճռով հաստատված փաստերը միևնույն կողմերի մասնակցությամբ որևէ գործ քննելիս վերստին ապացուցման կարիք չունեն: Ակնհայտ է, վարչական դատարանի վճռով հաստատված հանգամանքները ևս պետք է նախադատելի նշանակություն ունենան նույն անձանց մասնակցությամբ քաղաքացիական գործի համար:

Դատական ակտերի նախադատելիության (պրեյուդիցիալ կապի) օբյեկտիվ սահմանների հարցին անդրադառնալիս ՀՀ վճռաբեկ դատարանն իր որոշումներից մեկում կարևորել է երկու հանգամանք, որոնց անդրադառնալը խիստ նպատակահարմար ենք համարում:

Առաջին՝ վճռով հաստատված հանգամանքները նույն անձանց մասնակցությամբ այլ գործ քննելիս դատարանի համար նախադատելի նշանակություն ունենալ չեն կարող, եթե նախկինում քննված քաղաքացիական գործով այդ հանգամանքները հաստատվել են առանց ֆորմալ դատավարական կանոնների պահպանման՝ ապա-

¹ См. Теория правосудия. В 3-х томах. **Фурсов Д.А., Харламова И.В.** Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009, էջ 326: Բացասական հանգամանքի օրինակ կարող են հանդիսանալ արդարացնող դատավճռով հաստատված մեղքի կամ հանցագործության կատարման փաստի բացակայությունը:

ցույցների հավաքման, հետազոտման և գնահատման դատավարական կանոնների կոպիտ խախտմամբ:

Երկրորդ՝ նախկինում քննված քաղաքացիական գործով օրինական ուժի մեջ մտած դատարանի վճռով հաստատված հանգամանքները նույն անձանց մասնակցությամբ այլ գործ քննելիս դատարանի համար նախադատելի նշանակություն ունենալ չեն կարող նաև այն դեպքերում, երբ վերաբերելի չեն եղել նախկինում քննված քաղաքացիական գործով հայցի առարկային, չպետք է դասվեին հաստատման ենթակա հանգամանքների շարքին և մտցվեին ապացուցման առարկայի մեջ: Վճռաբեկ դատարանը վճռով հաստատված հանգամանքների նախադատելիության որոշման համար, փաստորեն, կարևորել է նաև ապացուցման առարկայի՝ վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների ճիշտ որոշման հարցը: Ըստ Վճռաբեկ դատարանի, նախադատելիության օբյեկտիվ սահմանները որոշվում են հանգամանքների այն շրջանակով, որոնք պետք է հաստատված լինեն օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտով, ուստի ապացուցման առարկայի սահմանների կամայական ընդլայնումը բերում է գործով կայացված դատական ակտով հաստատված որոշակի հանգամանքների նախադատելիության բացառման:¹

Նախադատելիության օբյեկտիվ սահմանների մասին խոսելիս հարկ է նկատի ունենալ, որ պրեյուդիցիալ նշանակություն կարող են ունենալ դատական ակտով հաստատված փաստական հանգամանքները, այլ ոչ թե դրանք հաստատող ապացույցները:

Նախադատելի նշանակություն չի կարող ունենալ նաև օրենքի մեկնաբանության մասին գործը քննած դատարանի իրավական դիրքորոշումը: Այս կապակցությամբ ՀՀ վճռաբեկ դատարանն իր որոշումներից մեկում նշել է, որ դատարանի իրավական դիրքորոշումը նախադատելի հանգամանք համարվել չի կարող, թեև դատարանն իրավասու է իրավունքի սեփական ընկալման հիմքով կատարել որոշակի եզրահանգումներ: Ըստ վճռաբեկ դատարանի, նախադատելի այս դեպքում կարող է լինել հաստատված հանգամանքը, սակայն ոչ դատարանի իրավական դիրքորոշումը:²

¹ Տե՛ս ՀՀ վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-93 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 29.02.2008 թ. որոշումը:

² Տե՛ս ՀՀ վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-132 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 27.03.2008 թ. որոշումը:

Դատական ակտով հաստատված նախադատելի փաստերը պետք է տարբերել նաև վարչական և այլ մարմինների (դատախազության, նախաքննության մարմինների, ոստիկանության, արբիտրաժի և այլն) ակտերով հաստատված փաստերից: Դատավարական օրենքը գործին մասնակցող անձանց չի ազատում նշված մարմինների ակտերով հաստատված փաստերն ապացուցելուց: Այդ փաստերն ապացուցման առարկայից չեն հանվում: Միաժամանակ, նման ակտերը հանդիսանալով գրավոր ապացույցներ, կարող են, իսկ երբեմն էլ պարտադիր պետք է կցվեն քաղաքացիական գործին:

Նախադատելիությունը դատական ակտերի փոխադարձ պարտադիրությունն է, որը դրսևորվում է նրանց պրեյուդիցիալ կապում: Նախադատելիությունն օրենքի ուժով կանխորոշիչ դերակատարություն է ունենում նոր դատական ակտի համար: Օրինական ուժի մեջ մտած սկզբնական դատական ակտի նախադատելիությունը պայմանավորում է նոր կայացվելիք դատական ակտի բովանդակությունն այն մասով, որը վերաբերում է նախկինում քննված այլ գործով արդեն իսկ հաստատված հանգամանքներին:

Սուբյեկտիվ սահմաններն այն անձինք են, որոնց համար դատական ակտով հաստատված հանգամանքներն ունեն նախադատելի նշանակություն: ՔԴՕ 52-րդ հոդվածի բովանդակությունից ուղղակիորեն բխում է, որ փաստերը կարող են նախադատելի նշանակություն ունենալ միայն այն անձանց համար, որոնք մասնակցել են գործի քննությանը:

Նախադատելիության ինստիտուտի կիրառումն անթույլատրելի է այն դեպքերում, երբ սկզբնական և հաջորդող դատավարությունների շրջանակներում գործին մասնակցող անձինք համընկնում են մասնակիորեն:¹ Գործին մասնակցող անձանց կազմի փոփոխությունը կարող է չհանգեցնել կանխորեն որոշված հանգամանքների վերադարձման: Սակայն գործին մասնակցող այն անձինք, ովքեր չեն մասնակցել նախորդ գործով դատաքննությանը, կարող են վիճարկել նման փաստերի արժանահավատությունը և գոյությունը:

Այդ մասին է վկայում ՔԴՕ 52-րդ հոդվածում օգտագործված «նույն անձանց միջև» արտահայտությունը:

Միևնույն ժամանակ ուշադրության են արժանի երկու հանգամանքներ, որոնք յուրովի ազդում են դատական ակտով հաստատված հանգամանքների անհերքելիության և կայունության վրա:

1) Նախորդ գործի քննությանը մասնակցող անձանց կազմի նեղացման դեպքում հաջորդող դատավարության մասնակիցների կազմը ձևականորեն փոփոխվում է: Սակայն նախորդ գործով հաստատված հանգամանքների և հավաքված ապացույցների վերաբերյալ այլ տեսակետ ունեցող կամ դատավարությանը մասնակցելու և իրենց շահերը պաշտպանելու հնարավորություն չունեցած նոր սուբյեկտներ այստեղ ի հայտ չեն գալիս: Յետևաբար՝ նման դեպքերում պրեյուդիցիայի կիրառումը պետք է համարել թույլատրելի:

2) Նախորդ գործի քննությանը մասնակցող անձանց կազմի ընդլայնման դեպքում պրեյուդիցիայի կիրառումը թույլատրելի է բացառապես այն դեպքերում, երբ նախորդ գործի քննությանը չմասնակցած անձինք տվյալ գործով հաստատված հանգամանքների գոյության և արժանահավատության կապակցությամբ որևէ առարկություն չունեն:

Դատական ակտերի նախադատելիության (պրեյուդիցիալ կապի) սուբյեկտիվ սահմանների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել ևս մեկ կարևոր հանգամանք, որը հատուկ ընդգծվել է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կողմից:

Որևէ հանգամանքի նախադատելիության որոշման համար չափազանց կարևոր է դատավարական կանոնը, ըստ որի, գործով հաստատված որևէ հանգամանքի նախադատելիությունը պետք է պայմանավորվի այդ հանգամանքի՝ մրցակցային դատավարության կանոններով հաստատված լինելու փաստի հետ: Երբ հանգամանքը հաստատվել է կողմերից մեկի դատավարական հնարավորությունների սահմանափակվածության պայմաններում (օրինակ, երբ կողմը պատշաճ չձանուցվելու պատճառով չի մասնակցել դատաքննությանը) վճռով հաստատված հանգամանքն այլ գործ քննող դա-

¹ См. Теория правосудия. В 3-х томах. *Фурсов Д.А., Харламова И.В.* Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009, էջ 329:

տարանը պետք է չճանաչի որպես նախադատելի իր կողմից քննվող գործի համար:¹

Վճռաբեկ դատարանի իրավական դիրքորոշման համաձայն կոնկրետ գործով մանրակրկիտ դատական ստուգման է ենթակա նախադատելիության բացառման յուրաքանչյուր դեպք, և միայն նման ստուգման արդյունքներով գործը քննող դատարանը կարող է հանգել օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտով հաստատված հանգամանքների նախադատելիության մասին եզրակացության:²

Ի.Ջայցևը և Ս. Աֆանասևը հանրահայտ և նախադատելի փաստերն ընդհանրացված ձևով անվանում են «անվիճելի փաստեր», ինչը Օ.Վ. Բաուլինի դիպուկ բնորոշմամբ չի բխում տվյալ երևույթների առանձնահատկություններից: Ըստ հեղինակի, դատարանում կարող է վիճարկվել և՛ փաստի հանրահայտությունը, և՛ նախադատելիությունը, ինչը սկզբունքորեն բացառում է նման փաստերի նկատմամբ «անվիճելի» եզրույթի կիրառումը:³

Նախադատելի փաստերի հաստատման համար գործը քննող դատարանին անհրաժեշտ է ներկայացնել միայն կայացված և օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտի (դատավճիռ, վճիռ) պատճենը: Փաստը նախադատելի ճանաչելիս դատարանը պետք է մատնանշի այն ապացույցը (վճիռը, դատավճիռը), որով հիմնավորվում է տվյալ փաստի նախադատելի բնույթը: Այլ հիմնավորումներ և պատճառաբանություններ չեն պահանջվում:

Անվիճելի փաստեր: Դատավարագիտության և դատավարական օրենսդրության մեջ որպես ապացուցելու պարտականությունից ազատելու հիմք է դիտարկվում նաև փաստի ընդունումը կամ այն չվիճարկելը, որի արդյունքում փաստական հանգամանքը դիտարկվում է որպես ընդունված (չվիճարկվող) և հանվում է ապացուցման առարկայից: Ընդհանրացված ձևով նման հանգամանքները հաճախ կոչվում են «անվիճելի փաստեր»: Դրանք ի հայտ են գալիս այն դեպքում, երբ կողմերից մեկն ընդունում է այն փաստե-

¹ Տե՛ս ԳՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-93 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 29.02.2008 թ. որոշումը:

² Տե՛ս ԳՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-93 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 29.02.2008 թ. որոշումը:

³ Տե՛ս **Баулин О.В.** Время доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 114:

րը, որոնք ընկած են մյուս կողմի պահանջների կամ առարկությունների հիմքում:

Գործող դատավարական օրենսդրությունն «անվիճելի հանգամանքներ» և «չվիճարկվող հանգամանքներ» եզրույթները չի օգտագործում:

ՔԴՕ-ի՝ «Ապացուցելուց ազատվելու հիմքերը» վերտառությամբ 52-րդ հոդվածում անվիճելի փաստերը չեն հիշատակվում այն պարզ պատճառով, որ «փաստի ընդունումը գործին մասնակցող անձանցից մեկի կողմից հանդիսանում է ապացուցման պարտականությունից ազատելու մասնավոր և ոչ բացարձակ դեպք»:¹

ՔԴՕ 64-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ գործին մասնակցող անձի կողմից այն փաստն ընդունելը, որի միջոցով մյուս անձը հիմնավորում է իր պահանջները կամ առարկությունները, պարտադիր չէ դատարանի համար:

Դատարանը կարող է ընդունված փաստը համարել հաստատված միայն այն դեպքում, եթե կասկածներ չկան, որ դա համապատասխանում է գործի հանգամանքներին, և կողմն այն չի ընդունել խաբեության, բռնության, սպառնալիքի, մոլորության ազդեցության տակ, մեկ կողմի ներկայացուցչի հետ մյուս կողմի չարամիտ համաձայնության հետևանքով կամ ճշմարտությունը թաքցնելու նպատակով: Նման կասկածների առկայության դեպքում դատարանը տվյալ փաստը ներառում է ապացուցման առարկայի մեջ և դատական նիստում հետազոտում է այն հաստատող կամ ժխտող ապացույցները:

Բացի այդ, դատարանը կարող է այս կամ այն ընդունված փաստը ներառել ապացուցման ենթակա փաստերի թվում՝ ելնելով արդարադատության շահերից կամ ապացուցման միջոցների թուլատրելիության կանոններից: Օրինակ՝ եթե ընդունվում է մի փաստ, որի անարժանահավատությունն առերևույթ ակնհայտ է, կամ որը պահանջը քննելու նախապայման է համարվում (օրինակ՝ համատեղ սեփականատեր լինելու հանգամանքը կողմերին համատեղ սեփականության իրավունքով պատկանող գույքը բաժանելու պահանջը քննելու համար), կամ որը կարող է ապացուցվել բացառապես օրենքով նախատեսված ապացույցներով (օրինակ՝ անշարժ գույքի

¹ Տե՛ս **Треушников М.К.** Судебные доказательства. – М., 1999, էջ 32:

սեփականատեր լինելու, տվյալ անձից սերված լինելու, դատարանի վճռով անգործունակ ճանաչված լինելու փաստերը), դատարանը պետք է այդ փաստը ներառի ապացուցման առարկայի մեջ և ապացուցման պարտականությունը բաշխելիս ապացուցման բեռը դնի համապատասխան անձի վրա:

ՔրՕ 64-րդ հոդվածի 2-րդ մասի վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ընդունված փաստը հաստատված համարելու դատարանի լիազորությունը հայեցողական է: Այն իրականացնելիս դատարանը պետք է վճռի պատճառաբանական մասում առանձին-առանձին նշի՝ որ փաստերն են ճանաչվել չվիճարկվող և ինչ շարժառիթներով՝ ցույց տալով, թե գործին մասնակցող անձանցից որն է առաջադրել տվյալ փաստը, ով է այն ընդունել և ինչպես:

Եթե այս կամ այն փաստը դատարանի կողմից ճանաչվում է անվիճելի, այն հանվում է ապացուցման առարկայից, համարվում է հաստատված և հիմք է ընդունվում վեճի լուծման համար՝ դրա վերաբերյալ վեճի բացակայության հիմքով:

Փաստն անվիճելի համարելու համար գործնական կարևոր նշանակություն ունի այն հարցը, թե երբ կարելի է խոսել տվյալ փաստն ընդունելու մասին:

Գործող դատավարական օրենսդրության վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ փաստի ընդունման մասին նախառաջ կարելի է խոսել բոլոր այն դեպքերում, երբ մի կողմի առաջադրած հանգամանքը հակադիր կողմում հանդես եկող գործին մասնակցող անձինք ուղղակիորեն ընդունել են իրենց կողմից ներկայացված դատավարական փաստաթղթով (զրավոր) կամ դատական նիստի ընթացքում արված հայտարարությամբ (բանավոր): Դատավարագիտության մեջ փաստի ընդունման նման եղանակը հաճախ անվանվում է «խոստովանություն»:¹ Պետք է նկատի ունենալ՝ դատարանից դուրս արված (արտադատական) խոստովանությունը, եթե կողմն այն չի հաստատում նաև դատարանում, ոչ թե ապացույց է,

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես, օրինակ՝ *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 373-374, Гражданское процессуальное право. Под ред. *М.С. Шакарян.* - М.: «Проспект», 2004, էջ 183, Гражданский процесс. Под ред. *М.К. Треушников.* - М.: «Городец», 2003, էջ 266-267 և այլն:

այլ ապացուցողական փաստ, որն իր հերթին ենթակա է ապացուցման:

Դատավարական փաստաթղթով կամ դատական նիստի ընթացքում արված հայտարարությամբ ընդունված փաստերը, որպես անվիճելի փաստերի տարատեսակ, կոչվում են «ընդունված» փաստեր, որոնցից հարկավոր է տարբերել «չվիճարկվող» փաստերը:

ՔրՕ 95-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ սահմանված ժամկետում հայցադիմումի պատասխան չներկայացնելը դատարանը կարող է գնահատել որպես պատասխանողի կողմից հայցվորի վկայակոչած փաստերի ընդունում: Բացի այդ, ըստ ՔրՕ 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասի, եթե կողմը դատաքննության ընթացքում հրաժարվում է (խուսափում է) պատասխանել դատարանի կամ դատավարության մասնակիցների հարցերին կամ ցուցմունքներ տալ դատարանին, ապա դատարանը մյուս կողմի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ կարող է անհիմն համարել կողմի հրաժարվելը (խուսափելը) ցուցմունքներից և պատասխանից, իսկ գործի այն փաստական հանգամանքները, որոնց վերաբերյալ կողմը հրաժարվում է (խուսափում է) ցուցմունք կամ պատասխան տալուց, կարող է համարել ապացուցված: Դատավարական օրենքում նման նորմերի առկայությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այս կամ այն փաստը դատարանը կարող է անվիճելի և հաստատված համարել նաև այն դեպքերում, երբ կողմն այն ուղղակիորեն չի ընդունում, սակայն վերը նշված եղանակով ցուցաբերված անգործությամբ չի վիճարկում: Տվյալ դեպքում կարելի է խոսել անվիճելի փաստերի տարատեսակ հանդիսացող «չվիճարկվող» փաստերի մասին:

Դատավարագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ անվիճելի պետք է համարել ցանկացած փաստ, որի դեմ կողմերն առարկություն չեն ներկայացրել և ընդունել են լռությամբ:¹ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության պայմաններում նման դիրքորոշումը հիմնավորված կարող է համարվել միայն ՀՀ ՔրՕ-ի 95-րդ հոդվածի 5-րդ և 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասերով ամրագրված դրույթների կիրառման տեսանկյունից: Բացի վերը թվարկված հանգամանքներից, պասիվ

¹ Տես *Зайцев И., Афанасьев С.* Бесспорные обстоятельства в гражданских делах // Российская юстиция. – М., 1998, № 3, էջ 27-28:

վարքագծի այլ եղանակները (այդ թվում՝ լռությունը) որևէ գործնական նշանակություն ունենալ չեն կարող:

Միևնույն ժամանակ դատարանը պետք է արձագանքի գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այս կամ այն հանգամանքի կապակցությամբ կողմերի լռությանը՝ պարզելով, թե արդյոք նրանք ընդունում են տվյալ փաստի առկայությունը: Եվ եթե ապացուցման պարտականություն կրող կողմն ընդունի տվյալ փաստի գոյությունը, դրա հետագա ապացուցման անհրաժեշտությունը կվերանա:¹

Չի կարող փաստի ընդունում համարվել նաև գործին մասնակցող անձի կամ նրա ներկայացուցչի չներկայանալը դատական նիստի:² Դեռևս հռոմեական իրավունքում նման վարքագիծը, ինչպես նաև լռությունը, դիտարկվում էին որպես պատասխանի բացակայություն, այլ ոչ համաձայնություն:³

Գործին մասնակցող անձի կողմից փաստն ընդունելու վերաբերյալ դրույթները ՔԴՕ-ի՝ «Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները» վերտառությամբ 64-րդ հոդվածի շրջանակներում նախատեսելը, մեր կարծիքով, այնքան էլ ճիշտ չէ: Որպես հետևանք՝ իրավակիրառական պրակտիկայում հանդիպում են դեպքեր, երբ դատարանը դատական նիստում արված հայտարարությամբ ընդունված փաստը համարում է հաստատված, եթե այն ընդունող կողմը դրա ընդունումը հաստատում է նաև իր կամ հակառակ կողմի նախածեռնությամբ ցուցմունք տալիս: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ անձը կարող է այս կամ այն փաստն ընդունել կամովին և այդ կապակցությամբ նրան ցուցմունք տալուն հարկադրելը չի բխում դատավարական խնայողության սկզբունքից և կարող է դատավարության անտեղի ձգձգման պատճառ հանդիսանալ: Ասվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ ճիշտ կլիներ «խոստովանության» և անվիճելի համարվող «չվիճարկվող փաստերի» մասին նորմերը զետեղել ՔԴՕ 52-րդ հոդվածում՝ բացառելով փաստի ընդունման հետ կապ-

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Время доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 122:

² Տե՛ս Теория правосудия. В 3-х томах. **Фурсов Д.А., Харламова И.В.** Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009, էջ 323:

³ Տե՛ս Суд и судьи в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана. – М., 2006, էջ 547:

ված իրավադրույթները բացառապես կողմի ցուցմունքի հետ կապելու հնարավորությունը: Այդ կապակցությամբ ողջունելի կարելի է համարել ՎԴՕ 27-րդ հոդվածի 4-րդ մասի գոյությունը, ըստ որի ապացուցման կարիք չունեն այն փաստերը, որոնք հակառակ կողմը չի վիճարկում, բացառությամբ այն դեպքի, երբ դատարանը գտնում է, որ դրանց ապացուցումն անհրաժեշտ է: Մեր կարծիքով, ՔԴՕ 52-րդ հոդվածը կարելի է լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ 4-րդ կետով՝ միաժամանակ ուժը կորցրած ճանաչելով օրենսգրքի 64-րդ հոդվածի 2-րդ մասը.

«Ապացուցման կարիք չունեն այն փաստերը, որոնք ապացուցման պարտականություն կրող կողմն ընդունում է իր կողմից ներկայացված դատավարական փաստաթղթով կամ դատական նիստի ընթացքում արված հայտարարությամբ, կամ սույն օրենսգրքի 95-րդ հոդվածով սահմանված կարգով և ժամկետում առարկություններ չներկայացնելով, կամ դատաքննության ընթացքում տվյալ փաստական հանգամանքների վերաբերյալ ցուցմունք կամ պատասխան տալուց հրաժարվելով, բացառությամբ այն դեպքի, երբ դատարանը գտնում է, որ դրանց ապացուցումն անհրաժեշտ է՝ արդարադատության շահերից կամ ապացույցների թույլատրելիության կանոններից ելնելով:

Գործին մասնակցող անձի կողմից այն փաստն ընդունելը, որի միջոցով մյուս անձը հիմնավորում է իր պահանջները կամ առարկությունները, պարտադիր չէ դատարանի համար:

Դատարանը կարող է ընդունված փաստը համարել հաստատված, եթե կասկածներ չկան, որ դա համապատասխանում է գործի հանգամանքներին, և կողմն այն չի ընդունել խաբեության, բռնության, սպառնալիքի, մոլորության ազդեցության տակ, մեկ կողմի ներկայացուցչի հետ մյուս կողմի չարամիտ համաձայնության հետևանքով կամ ճշմարտությունը թաքցնելու նպատակով»:

Գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած որևէ փաստի (փաստերի) ընդունումը նեղացնում է ապացուցման առարկան, դատարանին հնարավորություն է տալիս որոշել վիճելի փաստերի շրջանակն ու իր ուշադրությունը կենտրոնացնել միայն դրանց ապացուցման վրա:

Փաստի ընդունումը դատավարական խնայողության միջոց է, որը հիմնվում է կողմի՝ իր նյութական և դատավարական իրավունք-

ները տնօրինելու իրավունքի (տնօրինչականության սկզբունքի) վրա: Այս առումով փաստի (փաստերի) ընդունումը հարկավոր է տարբերել հայցի լրիվ կամ մասնակի ընդունումից: Վերջին դեպքում տեղի է ունենում ոչ թե պարզապես հայցի հիմքում դրված փաստի (կամ փաստերի) ընդունում, այլ հայցի առարկայի (հայցապահանջի) և միաժամանակ դրա հիմքում դրված բոլոր փաստերի անվերապահ ընդունում: Եթե հայցի լրիվ կամ մասնակի ընդունումը պատասխանողը պատճառաբանելու պարտականություն չունի, ապա կոնկրետ փաստի ընդունումը, առանց հայցապահանջը և դրա հիմքում դրված մյուս պահանջները ընդունելու, ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունում չի հանդիսանում վարքագծի չպատճառաբանվող ակտ: Դա է պատճառը, որ օրենսդիրը դատարանին վերապահել է ընդունված փաստը հաստատված համարելու հայեցողական լիազորություն: Դատարանն իրավասու է ցանկացած դեպքում պարզել փաստն ընդունելու կողմի շարժառիթները: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Դ.Ա. Ֆուրսովը, չի կարելի թույլ տալ, որպեսզի մասնավոր շահի սուբյեկտը դրսևորի անհարգալից վերաբերմունք հանրային-իրավական կարգի նկատմամբ:¹

¹ Տե՛ս Теория правосудия. В 3-х томах. **Фурсов Д.А., Харламова И.В.** Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009, էջ 325:

ԳԼՈՒԽ II. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 1. Ապացույցների հասկացությունը և հատկանիշները

Արդարադատության և կողմերի շահը պահանջում է գործի փաստական կազմը, այսինքն՝ գործն ըստ էության ճիշտ լուծելու համար նշանակություն ունեցող բոլոր իրավաբանական փաստերը որոշել և պարզել սպառնիչ լրիվությամբ:¹

Քաղաքացիական դատավարությունը, ինչպես հայտնի է, հետապնդում է մի շարք նպատակներ: Դրանցից ամենահիմնականը՝ իրավունքի սուբյեկտների խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունն է:² Այդ նպատակին հասնելու համար դատարանը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում պետք է պարզի հայցվորի մոտ այն սուբյեկտիվ իրավունքի առկայությունը, որի պաշտպանությունը հայցվում է, ինչպես նաև պատասխանողի մոտ համապատասխան սուբյեկտիվ պարտականության առկայությունը, դրա բովանդակությունը և կատարման պայմանները, այլ կերպ ասած՝ վիճող կողմերի իրական փոխհարաբերությունները: Սակայն, ինչպես հայտնի է, սուբյեկտիվ իրավունքները և պարտականություններն ինքնին չեն առաջանում: Դրանց ծագումը, փոփոխումը և դադարումն օրենքը բոլոր դեպքերում կապում է որոշակի իրավաբանական փաստերի հետ: Ուստի վիճելի իրավահարաբերությունները ճշգրիտ որոշելու համար դատարանը նախևառաջ պետք է պարզի, թե ինչպիսի իրավաբանական փաստեր են իրականում կատարվել կամ տեղի ունեցել: Այսպես, եթե անշարժ գույքի սեփականատերը հայց է ներկայացնում դատարան ընդդեմ վարձակալի՝ վարձավճարի բռնագանձման պահանջի մա-

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 350:

² Տե՛ս **Жилин Г.А.** Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции. - М.: «Городец», 2000, էջ 12:

սին, իրականացման ենթակա պահանջի իրավունքի առկայության փաստը հաստատելու համար դատարանը նախ պետք է պարզի, թե կողմերի միջև սահմանված ձևով արդյոք կնքվել է անշարժ գույքի վարձակալության պայմանագիր, վարձակալի իրավունքը արդյոք սահմանված կարգով գրանցվել է անշարժ գույքի պետական կադաստրի մարմիններում, վարձավճարի ինչպիսի չափ և վճարման պայմաններ են նախատեսված պայմանագրով, վրա է հասել արդյոք վարձավճարը վճարելու ժամկետը, արդյոք վարձակալը չի վճարել այն և այլն: Այլ կերպ ասած՝ դատարանը պետք է պարզի բոլոր այն փաստական հանգամանքները (իրավաբանական փաստերը), որոնցով պայմանավորված է կողմերի իրավահարաբերությունը:

Արդարադատությունը գործունեություն է, որն իրականացվում է խստիվ սահմանված դատավարական ձևով: Վերջինիս կարևորագույն պահանջներից մեկն էլ այն է, որ դատարանի վճիռը կարող է հիմնվել բացառապես այն փաստերի վրա, որոնք ապացուցվել են դատավարության ընթացքում հետազոտված դատական ապացույցների միջոցով:

ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պարտավոր է ապացուցել իր վկայակոչած փաստերը՝ այն հանգամանքները, որոնք ընկած են նրա պահանջների և առարկությունների հիմքում: Գործին մասնակցող անձանց և դատարանի մտավոր-տրամաբանական և պրակտիկ-դատավարական գործունեությունը, որն ուղղված է գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքների ճշմարտացիությունը որոշակի դատավարական ձևի շրջանակներում հաստատելուն, դատավարագիտության մեջ ավանդաբար կոչվում է դատական ապացուցում, իսկ այն միջոցները, որոնց օգնությամբ իրականացվում է ապացուցումը՝ դատական ապացույցներ:

Դատական ապացույցների լեզալ բնորոշումն ամրագրված է ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասում, որի համաձայն **գործով ապացույցներ են ՔԴՕ-ով և այլ օրենքներով նախատեսված կարգով ձեռք բերված տեղեկությունները, որոնց հիման վրա դատարանը պարզում է գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, ինչպես նաև վեճի լուծման համար**

նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը:

Ընդ որում, օրենքը սպառնիչ կերպով սահմանում է, թե ինչպիսի աղբյուրներից և ինչ միջոցներով ստացված տեղեկությունները դատարանում կարող են օգտագործվել որպես ապացույցներ: Մասնավորապես, ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ պարբերության համաձայն՝ գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, ինչպես նաև վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը կարող է հաստատվել՝

- 1) գրավոր և իրեղեն ապացույցներով,
- 2) փորձագետի եզրակացությունով,
- 3) վկաների ցուցմունքներով,
- 4) գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքներով:¹

Օրենքը ոչ միայն ամրագրում է թույլատրելի ապացույցների սպառնիչ ցանկը, այլ նաև սահմանում է դրանց ձեռքբերման և օգտագործման դատավարական կարգը: ՔԴՕ-ի շրջանակներում ապացույցների ամեն տեսակի նվիրված է իրավանորմների առանձին խումբ, որը կանոնակարգում է դրանց ձեռքբերման և հետազոտման կարգը: Այսպես, սահմանվում է, թե ով կարող է հանդես գալ որպես վկա, ինչ կարգով է իրականացվում վկայի հարցաքննությունը, ինչպես է նշանակվում և անցկացվում փորձաքննությունը, ինչպես են զննվում շուտ փչացող իրեղեն ապացույցները և այլն:

Ապացույցների ձեռքբերման կարգը պահպանելու պահանջը սահմանադրական է: ՀՀ սահմանադրության 22-րդ հոդվածի 2-րդ մասն ուղղակիորեն արգելում է օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցների օգտագործումը: Ձարգացնելով տվյալ իրավադրույթը՝ ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 2-րդ մասում օրենսդիրը սահմանել է, որ օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցներն իրավաբանական ուժ չունեն և չեն կարող դրվել դատարանի վճիռի հիմքում:

Ապացուցման տեսության մեջ ավանդաբար սահմանազատվում են «ապացույց», «ապացույցի աղբյուր» և «ապացուցման միջոց» հասկացությունները:

¹ Ուշագրավ է, որ ՎԴՕ-ն ապացույցների լեզալ բնորոշում չի սահմանում: Օրենսդիրը միայն սահմանափակվել է դրանց տեսակների թվարկմամբ (22 հոդվ.) և առանձին տեսակի ապացույցների ձեռքբերման ու հետազոտման դատավարական կարգի կանոնակարգմամբ (29-49 հոդվ.):

ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունից ուղղակիորեն բխում է, որ գործով **ապացույցներ** են հանդիսանում օրենքներով նախատեսված կարգով ձեռք բերված տեղեկությունները, որոնց հիման վրա դատարանը պարզում է գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը: Այսինքն՝ օրենսդիրն ապացույց է համարում գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին տեղեկությունները (փաստական տվյալները):¹ Որպես այդ տեղեկությունների (ապացույցների) ստացման **աղբյուրներ** դիտարկվում են այն *անձինք (գործին մասնակցող անձին, վկաները, փորձագետները) և իրերը (փաստաթղթերը, էլեկտրոնային և այլ կրիչները, առարկաները)*, որոնցից ստացվում են նշված տեղեկությունները: **Ապացուցման միջոցներն** օրենքով կանոնակարգված այն եղանակներն են, որոնց օգնությամբ նշված աղբյուրներից ստացվում են գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայության կամ բացակայության մասին տեղեկությունները: Այդպիսիք են հանդիսանում գործին մասնակցող անձանց և վկաների ցուցմունքները (հարցաքննությունը), փորձագետի եզրակացությունը և դրա կապակցությամբ նրա բացատրությունը, իրեղեն ապացույցների զննությունը և գրավոր ապացույցների ուսումնասիրությունը:

Դատական ապացույցների կատեգորիայի ընկալման հիմնական դժվարությունը կայանում է նրանում, որ վերը նշված հասկացությունների սահմանազատումը խիստ պայմանական է. տեսության և օրենսդրության մեջ ապացույց է անվանվում և՛ առանձին ապացուցման միջոցը կամ աղբյուրը (վկայի ցուցմունքը, փորձագետի եզրակացությունը, կողմի ներկայացրած գրավոր փաստաթուղթը և այլն), և՛ այն տեղեկությունը, որը ստացվում է տվյալ աղբյուրների հետազոտման արդյունքում:²

¹ «Տեղեկատվության ազատության մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն տեղեկություն է համարվում անձի, առարկայի, փաստի, հանգամանքի, իրադարձության, եղելության, երևույթի վերաբերյալ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով ստացված և ձևավորված տվյալները՝ անկախ դրանց տնօրինման ձևից կամ նյութական կրիչից (տեքստային, էլեկտրոնային փաստաթղթեր, ձայնագրություններ, տեսագրություններ, լուսաժապավեններ, զժագրեր, սխեմաներ, նոտաներ, քարտեզներ):

² Ст. 6 Гражданское процессуальное право. Под ред. **М.С. Шакарян.** – М.: Проспект, 2004, էջ 163:

Նման բազմիմաստությունը բացահայտվում է ՔԴՕ-ի՝ ապացույցներին նվիրված 8-րդ գլխի առաջին իսկ հոդվածում, որը նվիրված է ապացույցների հասկացությանը (47 հոդվ.): Նշված հոդվածի առաջին մասում ապացույցները բնորոշվում են որպես սահմանված կարգով ստացված տեղեկություններ, իսկ 2-րդ մասում խոսվում է այն մասին, որ այդ տեղեկությունները (ապացույցները) հաստատվում են որոշակի միջոցներով՝ գրավոր և իրեղեն ապացույցներով, փորձագետների եզրակացություններով և այլն: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ ՔԴՕ-ի 47-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, ինչպես նաև մի շարք այլ հոդվածներում օրենսդիրը շատ հաճախ նույնացնում է նաև ապացույցի աղբյուր և ապացուցման միջոց հասկացությունները, օրինակ՝ խոսելով այն մասին, որ «...տեղեկությունները կարող են հաստատվել գրավոր կամ իրեղեն ապացույցներով...»: Ակնհայտ է, որ տվյալ դեպքում նկատի են առնվում այն փաստաթղթերը և իրերը, որոնց հետազոտման արդյունքում ստացվում են գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների մասին տեղեկություններ:

Ապացույցի հասկացության բազմիմաստությունը պայմանավորված է այն դիալեկտիկական կապով, որն առկա է տեղեկության (փաստական տվյալի), այն կրող սուբյեկտի կամ իրի (ապացույցի աղբյուրի) և դրա ստացման դատավարական եղանակների միջև: Ելնելով նշված դիալեկտիկական կապից, գիտական միտքը դատական ապացույցների մեջ տեսնում է աղբյուրի բովանդակության (հաղորդվող տեղեկության) և դատավարական ձևի (ապացուցման միջոցների) միասնություն:¹ Եվ իրոք, եթե աղբյուրը փաստի մասին տեղեկություններ չի պարունակում, ապա այն ոչինչ չի ապացուցում, իսկ եթե տեղեկությունները ստացվել են օրենքով չնախատեսված աղբյուրներից կամ միջոցներով, ապա դրանք չեն կարող օգտագործվել որպես դատական ապացույցներ:

Այլ կերպ ասած՝ դատական ապացույցների հասկացության մեջ ներառվում են և՛ փաստական տվյալները (տեղեկությունները), և՛ ապացուցման միջոցները՝ որպես բովանդակություն և դատավարական ձև:

¹ Ст. 6, օրինակ՝ **Новицкий В.А.** Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография. – Ставрополь, изд. СГУ, 2002, էջ 205-206:

Դատական ապացույցն ընդհանուր հասկացություն է, որի մեջ փոխադարձաբար միմյանց հետ կապված են և՛ փաստական տվյալները, և՛ ապացուցման միջոցները որպես բովանդակություն և դատավարական ձև: Փաստական տվյալները և նրանց ապացուցման միջոցներն իրար հետ կապված են անխզելի կապով: Այս տեսակետը պաշտպանում են Մ.Կ. Տրեուշնիկովը, Լ.Կ. Ուլյանովան, Ցու.Մ ժուկովը, Ա.Գ. Կալպինը, Պ.Պ. Գուրենը, Վ.Յ. Դորոխովը, Ն.Մ. Կիպինսը և բազմաթիվ այլ հեղինակներ:¹

Դատական ապացույցներն ունեն առաջին հերթին բովանդակություն, այսինքն՝ որոնվող փաստերի մասին ինֆորմացիա, որոնք օժտված են վերաբերելիության հատկությամբ, երկրորդ հերթին դատավարական ձև, որն օրենքի մեջ կոչվում է ապացուցման միջոց, և երրորդ՝ ապացուցողական ինֆորմացիայի ստացման և հետազոտման որոշակի դատավարական կարգ:²

Ինչպես նշում է Տ.Վ. Սախնովան, «... դատական ապացույցի հասկացությունը, որպես բովանդակության և ձևի դիալեկտիկական միասնություն, համապատասխանում է դատավարական օրենքի իմաստին ... այս հայեցակարգը ստացել է համընդհանուր ճանաչում և լրացուցիչ փաստարկների կարիք չի զգում»:³

Այս կամ այն տեղեկությունը դատարանի կողմից ապացույց ճանաչելու համար, այն պետք է համապատասխանի ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 47-րդ հոդվածով սահմանված հատկանիշներին: Դրանք հանգում են հետևյալին:

1) Ապացույցների բովանդակությունը կազմող տեղեկությունները պետք է լինեն ոչ թե պարզապես «տվյալներ», այլ «փաստական տվյալներ», այսինքն՝ դրանք չպետք է հանդիսանան վերացական զնահատողական դատողություններ, կարծիքներ, այլ պետք է բովանդակեն կոնկրետ տվյալներ մարդկանց գործողությունների, որոշակի իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնք թույլ են տալիս պատասխանել այն հարցին, թե ինչ, երբ, որտեղ, ինչ կերպ է տեղի ունեցել: Եթե ապացույցը զուրկ է ճանաչողական բնույթի բովանդակությունից, ապա դադարում է այդպիսին լինելուց:

¹ Տե՛ս *Треушников М.К.* Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 78-79:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79-80:

³ Տե՛ս *Сахнова Т.В.* Регламентация доказательств и доказывание в гражданском процессе // Государство и право, 1993, № 5, էջ 53:

2) Մյուս հատկանիշը բնութագրում է ապացուցման ենթակա հանգամանքների և ստացված տեղեկությունների միջև գոյություն ունեցող կապը՝ ապացույցների այնպիսի հատկանիշը, ինչպիսին է դրանց վերաբերելիությունը: Ապացույցները որոշակի հանգամանքների կամ պատերի վերաբերյալ այնպիսի տեղեկություններ են, որոնց հիման վրա դատարանը պարզում է գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը:

ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասում առանձնացվել է երկու խումբ մնան հանգամանքներ՝

ա. գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող հանգամանքներ,

բ. վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքներ:

Առաջին խումբ հանգամանքների կազմում են ապացուցման առարկան: Վերջինիս կազմում առաջին հերթին պետք է դիտարկվեն նյութաիրավական նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերը, որոնք պարզելն անհրաժեշտ է տվյալ իրավահարաբերությունը կարգավորող նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) ճիշտ կիրառման և գործն ըստ էության ճիշտ լուծելու համար, այն հանգամանքները, որոնց առկայության կամ բացակայության հետ նյութական իրավունքի նորմերը կապում են որոշակի սուբյեկտիվ իրավունքների և պարտականությունների ծագումը, փոփոխումը կամ դադարումը, ինչպես նաև այն հանգամանքները, որոնք արգելակում են սուբյեկտիվ իրավունքների և պարտականությունների առաջացմանը (գործարքի հակաօրինականությունը, խաբեությունը, բռնությունը, անգործունակությունը և այլն): Ապացուցման առարկան կազմող գործն ըստ էության լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքների շարքում պետք է դիտարկել նաև նյութաիրավական նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերի հաստատման միջոց հանդիսացող ապացուցողական փաստերը, որոնք իրավաբանական փաստեր չեն, բայց առանձին վերցրած կամ իրենց համակցության մեջ դատարանին հնարավորություն են տալիս եզրակացություն անել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող նյութաիրավական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին:

Երկրորդ խումբ հանգամանքների կազմում պետք է դիտարկվեն

դատավարական բնույթի հանգամանքները, որոնք վեճն ըստ էության լուծելու հետ ուղղակիորեն կապված չեն, թեև դրանք էլ են հանդիսանում դատարանի ճանաչողության առարկա և կարող են ազդել վարույթի ընթացքի վրա՝ որոշ դեպքերում հինք հանդիսանալով առանց վեճն ըստ էության լուծելու գործով վարույթն ավարտելու, վարույթը կասեցնելու, հետաձգելու, հայցի ապահովման միջոցներ կիրառելու կամ այլ դատավարական գործողություններ կատարելու համար:

Այս կամ այն տեղեկությունը կարող է դիտարկվել որպես ապացույց միայն այն դեպքում, երբ վերաբերում է դատարանի վարույթում գտնվող գործին, այսինքն՝ հաստատում կամ հերքում է գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող նյութափրավական բնույթի փաստերի, ապացուցողական փաստերի կամ դատավարական բնույթի իրավաբանական փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը:

3) Ապացույցի հաջորդ հատկանիշը կայանում է նրանում, որ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունները պետք է ձեռք բերվեն օրենքով սահմանված աղբյուրներից և օրենքով կանխորոշված միջոցներով: ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, այդ տեղեկությունները հաստատվում են գրավոր և իրեղեն ապացույցներով, փորձագետների եզրակացություններով, վկաների ցուցմունքներով, գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքներով: Ապացուցման միջոցների ցանկը սպառիչ է, որը նշանակում է, որ գործի լուծման համար անհրաժեշտ հանգամանքները կարող են պարզվել միայն թվարկված միջոցների օգտագործմամբ:

4) Գործի հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունները կարող են ճանաչվել ապացույց միայն այն դեպքում, երբ դրանք ձեռք են բերվել ՔԴՕ-ով և այլ օրենքով սահմանված կարգի պահպանմամբ: Խոսքն ապացույցների թույլատրելիության ընդհանուր կանոնի մասին է, ըստ որի օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցներն իրավաբանական ուժ չունեն և չեն կարող դրվել դատարանի վճռի հիմքում (ՔԴՕ 47 հոդվ., մաս 2): Օրենքի տառից բխում է, որ ապացույցների հավաքման համար օրենքով սահմանված ընթացակարգի խախտմամբ ձեռք բերված տեղեկությունները իրավական որևէ ուժ չունեն: Յուրաքանչյուր ապացույց պետք է բավարարի

որի օրենքի որոշակի պահանջներին՝ կապված դրանց ձեռք բերման ձևերի և միջոցների, ամրագրման և դատավարությունում այդ ապացույցի օգտագործման դատավարական կարգի հետ:

Ապացույցների հավաքման, հետազոտման և գնահատման դատավարական ձևը և օրենքով սահմանված ընթացակարգը հավաստի գիտելիք ստանալու, այսինքն՝ գործով ճշմարտության հասնելու երաշխիքներ են:

Ապացույցների վերը թվարկված բոլոր հատկանիշների առկայությունը պարտադիր է: Դրանցից թեկուզ մեկի բացակայությունը վկայում է նշված տեղեկությունը որպես ապացույց օգտագործելու անհնարինության մասին:

Այսպիսով, դատական ապացույցներն առաջին հերթին օժտված են բովանդակությամբ, այսինքն՝ որոնվող փաստերի վերաբերյալ տեղեկատվություն են պարունակում, որն օժտված է վերաբերելիության հատկանիշով, երկրորդ հերթին ունեն դատավարական ձև, այսինքն՝ տեղեկատվության կրողներ և այդ տեղեկատվությունը դատարանին հաղորդելու միջոց, և երրորդը՝ ապացուցողական նյութի ստացման և հետազոտման որոշակի դատավարական կարգ: Այս երեք բաղադրիչներն են բնութագրում դատական ապացույցների իրավական էությունը:

Դատական ապացույցներ են հանդիսանում այն բոլոր փաստական տվյալները (տեղեկությունները), որոնք ուղղակի կամ անուղղակի հաստատում են գործի ճիշտ լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերը, արտահայտված են օրենքով նախատեսված դատավարական ձևով (ապացուցման միջոցներում), ստացված և հետազոտված են օրենքով խստորեն սահմանված կարգով և օրենքի պահանջների պահպանմամբ:

§2. Ապացույցների դասակարգումը

Դատական ապացույցները դատավարագիտության մեջ ենթարկվում են որոշակի դասակարգման:

Դատական ապացույցների դասակարգումը տրամաբանական գործողություն է, որի արդյունքում ապացույցները բաժանվում են տեսակների:¹

¹ Տե՛ս *Треушников М.К.* Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 94:

Ապացույցների դասակարգումն ունի ոչ միայն տեսական, այլ նաև գործնական կարևոր նշանակություն, քանի որ թույլ է տալիս վեր հանել ապացույցների առանձին տեսակների առանձնահատկությունները և վերջիններիս հաշվառմամբ որոշել գործնականում դրանց օգտագործման լավագույն ուղիները:¹

Ապացույցները (տեղեկությունները) իրարից տարբերվում են առաջացման աղբյուրներով, կազմավորման եղանակով, ապացուցվող փաստի հետ ունեցած կապի բնույթով, արտահայտման ձևով և այլն: Դատավարագիտության մեջ ապացույցները դասակարգվում են ըստ նշված հատկանիշների:²

Ապացուցման տեսության մեջ համընդհանուր ճանաչում է գտել ապացույցների դասակարգումն ըստ կազմավորման եղանակի և ըստ որոնվող փաստի հետ ունեցած կապի:

1. Ըստ ապացույցի և ապացուցման ենթակա փաստի միջև գոյություն ունեցող կապի ապացույցները դասակարգվում են **ուղղակի** և **անուղղակի** ապացույցների:

Ապացույցների այս հիմքով դասակարգումը կատարվում է ելնելով այն հանգամանքից, թե ստացված տեղեկություններից որոնվող փաստի գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ քանի հնարավոր հետևություն կարելի է անել:

Ուղղակի են համարվում այն ապացույցները, որոնց բովանդակությունը միանշանակ կապ ունի ապացուցման ենթակա փաստի հետ, ինչը հնարավորություն է տալիս որոշակի եզրակացություն անել փաստի գոյության կամ բացակայության մասին: Այլ կերպ ասած՝ եթե ապացույցը թույլ է տալիս մեկ կոնկրետ (թեկուզև հավանական) հետևություն անել փաստի գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ, ապա այն ուղղակի է: Օրինակ՝ դատարան ներկայացված փոխառության ստացականի ուսումնասիրության արդյունքում դատարանը կարող է մեկ կոնկրետ հետևություն անել կողմերի միջև փոխառության իրավահարաբերության ծագման փաստի վերաբերյալ, ուստի այն ուղղակի ապացույց է: Ականատես կամ ոչ ականատես վկայի ցուցմունքը, առ այն, որ գործարքը կնքելիս հայցվորի

¹ Ств Гражданское процессуальное право. Под ред. **М.С. Шакарян.** – М.: Проспект, 2004, էջ 178:

² Ств **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 347:

նկատմամբ կիրառվել է բռնություն, ուղղակի ապացույց է, քանի որ այդ տեղեկությունն ուղղակիորեն հաստատում է գործարքը կնքելիս բռնություն գործադրելու հանգամանքը:

Այսպիսով, ուղղակի ապացույցը հնարավորություն տալիս է որոնվող փաստի մասին անել միայն մեկ՝ որոշակի հետևություն: Ուստի ուղղակի ապացույցի հետազոտման և զնահատման ընթացքում դատարանի կողմից լուծման ենթակա հիմնական խնդիրը դրա արժանահավատության ստուգումն է:

Ասվածը, իհարկե, չի նշանակում, որ ուղղակի ապացույցների բովանդակությունը վիճարկվել և հերքվել չի կարող: Որևէ ապացույց, այդ թվում՝ ուղղակի, դատարանի համար նախապես հաստատվածի ուժ չունի և պետք է զնահատվի գործով ձեռք բերված այլ ապացույցների համակցության մեջ: Այդ իսկ պատճառով գործի բոլոր հանգամանքների բազմակողմանի հետազոտման պահանջը դատարանի կողմից պետք է իրագործվի անգամ այն դեպքերում, երբ առկա են վիճելի փաստը հիմնավորող ուղղակի ապացույցներ:

Ի տարբերություն ուղղակի ապացույցների, *անուղղակի են համարվում այն ապացույցները, որոնց բովանդակությունը բազմաբնույթ կապ ունի ապացուցման ենթակա փաստի հետ, ինչը հնարավորություն է տալիս որոնվող փաստի վերաբերյալ առաջ քաշել մի քանի վարկածներ, հանգել մի քանի հավանական հետևություններ:* Այսպես՝ կողմերի ստորագրությամբ փոխառության պայմանագրի բնօրինակը կամ պարտքով գումար տրամադրելու խնդրանք (առաջարկ) պարունակող նամակը և գումար հատկացնելու համաձայնություն պարունակող պատասխանն ուղղակիորեն պայմանագրի կնքման փաստի մասին չեն վկայում, քանի որ փոխառության պայմանագիրն ըստ գործող քաղաքացիական օրենսդրության կնքված է համարվում ոչ թե սահմանված ձևով համաձայնություն կայացնելու, այլ փոխառության գումարը փոխատուին հանձնելու պահից (Քաղ. օր. 877 հոդվ., մաս 1): Նշված փաստաթղթերը միայն թույլ են տալիս առաջ քաշելու երկու հնարավոր վարկածներ՝ 1) փոխատուին փոխառության գումարը կայացված համաձայնության հիման վրա հետագայում հանձնել է փոխառուին կամ 2) ինչ-ինչ պատճառներով գումարը փոխառուին չի հանձնվել: Հետևաբար, նշված փաստաթղթերը պետք է դիտարկվեն որպես անուղղակի ապացույցներ: Փաստորեն, եթե կողմերը փոխառության

վերաբերյալ համաձայնությունը ձևակերպել են գրավոր, իսկ գումարի հանձնումը ձևակերպել են ստացականով, վերջինս պետք է դիտարկվի որպես փոխառության պայմանագրի կնքման փաստը հաստատող ուղղակի, իսկ փոխառության մասին կողմերի ստորագրությամբ համաձայնությունը՝ անուղղակի ապացույց: Համենատուրջան համար նկատենք, որ փոխառության պայմանագիրը կլինի ուղղակի, եթե տեղեկություններ պարունակի փոխառության գումարը համաձայնության կայացման պահին հանձնելու մասին:

Պրակտիկայում անուղղակի ապացույցների օգնությամբ ապացուցումը բարդ է այն առումով, որ պետք է որոշել, թե բավարար են արդյոք անուղղակի ապացույցները որոնվող փաստի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ ճշմարիտ հետևություն կատարելու համար: Ի տարբերություն ուղղակի ապացույցների, երբ հաճախակի միայն մեկ ուղղակի ապացույցի առկայությունը բավարար է լինում որոնվող փաստի մասին հավաստի եզրահանգում կատարելու համար, մեկ անուղղակի ապացույցը նման հետևություն կատարելու համար երբեք բավարար լինել չի կարող: Քանի որ, ելնելով անուղղակի ապացույցների բնույթից, դրանց միջոցով հնարավոր է հանգել միայն մի քանի հավանական եզրակացությունների, ապա հավաստի հետևություն կատարելու համար անհրաժեշտ է կամ անուղղակի ապացույցների, կամ միաժամանակ ուղղակի և անուղղակի ապացույցների համակցություն:¹

Անուղղակի ապացույցներով հաստատված հանգամանքներն են, որ, համադրվելով գործով մյուս ապացույցների ու հանգամանքներին հետ, հնարավորություն են տալիս հաստատել կամ ժխտել իրավաբանական փաստերը, իհարկե, եթե այդ փաստերն ինքնին արժանահավատ են:² Այդ հանգամանքները (փաստերը) ապացուցման տեսության մեջ կոչվում են «ապացուցողական փաստեր»: Դրանք իրավաբանական փաստեր չեն, բայց իրենց համակցության մեջ դատարանին հնարավորություն են տալիս եզրակացություն անել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող նյութաիրավական փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին:

¹ Տե՛ս *Треушников М.К.* Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 101:

² Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 349:

Քանի որ անուղղակի ապացույցը հնարավորություն տալիս է միայն ենթադրել փաստի գոյությունը կամ բացակայությունը, այդպիսի ապացույցի հետազոտման և գնահատման ընթացքում դատարանը պետք է ոչ միայն ստուգի դրա արժանահավատությունը, այլ նաև բաղդատի այն, համադրի գործով ձեռք բերված մյուս ապացույցների հետ, հետազոտի գործի բոլոր հանգամանքներից ելնելով և ստանա իրար հետ ամուր կապված անուղղակի ապացույցների մի շղթա:¹ Այսպես՝ ըստ գործող օրենսդրության շարժական գույքի վարձակալության պայմանագրի կնքման փաստը կարող է հաստատվել ինչպես կողմերի ստորագրությամբ կնքված համաձայնագրով կամ օֆերտա և ակցեպտ պարունակող փաստաթղթերով (ուղղակի ապացույցներով), այնպես էլ այլ գրավոր և իրեղեն ապացույցներով: Մասնավորապես, վարձակալության պայմանագրի կնքման փաստը կարող է հիմնավորվել՝ 1) գույքը վարձակալության հանձնելու խնդրանքով գրությամբ, 2) գույքը տվյալ անձին հանձնելու մտադրություն պարունակող պատասխանով, 3) գույքը ենթադրյալ վարձակալի մոտ գտնվելու փաստով, 4) որոշակի գումարով անենամայա բանկային փոխանցումները հաստատող վճարման հանձնարարագրերով: Թվարկված ապացույցները, որքան էլ արժանահավատ լինեն, ինքնին ոչինչ չեն հաստատում: Դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած թույլ է տալիս միայն ենթադրություն անել, որ կողմերի միջև կարող է կնքված լինել վարձակալության պայմանագիր: Սակայն նշված ապացույցներով հաստատված բոլոր փաստերն իրենց համակցության մեջ դիտարկելու դեպքում դատարանը կարող է որոշակի եզրահանգում կատարել կողմերի միջև վարձակալության հարաբերությունների ծագման փաստի վերաբերյալ:

2. Ըստ փաստերի վերաբերյալ տեղեկությունների կազմավորման բնույթի ապացույցները բաժանվում են *սկզբնականի* և *ածանցականի*:

Տվյալ դասակարգումը կապված է օբյեկտիվ իրականության արտացոլման տարբեր ձևերի հետ:²

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 350:

² Տե՛ս *Решетникова И.В.* Доказывание в гражданском процессе. – М.: Юрайт, 2010, էջ 102:

Փաստերն ու երևույթները կարող են անմիջականորեն ընկալվել մարդկանց կողմից և հետքեր թողնել նրանց գիտակցության մեջ, ներգործել տարբեր առարկաների վրա՝ նրանց վրա թողնելով նման ներգործության հետքերը: Օբյեկտիվ իրականության արտացոլման սովյալ ձևը կոչվում է սկզբնական:

Արտացոլումն ունի ածանցական բնույթ, եթե օբյեկտիվ իրականության փաստերի ու երևույթների մասին տեղեկությունը ստացվում է միջնորդավորված ձևով՝ ոչ թե անմիջական ներգործության ենթարկված սկզբնաղբյուրներից (հետքեր կրող իրերից, փաստն ընկալած մարդկանցից), այլ դրանց վերարտադրություններից (փաստաթղթերի պատճեններից, իրերի լուսանկարներից, այն մարդկանցից, ովքեր փաստի մասին տեղեկությունները ստացել են այն անմիջականորեն ընկալած այլ մարդուց, և այլն):

Սկզբնական են կոչվում այն ապացույցները, որոնք ձևավորվել են տեղեկության կրիչի վրա որոնվող փաստի անմիջական ներգործության արդյունքում: Մասնավորապես՝ սկզբնական ապացույցներ են, օրինակ, ականատես վկայի հարցաքննության, փաստաթղթերի բնօրինակների կամ թերություններ պարունակող իրերի զննության արդյունքում ստացված տեղեկությունները: Դրանք ստացվում են ոչ թե միջնորդավորված ձևով, այլ ուղղակիորեն սկզբնաղբյուրներից, որոնք ձևավորվել են որոնվող փաստի անմիջական ընկալման կամ ներգործության արդյունքում: Սկզբնական ապացույցի բովանդակությունը վկայում է այն մասին, որ այն ձևավորվել է ապացուցման ենթակա փաստի հետ անմիջական փոխներգործության (շփման) արդյունքում:

Ածանցական են այն ապացույցները, որոնք վերարտադրում են սկզբնական ապացույցների բովանդակությունը: Այդպիսիք են, օրինակ, փաստաթղթի պատճեններից, ոչ ականատես վկաների ցուցմունքներից, իրերի վրա առկա հետքերի լուսանկարներից ստացված տեղեկությունները: Ի տարբերություն սկզբնական ապացույցների, ածանցական ապացույցները ոչ թե օբյեկտիվ իրականության արտացոլումն են, այլ՝ արտացոլվածի արտացոլումը:¹ Դրանք ստացվում են ոչ թե ուղղակիորեն սկզբնաղբյուրներից, այլ

միջնորդավորված ձևով՝ սկզբնաղբյուրների վերարտադրություններից: Ածանցական ապացույցի և որոնվող փաստի միջև միշտ առկա է առնվազն մեկ ապացույց ևս: Հենց դրա բովանդակությունն էլ վերարտադրում է ածանցական ապացույցը: Սկզբնական ապացույցների դեպքում նման միջնորդավորող օղակ չկա:¹

Ապացույցների դասակարգումը սկզբնականի և ածանցականի չի նշանակում, սակայն, որ սկզբնական ապացույցները, ի տարբերություն ածանցականի, առաջնային նշանակություն ունեն և առավել հավաստի են: Ինչպես սկզբնական, այնպես էլ ածանցական ապացույցների գնահատումը կախված է կոնկրետ իրավիճակից: Ե՛վ սկզբնական, և՛ ածանցական ապացույցի հավաստիության աստիճանը դատարանը գնահատում է այդ ապացույցը գործով ձեռք բերված այլ ապացույցների հետ համադրելու միջոցով:

Քանի որ ածանցական ապացույցն ավելի հեռու է այն փաստից, որի մասին տեղեկություն է պարունակում, դատարանը հնարավորության դեպքում առաջին հերթին պետք է ստուգի տեղեկությունների սկզբնաղբյուրները՝ սկզբնական ապացույցները: Անմիջականության սկզբունքի էությունից բխում է, որ սկզբնական ապացույցները հետազոտելու հնարավորության առկայության դեպքում գործը քննող դատարանը պետք է խուսափի ածանցական ապացույցները հետազոտելուց: Ռ.Գ. Պետրոսյանի կարծիքով, ասվածը հավասարապես վերաբերում է նաև ապացույցների ապահովման և դատական հանձնարարությունների կարգով ստացված ապացույցների հետազոտմանը: Ըստ հեղինակի, նշված ինստիտուտներն ապացույցների ձեռք բերման և ամրապնդման եղանակներ են, ուստի եթե ապացույցների ապահովման կարգով հարցաքննված վկաները, զննված գրավոր և իրեղեն ապացույցները գործը դատարանում ըստ էության քննելիս դեռևս առկա են, ապա դատարանը դրանք հետազոտում է ընդհանուր կարգով, եթե ոչ՝ դատարանը հրապարակում և հետազոտում է ապացույցների ապահովման արձանագրությունը: Նույն կերպով, դատական հանձնարարությունը կատարող դատարանին ցուցմունքներ տված գործին մասնակցող անձինք կամ վկաները, եթե ներկայանում են գործը

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 349:

¹ Տե՛ս Гражданское процессуальное право. Под ред. *М.С. Шакарян.* – М.: Проспект, 2004, էջ 179:

քննող դատարանի նիստին, ցուցմունքներ են տալիս ընդհանուր կարգով:¹

Գործնականում ածանցական ապացույցներն օգտագործվում են սկզբնականների բացակայության դեպքում, վերջիններս հայտնաբերելու կամ դրանց արժանահավատությունը ստուգելու նպատակով: Միաժամանակ պետք է նշել, որ օրենքը որոշ դեպքերում թույլ է տալիս դատարան ներկայացնել սկզբնական ապացույցների վերարտադրությունները: Այսպես, ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ գրավոր փաստաթղթերը կարող են ներկայացվել կամ բնօրինակով, կամ պատշաճ վավերացված պատճենի ձևով, իսկ եթե քննվող գործին վերաբերում է փաստաթղթի միայն մեկ մասը, կարող է ներկայացվել դրա պատշաճորեն վավերացված քաղվածքը: Օրենքը սահմանում է, որ փաստաթղթերի բնօրինակները ներկայացվում են այն դեպքում, երբ գործի հանգամանքները, օրենքների կամ այլ իրավական ակտերին համապատասխան, կարող են հաստատվել միայն նման փաստաթղթով, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ դատարանի պահանջով:

3. Դատավարագիտության մեջ ապացույցները դասակարգվում են նաև ըստ աղբյուրի:

Տվյալ դասակարգման կապակցությամբ դատավարագետներն արտահայտում են տարբեր տեսակետներ: Առավել տարածված է այն դիրքորոշումը, ըստ որի ապացույցները դասակարգվում են **անձնական** և **իրեղեն** ապացույցների՝ կախված նրանից, թե ով կամ ինչն է հանդիսանում ապացույցի աղբյուր՝ մարդը, թե նյութական աշխարհի օբյեկտները (իրերը):

Անձինք և իրերը (նյութական աշխարհի առարկաները), որոնք ենթարկվել են որոշակի փաստերի ներգործության, հանդես են գալիս որպես փաստերի մասին տեղեկություններ կրողներ՝ աղբյուրներ, որոնց վրա տարբեր ձևերով ամրագրված և պահպանված է ինֆորմացիան: Սրանից ելնելով՝ որպես ապացույցման միջոցների բաժանման հիմք քննարկվում էլ փաստական տվյալների ամրագրման և պահպանման ձևը: Եթե փաստերի մասին տեղեկությունները ելնում են մարդուց և դատարան են հասցվում մարդու կողմից, ապա դրանք անձնական ապացույցներ են: Եթե փաստերի մասին

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 392:

տեղեկությունները «դրոշմված են» անկենդան առարկաների վրա, դրանք իրեղեն ապացույցներ են:¹

Անձնական ապացույցներ են հանդիսանում այն տեղեկությունները, որոնց աղբյուրը մարդիկ են՝ կողմերը, երրորդ անձինք, վկաները, փորձագետները և այլն: Վ.Ա. Նովիցկին իրավագիտորեն առանձնացնում է անձնական ապացույցների հետևյալ հատկանիշները՝

ա) գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին տեղեկությունների աղբյուրը մարդն է, որը կարող է ցուցմունք կամ բացատրություն տալ, այսինքն՝ դատարանին պատմել (պարզաբանել) անմիջական ընկալման արդյունքում իր հիշողության, գրառումների մեջ արտացոլված փաստերը:

բ) անձնական ապացույցի ձևավորման գործընթացը ներառում է փաստի ընկալումը, հիշելը (ամրագրումը) և վերարտադրումը դատարանում:

գ) նշված հատկանիշներն ունեն սուբյեկտիվ բնույթ, որը հատուկ է միայն մտածելու ունակություն ունեցող մատերիային և որոշակիորեն ազդում է ապացույցի բովանդակության վրա:²

Անձնական ապացույցների թվին են դասվում նաև փաստաթղթերում, էլեկտրոնային կրիչներում, տվյալների բազաներում պարունակվող տեղեկությունները, այսինքն՝ գրավոր ապացույցները: Չնայած դրանք ունեն առարկացված ձև՝ ամրագրված են փաստաթղթերում կամ այլ նյութական կրիչներում, սակայն բխում են որոշակի անձից: Իհարկե, խոսքը չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ դատարանին հետաքրքրում է ոչ թե փաստաթղթի բովանդակությունը, այլ նրա վրա եղած հետքերը: Փաստաթղթի վրա ջնջումներ, քերծվածք, ուղղումներ և այլ հետքեր լինելու դեպքում այն ոչ թե անձնական, այլ իրեղեն ապացույց է:

Իրեղեն ապացույցներ են հանդիսանում այն տեղեկությունները, որոնք ստացվում են նյութական աշխարհի օբյեկտներից (իրերից): Դրանք ձևավորվում են նյութական աշխարհի օբյեկտների վրա փաստերի ներգործության արդյունքում:

Որոշ հեղինակներ իրեղեն ապացույցների շարքին են դասում նաև գրավոր ապացույցները՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ թեև

¹ Տե՛ս **Треушников М.К.** Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 98:

² Տե՛ս **Новицкий В.А.** Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография. – Ставрополь, изд. СГУ, 2002, էջ 218:

դրանցում պարունակվող տեղեկությունների աղբյուրը մարդիկ են, սակայն դրանք իրենց հետագա արտացոլումն ու դրսևորումն են գտնում որոշակի իրերի վրա, հետևաբար՝ այդ տեսակ ապացույցները իրենց ծագման բնույթով իրեղեն են: Նրանց կարծիքով, ապացույցները քննարկվող հիմքով ենթակա են դասակարգման՝ ելնելով այն հանգամանքից, թե ինչ կերպ են ամրագրվել և ձևակերպվել փաստական տվյալները (տեղեկությունները): Եթե փաստերի վերաբերյալ տեղեկությունները բխում են որոշակի անձից և դատարանին են փոխանցվում մարդու կողմից, ապա խոսքը գնում է անձնական ապացույցների մասին, իսկ եթե փաստերի վերաբերյալ տեղեկություններն արտացոլում են գտել որոշակի իրերի և առարկաների մեջ, ապա խոսքը գնում է իրեղեն ապացույցների մասին:

Մեր կարծիքով, առավել ընդունելի է այն հեղինակների կարծիքը, որոնք գրավոր ապացույցները դասում են անձնական ապացույցների շարքին՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ այդ տեսակ ապացույցների աղբյուրները միշտ որոշակի անձինք են, և որևէ նշանակություն չունի, որ դրանց բովանդակությունը ձևակերպված ու արտացոլված է որոշակի նյութական օբյեկտներում¹:

Ս.Վ. Կուրիլևը, ըստ առաջացման աղբյուրի ապացույցները դասակարգելիս, բացի անձնական և իրեղեն ապացույցներից, առաջարկել է նաև երրորդ տեսակը՝ **խառը ապացույցներ**: Ըստ հեղինակի՝ դրանք ունեն ինքնուրույն բնույթ և ստացվում են միաժամանակ երկու աղբյուրներից՝ անձից և իրերից: Այսպես, որոշվող փաստի մասին փորձագետի եզրակացության մեջ տեղ գտած տեղեկությունների ստացման աղբյուր է հանդիսանում գիտակ անձը՝ փորձագետը, և այն իրերը, որոնք նա հետազոտում է:²

Դատական ապացույցների դասակարգումը անձնական և իրեղեն ապացույցների ունի չափազանց կարևոր գործնական նշանակություն: Անձնական ապացույցները հետազոտելիս դատարանը պետք է պարզի, իսկ դրանք գնահատելիս՝ հաշվի առնի դատարանին տեղեկություններ հաղորդող անձի անհատական հատկանիշ-

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 348, Гражданский процесс. Под общ. ред. **К.С.Юдельсона**. - М., 1972, էջ 180:

² Տե՛ս **Курьлев С.В.** Основы теории доказывания в советском правосудии. - Минск., 1969, էջեր 177-180:

ները (գործի ելքում շահագրգռվածության առկայությունը, դրա աստիճանը, փոխհարաբերությունները գործին մասնակցող անձանց հետ, այն պայմանները, որոնց առկայությամբ անձն ընկալել է որոշակի փաստեր, նրա սուբյեկտիվ հատկանիշները՝ գիտակ լինելը, փաստերն ընկալելու, ընկալածը հիշողության մեջ պահելու, ճիշտ վերարտադրելու ունակությունը և այլն): Ինչ վերաբերում է իրեղեն ապացույցներին, ապա, հաշվի առնելով դրանց առարկայական և ոչ սուբյեկտիվ բնույթը, կարելի է ասել, որ դրանք հիմնականում զերծ են սուբյեկտիվ բնույթի աղավաղումներից, գոյություն ունեն օբյեկտիվորեն: Ուստի դատարանի խնդիրն է պարզել իրեղեն ապացույցների լավորակությունը և պահպանման պայմանները՝ դրանք ձեռք բերելու պահից մինչև դատարան ներկայացնելը, ինչպես նաև այլ գործոններ, որոնք կարող են այս կամ այն կերպով ազդել իրերից ստացված տեղեկությունների հավաստիության վրա:

4. Ապացույցները, ըստ արտահայտման ձևի, դատավարագիտության մեջ դասակարգվում են նաև **իրեղեն, բանավոր և գրավոր** ապացույցների:

Իրեղեն են այն ապացույցները, որոնք արտահայտվում են առարկայացված եղանակով, ունեն այն ձևը, որը ստացել է իրը (նյութը) արտաքին ներգործության արդյունքում (վնասվածք, քերվածք, կազմի փոփոխություն, թրության առկայություն, մասի բացակայություն, փլուզում, տեսաերիզ և այլն): Իրեղեն ապացույցները հետազոտվում են դիտողական ճանապարհով՝ զննությամբ կամ փորձագետի միջոցով:

Բանավոր են այն ապացույցները, որոնք դատարան են ներկայացվում և հետազոտվում են բանավոր խոսքի ձևով՝ ցուցմունքի կամ բացատրության միջոցով: Այդպիսի ապացույցների թվին են դասվում գործին մասնակցող անձանց և վկաների հաղորդած տեղեկությունները, փորձագետների բացատրությունները ներկայացված եզրակացությունների կապակցությամբ: Բանավոր ապացույցները հետազոտվում են դրանք լսելու միջոցով:

Գրավոր են այն ապացույցները, որոնց բովանդակությունը դատարանին է ներկայացվում որոշակի նյութական կրիչների վրա՝ տառերի, թվերի, ծածկագրերի կամ այլ նշանների միջոցով կատարված գրառումների ձևով: Այդպիսիք են գործին մասնակցող կամ այլ անձանց կողմից դատարան ներկայացված փաստաթղթերը, փոր-

ծագետների, խնամակալության, հոգաբարձության կամ այլ մարմինների եզրակացությունները, ապացույցների ապահովման արձանագրությունները, դատական հանձնարարությունների կարգով ստացված նյութերը: Գրավոր ապացույցները դատական նիստում հետազոտվում են դրանք հրապարակելու միջոցով:

5. Քաղաքացիական դատավարությունում հայցային վարույթի կարգով քննվող գործերում միշտ առկա են հակադիր շահերով օժտված գործին մասնակցող անձինք, որոնցից յուրաքանչյուրը, ըստ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասի, պետք է ապացուցի իր պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված փաստերը: Ըստ այդմ, կարելի է սահմանազատել **հայցի հիմքի փաստերը հիմնավորող ապացույցներ և հայցի դեմ առարկությունները հիմնավորող ապացույցներ**: Ապացույցների տվյալ դասակարգումը կատարելիս հիմք է ընդունվում այն, թե ով և ինչ նպատակով է ներկայացնում տվյալ ապացույցը: Առաջին տեսակի ապացույցները հաճախ անվանվում են «հարձակման» ապացույցներ, իսկ երկրորդները՝ «պաշտպանության» ապացույցներ:

6. Դատավարագիտության մեջ ապացույցները դասակարգվում են նաև **անհրաժեշտ և լրացուցիչ** ապացույցների:¹

Անհրաժեշտ են համարվում այն ապացույցները, որոնց ձեռքբերումը և հետազոտումը պարտադիր է տվյալ կատեգորիայի գործով օրինական և հիմնավորված վճիռ կայացնելու համար: Փաստը հաստատված կամ ժխտված համարելու համար դատարանը պետք է այլ ապացույցների հետ մեկտեղ հետազոտի և գնահատի օրենքով ուղղակիորեն նախատեսված անհրաժեշտ ապացույցները: Դրանց շրջանակը յուրաքանչյուր դեպքում որոշվում է՝ ղեկավարվելով դատավարական և նյութական օրենսդրության նորմերով:

Այսպես, ՔԴՕ 173² հոդվածի համաձայն՝ երեխային որդեգրելու մասին դիմումին պետք է կցվեն՝ որդեգրել ցանկացող անձանց անձը հաստատող փաստաթղթի, ամուսնության վկայականի, որդեգրվող երեխայի ծննդյան վկայականի, նրա ծնողների մահվան վկայականների պատճենները, որդեգրվող երեխայի կենտրոնացված

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Зайцев И.М.** Понятие необходимых доказательств в гражданском судопроизводстве. В кн.: Актуальные проблемы в теории юридических доказательств. – Иркутск, 1984, էջ 83-90, **Козлов А.С.** Актуальные проблемы теории доказательств в науке гражданского процесса. – Иркутск, 1980, էջ 51-52:

հաշվառման մասին տեղեկանքը, լիազորած մարմնի եզրակացությունը որդեգրման հիմնավորվածության և այդ որդեգրումը որդեգրվող երեխայի շահերին համապատասխանելու մասին և մի շարք այլ փաստաթղթեր:

Անգործունակ ճանաչելու գործերով քաղաքացու հոգեկան վիճակը, իր գործողությունների նշանակությունը հասկանալու կամ դրանք ղեկավարելու ունակությունը պարզելու համար դատարանը պետք է նշանակի դատահոգեբուժական փորձաքննություն (ՔԴՕ 170 և 173 հոդվ.): Փորձագետի եզրակացությունն օրենքի ուղղակի ցուցումով նշված գործերով ճանաչվում է անհրաժեշտ ապացույց, և եթե դատարանը քաղաքացուն անգործունակ է ճանաչում կամ անգործունակ ճանաչվածին կրկին գործունակ է ճանաչում առանց դատահոգեբուժական փորձաքննություն նշանակելու և փորձագետի եզրակացությունը հետազոտելու, կայացված դատական ակտը ենթակա է բեկանման, քանի որ դատավարական իրավունքի նորմերի խախտումը կարող էր հանգեցնել գործի սխալ լուծման: Միևնույն ժամանակ դատարանն իրավասու և պարտավոր է անհրաժեշտ ապացույցների (տվյալ դեպքում՝ փորձագետի եզրակացության) արժանահավատությունը ստուգելու նկատառումներով հետազոտել նաև գործում առկա այլ (լրացուցիչ) ապացույցները (գործին մասնակցող անձանց և վկաների ցուցմունքները, հիվանդության պատմությունից կատարված քաղվածքները և այլն):

7. Ըստ ապացուցման նպատակների հետ հարաբերակցության ապացույցները դասակարգվում են **հաստատող և հերքող** ապացույցների: **Հաստատող են կոչվում այն ապացույցները, որոնց հիման վրա դատարանը եզրահանգում է անում գործի համար նշանակություն ունեցող փաստերի առկայության վերաբերյալ: Հերքող են այն ապացույցները, որոնք ժխտում են ապացուցման առարկայի մեջ մտնող փաստերի առկայությունը, հաստատում են դրանց բացակայությունը:**

ԳԼՈՒԽ III.

ԱՊԱՑՈՒՑՄԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1. Ապացուցման պարտականության հրավական բնույթը

Դատական ապացուցումը ճիշտ կազմակերպելու, ապացուցողական նյութի լրիվությունը, վարույթի ուղղվածությունն ու կանոնավոր ընթացքն ապահովելու համար կարևոր է այն հարցը, թե ով պետք է վկայակոչի գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները, ով պետք է դատարանին ներկայացնի որոնվող փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը հաստատող փաստական տվյալներ, այսինքն՝ այն հարցը, թե դատավարության մասնակիցներից ում վրա է ընկնում ապացուցման ծանրությունը (լատիներեն «onus probandi» եզրույթից, որը թարգմանաբար նշանակում է «ապացուցման բեռ»):

Հին քաղաքացիական դատավարության օրենսդրությունը պարտավորեցնում է դատարանին կողմերի հետ քննարկել և նրանց պահանջների ու առարկությունների հիման վրա որոշել գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստերի շրջանակը (ապացուցման առարկան), որից հետո օրենքով սահմանված կանոններով նրանց միջև բաշխել ապացուցման պարտականությունը և սահմանել ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետները (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 2, ՔԴՕ 149⁸ հոդվ., մաս 2, կետ 5): Միաժամանակ օրենքը սահմանում է, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր վկայակոչած փաստերը (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 1)¹:

¹ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի սկզբնական խմբագրությամբ ամրագրված կանոնն այն մասին, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված հանգամանքները, մեր կարծիքով, շատ ավելի հաջողված էր: Բանը նրանում է, որ նույն հոդվածի 1-ին մասով սահմանված և ներկայումս գործող ձևակերպումը կարող է սխալ պատկերացում կազմել, թե կողմը պարտավոր է ապացուցել բացառապես այն հանգամանքները, որոնք ինքն է վկայա-

Շարադրված իրավադրույթների բովանդակությունից ուղղակիորեն բխում է, որ ՔԴՕ 47-րդ հոդվածում սահմանված ապացուցման միջոցներով իր պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունն ապացուցելու ծանրությունը՝ ապացուցման բեռը, օրենսդրի կողմից դիտարկվում է որպես գործին մասնակցող անձի պարտականություն:

Ապացուցման ծանրության (բեռի) իրավական բնույթը քաղաքացիատաժարական գիտության մեջ բանավեճային է:

Նախահեղափոխական, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների մի շարք ռուս դատավարագետներ (Ե.Վ. Վասկովսի, Տ.Ս. Յաբլոչկով, Կ.Ս. Յուդելսոն, Օ.Վ. Բաուլին) կտրականապես ժխտում են ապացուցման պարտականության գոյությունը: Ըստ նշված տեսակետի կողմնակիցների, քանի որ կողմերը դատավարության տնօրինչականության պայմաններում իրավասու են ընդհանրապես զերծ մնալու ցանկացած դատավարական գործողություն կատարելուց, այդ թվում՝ ապացույցներ ներկայացնելուց, ապացուցման պարտականության մասին խոսելը ճիշտ չէ. այդպիսի պարտականություն ընդհանրապես գոյություն չունի:¹ Օ.Վ. Բաուլինի տեսանկյունից ապացուցման «պարտականությունը» զուրկ է ի-

կոչել: Մինչդեռ, ինչպես նշել ենք ապացուցման առարկային վերաբերող նախորդ շարադրանքում, ապացուցման առարկան որոշելիս դատարանը ղեկավարվում է ոչ միայն կողմերի վկայակոչած հանգամանքներով, այլ նաև նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) բովանդակությամբ և անհարժեշտության դեպքում կարող է ապացուցման առարկայի մեջ ներառել այնպիսի փաստական հանգամանքներ, որոնք կողմերը չեն վկայակոչել, բայց գործի լուծման համար ունեն էական նշանակություն: Հարց է ծագում՝ ո՞վ պետք է ապացուցի ման հանգամանքները: Օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու դատարանի պարտականության բացակայության պայմաններում կարելի է միանշանակ պնդել, որ դատարանի նախաձեռնությամբ ապացուցման առարկայի մեջ ներառված հանգամանքները ևս պետք է ապացուցեն կողմերը, ավելի ճիշտ՝ այն կողմը, որի պահանջը կամ առարկությունը հիմնավորում է տվյալ հանգամանքը: Ասվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում ավելի ճիշտ կլիներ սահմանել, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները:

¹ Տե՛ս *Васьковский Е.В.* Учебник гражданского процесса. – М., 1917 г. // www.allpravo.ru, 2005, §79, *Яблочков Т.М.* К учению о принципе диспозитивности в гражданском процессе. – Казань, 1917, էջ 59, *Юдельсон К.С.* Проблема доказывания в советском гражданском процессе. – М., 1951, էջ 84-85, *Баулин О.В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 134-136:

րավունքի տեսության մեջ մշակված «պարտականություն» հասկացության հիմնական հատկանիշներից: Ըստ հեղինակի, պարտականությունը սուբյեկտի՝ պետական հարկադրանքի ուժով ապահովված պարտադիր վարքագիծն է, որի կարևորագույն հատկանիշներից է սանկցիան՝ պարտականության կատարմանը հարկադրելու հնարավորությունը: Քանի որ դատավարական օրենսդրությունն «ապացուցման» պարտականությունը չկատարելու դեպքում այն կատարելուն հարկադրելու հնարավորություն չի նախատեսում, իսկ կողմերն ապացույցները ներկայացնում են բացառապես իրենց համար բարենպաստ վճռի կայացմանը հասնելու նյութաիրավական նպատակով, որոշակի փաստական հանգամանքներ վկայակոչելը և դրանք հաստատելու համար ապացույցներ ներկայացնելը չի կարող դիտարկվել որպես կողմի պարտականություն: Տվյալ դեպքում ճիշտ է խոսել ապացուցման բեռի մասին:¹

Որոշ հեղինակներ (Մ.Ա. Գուրվիչ, Մ.Կ. Տրեուշնիկով) պահանջների և առարկությունների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելու և դրանք հաստատող ապացույցներ ներկայացնելուն ուղղված վարքագիծը պարտականություն են անվանում պայմանականորեն:

Այսպես, Մ.Ա. Գուրվիչը, ընդունելով, որ ապացուցման պարտականությունը զուրկ է իրավաբանական պարտականության հիմնական հատկանիշից, այն է՝ ապահովված չէ պետական հարկադրանքով, այդուհանդերձ այն դիտարկում է որպես իրավաբանական պարտականություն, քանի որ դա բխում է դատավարությունը կանոնակարգելու և գործերի քննության և լուծման դատավարական ձևը չխաթարելու պահանջներից:²

Մ.Կ. Տրեուշնիկովի դիրքորոշումը բխում է այն իրողությունից, որ ՌԴ օրենսդիրը ՔԴՕ 56-րդ հոդվածում «պարտավոր է ապացուցել» բառակապակցության փոխարեն օգտագործում է «պետք է ապացուցի» բառակապակցությունը:³ Դրանք ունեն տարբեր իմաստային բովանդակություն՝ «պետք է»-ն ենթադրում է վարքագծի

ընտրության հնարավորություն, մինչդեռ «պարտավոր է»-ն նման հնարավորությունը բացառում է: Ուստի պարտականության՝ որպես պարտադիր վարքագծի մասին դրա ավանդական իմաստով խոսելը ճիշտ չէ: Բայց հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ապացուցման գործընթացում ակտիվություն չցուցաբերող, դրանով իսկ իր իրավունքներն ու շահերը չպաշտպանող կամ մյուս կողմի ապացուցողական գործունեությանը խոչընդոտող կողմը կրում է իր համար հնարավոր անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը, փաստական հանգամանքներ վկայակոչելու և դրանք հաստատող ապացույցներ ներկայացնելուն ուղղված վարքագիծը պայմանականորեն կարելի է անվանել «ապացուցման պարտականություն»:¹

Գտնում ենք, որ ցանկացած երևույթ պետք է կոչվի իր անունով: «Պայմանական» բնորոշումներն իրավունքի զարգացմանը նպաստել չեն կարող: Երևույթների էությունը բացահայտելու համար պետք է դուրս գալ առավելապես խորհրդային տարիներին ձևավորված և որոշակիորեն գաղափարախոսական բնույթ ունեցող դոկտրինալ «կապանքներից» և կարծրատիպերի շրջանակներից՝ անհրաժեշտության դեպքում իրավական երևույթները դիտարկելով նորովի, փաստացի գոյություն ունեցող հատկանիշներից ելնելով: Այդ առումով լիովին ընդունելի ենք համարում Տ.Վ. Սախնովայի դիրքորոշումը, որն առաջարկում է օրենսդրության և դոկտրինայի զարգացման ներկայիս պայմաններում այլ կերպ դիտարկել սուբյեկտիվ (այդ թվում՝ դատավարական) պարտականության և իրավաբանական պատասխանատվության իրավական բնույթը: Ըստ հեղինակի, սուբյեկտիվ պարտականությունը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես օրենքով սահմանված պարտադիր վարքագիծ, այլ ավելի լայն իմաստով՝ որպես որոշակի գործողություններ կատարելու անհրաժեշտություն՝ անհրաժեշտ վարքագիծ, որը չդրսևորելը կամ դրսևորելը ոչ պատշաճ ձևով պատասխանատվություն է առաջացնում կամ սանկցիաների, կամ այլ անբարենպաստ հետևանքների ձևով: Պատասխանատվության բնույթն էլ (սանկցիա, այլ հետևանք) պետք է պայմանավորել համապատասխան իրավահարաբերության բնույթով:²

¹ Տե՛ս Գրաճանկի գրքը. Մ.Կ. Տրեուշնիկով. Մ.: «Городец», 2003, էջ 256:

² Տե՛ս Տրեուշնիկովի. Մ.Կ. Տրեուշնիկով. Մ.: «Городец», 2003, էջ 256:

³ Տե՛ս Տրեուշնիկովի. Մ.Կ. Տրեուշնիկով. Մ.: «Городец», 2003, էջ 256:

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. - М., 2005, էջ 134:

² Տե՛ս **Гурвич М.** Является ли доказывание в гражданском процессе юридической обязанностью? // Советская юстиция. - М., 1975, № 5, էջ 16:

³ Ի դեպ, նման ձևակերպում է օգտագործվում նաև ՀՀ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում:

Քաղաքացիական դատավարությանը, ինչպես հայտնի է, հատուկ են տնօրինչականությունը, կողմերի նախաձեռնողականությունը և մրցակցությունը, որոնք ոչ միայն չեն բացառում, այլ նաև ենթադրում են դատարանի կարգապահական իշխանությունից չածանցվող պարտականությունների գոյությունը, որոնց չկատարումը կամ ոչ պատշաճ կատարումը կարող են ոչ թե սանկցիաների (պետական հարկադրանքի) կիրառման հիմք հանդիսանալ, այլ առաջացնել զուտ դատավարական բնույթի անբարենպաստ հետևանքներ (օրինակ՝ գործի քննություն կողմի բացակայությամբ, միջնորդության մերժում և այլն) կամ նյութաիրավական բնույթի անբարենպաստ հետևանքներ (օրինակ՝ հանգամանքի ճանաչումը չապացուցված, հայցի (պահանջի) բավարարում կամ մերժում): Այդ հետևանքների վրա հասնելու վտանգն է ստիպում կողմերին իրենց պահանջների և առարկությունների հիմքում դնել որոշակի հանգամանքներ և ներկայացնել դրանք հաստատող ապացույցներ:

Քաղաքացիադատավարական հարաբերություններում ապացուցման պարտականությունը կատարելուն ուղղված հարկադրանքի միջոցների կիրառում օրենսդրությունը չի նախատեսում, քանի որ դա կհակասեր տնօրինչականության, կողմերի իրավահավասարության և մրցակցության սկզբունքներին: Բացի այդ, դատարանն իրավունք չունի իր նախաձեռնությամբ գործին մասնակցող անձանցից պահանջել ապացույցներ: Բոլոր ապացույցները դատական նիստում հետազոտելուց հետո դատարանը կարող է միայն գործին մասնակցող անձանց առաջարկել ներկայացնելու լրացուցիչ նյութեր՝ դրանք հետազոտելու միջնորդությամբ (ՔԴՕ 124 հոդվ., մաս 1), բայց ոչ ավելին:

Որոշ դեպքերում օրենսդիրը դատարանին վերապահել է ապացույցներ հավաքելու հարցում իշխանական լիազորություններ: Մասնավորապես՝ օրենքը սահմանում է, որ դատարանը սահմանում է ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետները (ՔԴՕ 149⁸ հոդվ., մաս 2, կետ 5), գործին մասնակցող անձի միջնորդությամբ կարող է իր որոշմամբ անհրաժեշտ ապացույցը պահանջել գործին մասնակցող կամ չմասնակցող այլ անձից, որի մոտ այն գտնվում է, եթե միջնորդող կողմը հնարավորություն չունի անհրաժեշտ ապացույցն ինքնուրույն ձեռք բերել (ՔԴՕ 49 հոդվ., մասեր 2-4), կամ հանձնարարել գործին մասնակցող համապատասխան անձին տալ ցուցմունք-

ներ գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին (ՔԴՕ 64 հոդվ., մաս 1): Սակայն նշված դեպքերում էլ գործին մասնակցող անձի կողմից ապացույցներ չներկայացնելու, ցուցմունք տալուց կամ դատարանի և դատավարության մասնակիցների հարցերին պատասխանելուց հրաժարվելու կամ խուսափելու համար սանկցիաների կիրառումը կհակասի վերը նշված սկզբունքներին:¹

Օրենքը սահմանում է, որ եթե կողմը հրաժարվում է (խուսափում է) պատասխանել դատարանի կամ դատավարության մասնակիցների հարցերին կամ ցուցմունքներ տալ դատարանին, ապա դատարանը մյուս կողմի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ կարող է անհիմն համարել կողմի հրաժարվելը (խուսափելը) ցուցմունքներից և պատասխանից, իսկ գործի այն փաստական հանգամանքները, որոնց վերաբերյալ կողմը հրաժարվում (խուսափում) է ցուցմունք կամ պատասխան տալուց, կարող է համարել ապացուցված (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 3): Եթե բոլոր ապացույցների հետազոտումից հետո վիճելի է մնում փաստի առկայությունը կամ բացակայությունը, ապա դրա բացասական հետևանքները կրում է այդ փաստի ապացուցման պարտականությունը կրող կողմը (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 6): Բնականաբար «բացասական հետևանք»-ը տվյալ պարագայում դրսևորվում է նրանում, որ համապատասխան փաստի գոյությունը դատարանն իրավաչափորեն կարող է համարել հերքված (չապացուցված):

¹ Ուշագրավ է, որ ՔԴՕ 64-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ պարբերության համաձայն գործին մասնակցող անձը պարտավոր չէ ցուցմունք տալ իր, ամուսնու և մերձավոր ազգականների դեմ: Այս առումով նշված սուբյեկտների դեմ ցուցմունք տալուց հրաժարվելը կամ խուսափելը չի կարող ՔԴՕ 115-րդ հոդվածով նախատեսված դատական սանկցիաների կիրառման հիմք հանդիսանալ: Միաժամանակ խիստ կասկածելի է թվում դատարանի որոշմամբ պահանջվող ապացույց գործին մասնակցող անձի կողմից չտրամադրելու համար նրան պատասխանատվության ենթարկելու հնարավորության իրավաչափությունը: Նման հնարավորությունը բխում է ՔԴՕ 49-րդ հոդվածի 4-րդ մասի, «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքի 71 և 72 հոդվածների և ՀՀ վարչական իրավախախտումների մասին օրենսգրքի 206⁵ հոդվածների համակարգային վերլուծությունից: Ակնհայտ է, որ գործին մասնակցող անձը չպետք է ենթարկվի սանկցիաների իր, ամուսնու և մերձավոր ազգականների դեմ որոշակի գրավոր կամ իրեղեն ապացույցներ չներկայացնելու համար այն նույն տրամաբանությամբ, որով նա ազատված է ցուցմունք տալու պարտականությունից: Մեր կարծիքով, դատարանի որոշմամբ պահանջվող ապացույցը չներկայացնելը պետք է առաջացնի պատասխանատվություն ոչ թե սանցիայի, այլ ուրիշ անբարենպաստ հետևանքների ձևով, որոնց մասին խոսվում է ՔԴՕ-ի 48-րդ հոդվածի 3-րդ և 6-րդ մասերում:

Ապացուցելու (ավելի կոնկրետ՝ ապացույցներ ներկայացնելու) պարտականությունը չկատարելու համար սանկցիաների կիրառման անթույլատրելիության կարևորագույն պատճառներից մեկն էլ այն է, որ դատավարական օրենսդրությունը, ունենալով մրցակցային և տնօրինչական բնույթ, ապացուցումը դիտարկում է ոչ միայն որպես դատավարական պարտականություն, որն ապահովված է որոշակի անբարենպաստ հետևանքների առաջացման սպառնալիքով, այլ նաև որպես գործին մասնակցող անձի կարևորագույն իրավունք (ՔԴՕ 28-րդ հոդվ., մաս 1, կետ 3): Ընդ որում, նման իրավունք օրենսդրությունը վերապահում է ինչպես ապացուցման պարտականություն կրող, այնպես էլ նման պարտականություն չկրող անձանց: Առաջինների համար ապացույց ներկայացնելու իրավունքի իրականացումը հանդես է գալիս որպես ապացուցման պարտականությունը կատարելու միջոց: Ապացուցման պարտականության որպես անհրաժեշտ վարքագծի բովանդակությունը կայանում է նրանում, որ իր իրավունքը պաշտպանելու ցանկություն ունեցող կողմը պետք է ապացուցի իր պահանջների կամ առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 1): Սակայն այն, թե ինչպիսի միջոցներով և ինչ ապացույցներով նա պետք է ապացուցի, արդեն վերաբերվում է հնարավոր վարքագծի՝ սուբյեկտիվ իրավունքի ոլորտին: Այլ կերպ ասած՝ ապացուցման պարտականությունը կատարվում է ապացույցներ ներկայացնելու իրավունքի իրացմամբ: Տվյալ հանգամանքը պայմանավորված է ապացուցման պարտականության դիսպոզիտիվ (տնօրինչական) բնույթով. ոչ ոք չի կարող հարկադրվել իր իրավունքի պաշտպանությանը: Ապացուցելու պարտականությունն ածանցվում է կողմի շահից, և եթե այդ շահը վերանում է, չի կարելի հանրային-իրավական միջոցներով նրան հարկադրել ապացուցելու: Այս դրույթը տնօրինչականության սկզբունքի անկյունաքարերից է:

Ապացույցներ ներկայացնելու իրավունքը գործին մասնակցող անձը կարող է իրականացնել նաև այն ժամանակ, երբ տվյալ հանգամանքն ապացուցելու պարտականություն չի կրում: Նման դեպքերում ապացուցելը և ապացույցներ ներկայացնելը պետք է դիտարկվի բացառապես որպես գործին մասնակցող անձի իրավունք:

Այսպիսով, գտնում ենք, որ **ապացուցման պարտականությունը գործի քննության և լուծման համար նշանակություն ունեցող**

հանգամանքների ապացուցման ուղղությամբ որոշակի դատավարական գործողությունների կատարման անհրաժեշտությունն է, որն ապահովված է որոշակի անբարենպաստ հետևանքների առաջացման սպառնալիքով:

§2. Ապացուցման պարտականության բովանդակությունը

Ինչպես ցանկացած սուբյեկտիվ պարտականություն, ապացուցման պարտականությունը ևս ունի իր բովանդակությունը: Բացառապես դատավարական գրականության մեջ հանդիպելով հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ ապացուցման պարտականությունն ունի փոխկապակցված, սակայն միևնույն ժամանակ բովանդակային առումով և նշանակությամբ ոչ համարժեք երկու տարր՝

1) *Պահանջների կամ առարկությունների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելու պարտականություն (հաստատման ծանրություն)*, որը դիտարկվում է որպես պահանջները և առարկությունները փաստերով հիմնավորելու, այլ կերպ ասած՝ հայցի, դրա դեմ բերվող առարկությունների և վերջիններից դեմ բերվող նկատառումների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելու և օրենքով սահմանված ձևով դրանք դատարանին ներկայացնելու անհրաժեշտություն:

2) *Ապացույցները ներկայացնելու պարտականություն (բացահայտման ծանրություն)*, որը դիտարկվում է որպես գործին մասնակցող անձի կողմից որպես պահանջի կամ առարկության հիմք վկայակոչված կամ ներկայացված պահանջի կամ առարկության հիմքում դատարանի նախաձեռնությամբ դրված փաստական հանգամանքները հաստատող ապացույցները դատարանին և գործին մասնակցող մյուս անձանց ներկայացնելու անհրաժեշտություն:

Պահանջների կամ առարկությունների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելու պարտականություն: Հաստատման ծանրությունն ապացույցները բացահայտելու, դրանք ներկայացնելու պարտականությունից սահմանազատելու անհրաժեշտությունը բխում է այն իրողությունից, որ որոնվող փաստերը

վկայակոչելը, դրանք հաստատող ապացույցների մասին հայտարարելը և վերջիններս դատարան ներկայացնելը տարբեր գործողություններ են: Դատական ապացուցումն առաջին հերթին ենթադրում է ոչ թե որոշակի թեզիսի հիմնավորում, այլ դրա առաջադրում:¹

Քննարկվող պարտականության գոյության մասին կարելի է եզրակացություն անել ՔԴՕ-ի 48, 87, 95 և մի շարք այլ հոդվածների առանձին դրույթների վերլուծության հիման վրա:

ՔԴՕ 87-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 4-րդ կետը հայցով դատարան դիմող սուբյեկտներին պարտավորեցնում է հայցադիմումում նշել այն հանգամանքները, որոնց վրա հիմնվում են հայցապահանջները: Քանի որ և՛ հակընդդեմ հայցը, և՛ վեճի առարկայի նկատմամբ ինքնուրույն պահանջներ ներկայացնելու անձի հայցը ներկայացվում են հայց հարուցելու ընդհանուր կանոններով, նշված պահանջը տարածվում է նաև դրանց վրա: Դեռ ավելին, ՔԴՕ 96-րդ հոդվածի բովանդակությունից բխում է, որ հակընդդեմ հայցով հայցվորը (սկզբնական պատասխանողը), բացի իր հայցապահանջների հիմքում դրված հանգամանքները վկայակոչելուց, գործնականում պետք է նշի նաև հանգամանքներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ հակընդդեմ պահանջն ուղղված է սկզբնական պահանջի հաշվանցմանը կամ հակընդդեմ հայցի բավարարումը լրիվ կամ մասամբ կհանգեցնի սկզբնական հայցի մերժման, կամ հակընդդեմ և սկզբնական հայցերի միջև առկա է փոխադարձ կապ, ու դրանց համատեղ քննությունը կարող է ապահովել վեճի առավել արագ և ճիշտ լուծում:

Դատավարական օրենսդրությունը հաստատման ծանրություն է դնում նաև պատասխանողի վրա (ընդ որում՝ և՛ սկզբնական, և՛ հակընդդեմ, և՛ երրորդ անձի հայցով):

Գործող ՔԴՕ-ն հայցադիմումի պատասխան ներկայացնելը դիտարկում է որպես պատասխանողի պարտականություն, որի չկատարումը դատարանը կարող է գնահատել որպես պատասխանողի կողմից հայցվորի վկայակոչած փաստերի ընդունում (ՔԴՕ 95 հոդվ., մասեր 1, 5): Պատասխանողը պարտավոր է հայցադիմումը

վարույթ ընդունելու մասին որոշումը ստանալուց հետո՝ երկշաբաթյա ժամկետում, դատարան ուղարկել հայցադիմումի պատասխան: Օրենքը սահմանում է, որ հայցադիմումի պատասխանը, ի թիվս այլ տեղեկությունների, պետք է պարունակի հայցում ներկայացված յուրաքանչյուր պահանջն ընդունելու կամ դրա դեմ մասնակի կամ ամբողջությամբ առարկելու մասին պատասխանողի դիրքորոշումը: Վերջին դեպքում պատասխանում պետք է անդրադարձ կատարվի հայցի հիմքում ընկած այն փաստերին, որոնք պատասխանողը չի ընդունում, ինչպես նաև պետք է նշվեն այն փաստերը, որոնք ընկած են առարկությունների հիմքում (ՔԴՕ 95 հոդվ., մաս 2):

Ինչպես արդեն նշվել է, գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլում հայցվորը հայցադիմումի լրացում ներկայացնելու միջոցով կարող է փոփոխել հայցի առարկան կամ հիմքը (ՔԴՕ 32, 149⁷ հոդվ.): Բնականաբար, հայցի հիմքի փոփոխությունը ենթադրում է հայցադիմումի ներկայացման պահին հայցապահանջների հիմքում դրված որոշակի հանգամանքների փոփոխություն նոր հանգամանքներով, և եթե դատարանն այդպիսի փոփոխությունը թույլատրելի է համարում, հայցադիմումի լրացումը ՔԴՕ 93-րդ հոդվածով սահմանված կարգով ուղարկվում է պատասխանողին, որն էլ, իր հերթին, այն ստանալուց հետո պարտավոր է ՔԴՕ 95-րդ հոդվածով սահմանված կարգով և ժամկետներում դատարան ներկայացնել դրա վերաբերյալ իր պատասխանը: Ակնհայտ է, որ և՛ հայցադիմումի լրացում, և՛ դրա դեմ առարկություններ ներկայացնելիս օրենքը պարտավորեցնում է գործին մասնակցող անձանց նշված դատավարական փաստաթղթերում վկայակոչել այն փաստական հանգամանքները, որոնք ընկած են իրենց դիրքորոշման հիմքում:

ՔԴՕ 28-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ կետը գործին մասնակցող անձանց վերապահում է դատավարության այլ մասնակիցների փաստարկների (այդ թվում՝ առարկությունների) դեմ առարկելու իրավունք: Ընդ որում, անձը կարող է առարկել պահանջի կամ դրա դեմ ներկայացված առարկության դեմ՝ դրա հիմքում դրված հանգամանքները ինչպես պարզապես ժխտելու (պարզ կամ փաստերով չհիմնավորված առարկություն), այնպես էլ որոշակի հանգամանքներ վկայակոչելով (որակյալ կամ փաստերով հիմնավորված առարկություն):

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Время доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. - М., 2005, էջ 149:

Պարզ առարկությունը (ժխտումը) կարող է ներկայացվել առաջին աստիճանի դատարանում գործը դատաքննության նախապատրաստելու կամ դատաքննության ընթացքում: Ինչ վերաբերում է այնպիսի առարկություններին, որոնց հիմքում դրվում են որոշակի փաստական հանգամանքներ, ապա ՔԴՕ-ի վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ դրանք գործնականում կարող են ներկայացվել բացառապես գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլերում՝ մինչև դատարանում գործի դատաքննությունը սկսելը: Նման եզրակացությունը բխում է հետևյալ դրույթների համակարգային վերլուծությունից՝

- Գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ մինչև դատաքննությունը սկսվելը պարտավոր է գործին մասնակցող մյուս անձանց առջև բացահայտել տվյալ պահին իրեն հայտնի այն ապացույցները, որոնց վրա նա հղում է կատարում որպես իր պահանջների և առարկությունների ապացուցման հիմք, եթե այլ բան նախատեսված չէ սույն օրենսգրքով¹ (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 4):

- Գործին մասնակցող անձինք իրավունք ունեն հղում կատարելու միայն այն ապացույցների նկատմամբ, որոնց հետ գործին մասնակցող մյուս անձինք սույն օրենսգրքով սահմանված կարգով ծանոթացել են նախօրոք (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 5):

- Դատաքննությունը սկսվելուց հետո գործին մասնակցող անձի ներկայացրած լրացուցիչ ապացույցներն ընդունում է դատարանը, եթե դրանք ներկայացնողը հիմնավորում է մինչև դատաքննությունը սկսվելը նման ապացույցի ներկայացման անհնարիությունը՝ իրենից անկախ պատճառներով (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 8):

Ավելի հայտ է, որ պահանջների և առարկությունների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելը և դրանք դատարանին ներկայացնելը բավարար չեն համապատասխան հանգամանքի գոյությունը հաստատելու համար: Տվյալ հանգամանքի ապացուցման համար կողմը դատարանին պետք է ներկայացնի նաև այն հաստատող ապացույցներ: Իսկ քանի որ վերը նշված կանոններն ընդհա-

¹ Բացառությունները վերաբերում են այն դեպքերին, երբ գործի քննության ընթացքում հարուցվում է հակընդդեմ հայց, վարույթ է մտնում երրորդ անձ, դատակից կամ ներկայացվում են լրացուցիչ ապացույցներ, որոնք գործին մասնակցող անձն իրենից անկախ պատճառներով չի ներկայացրել մինչև դատաքննությունը սկսվելը (դրանց բացակայության, դրանց մասին չիմանալու, ներկայացնելու անհրաժեշտության բացակայության և այլ օբյեկտիվ պատճառներով):

նուր առմամբ բացառում են գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում չներկայացված ապացույցների ընդունումը դատարանի կողմից և դրանց հետագոտումը դատական միտում, գործի դատաքննության ընթացքում նոր հանգամանքներ վկայակոչելը գործնականում իմաստագրվում է: Բացի դրանից, վերը նշված կանոնները, որոնք, ըստ էության վերաբերում են մինչև դատաքննությունն ապացույցների բացահայտմանը, ըստ էության ուղղակիորեն արգելում են մինչև դատաքննությունը չբացահայտված ապացուցողական փաստերը դատական միտում վկայակոչելը: Ինչպես նշվել է, ապացուցողական փաստերը հաստատվելուց հետո հանդես են գալիս որպես գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերի հաստատման միջոց (ապացույց):

Վերը շարադրվածը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ քաղաքացիական դատավարական օրենսդրությունը գործին մասնակցող անձանց պարտավորեցնում է սահմանված ձևով, կարգով և ժամկետներում իրենց պահանջները և առարկությունները հիմնավորել որոշակի փաստական հանգամանքներով, այլ կերպ ասած՝ նրանց վրա դնում է հաստատման ծանրություն:

Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ գործող օրենսդրությունը պահանջների և առարկությունների հիմքերը վկայակոչելու պարտականությանը չի տալիս այն բովանդակությունը և նշանակությունը, որն ընդունված է մրցակցային դատավարության անգլո-ամերիկյան «մաքուր» մոդելի շրջանակներում: Անգլո-ամերիկյան համակարգում ապացուցման առարկան ուրվագծվում է դատարանից անկախ՝ բացառապես կողմերի պահանջների և առարկությունների հիման վրա: Դատարանը պարտավոր է վեճը լուծել բացառապես կողմերի վկայակոչած փաստական հանգամանքների հիման վրա: Եթե վիճող կողմը սխալ է կողմնորոշվում իր պահանջների կամ առարկությունների հիմքում որոշակի հանգամանքներ դնելիս և դրանք դատարանին ներկայացնելիս, ինքն էլ կրում է դրա անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը: ԱՄՆ-ում և Անգլիայում դատարանն իրավունք չունի կողմերի ուշադրությունը հրավիրել իրավական նորմերով արժևորվող հանգամանքներին և իր նախածեռնությամբ դրանք ներառել ապացուցման ենթակա հանգամանքների

կազմում: Այստեղ դատարանն ապացուցմանն օժանդակող գործառույթներ չի իրականացնում:¹

ՀՀ գործող օրենսդրությունը, հաստատման ծանրությունը կողմերի վրա դնելով հանդերձ, սահմանում է «մեղմ» պահանջներ², որոնցում արտացոլվում է օրինականության գերակայությունը մրցակցության սկզբունքի նկատմամբ: Ինչպես նշվել է, գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող ապացուցման ենթակա փաստերը Հայաստանի քաղաքացիական դատավարությունում որոշում է դատարանը՝ գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիման վրա և ղեկավարվելով կիրառման ենթակա իրավական նորմերի բովանդակությամբ: Դատարանն ապացուցման առարկան որոշելիս չի կարող սահմանափակվել գործին մասնակցող անձանց ներկայացրած փաստերով և իր նախածեռնությամբ դրա մեջ պետք է մտցնի նաև գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող այլ փաստեր: Նման իրավակարգավորումը, որը հատուկ է խառը մրցակցային դատավարություն ունեցող գրեթե բոլոր երկրների դատական համակարգերին, հիմնականում պայմանավորված է դատարանի օժանդակող գործառույթներով: Վերջիններիս օրենսդրական ամրագրումն օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է իրավագիտակցության ոչ բարձր մակարդակի, բնակչության սոցիալական որոշակի խավերի անվճարունակության և քաղաքացիական գործերով անճար իրավաբանական օգնություն ստանալու հնարավորության բացակայության պայմաններում քա-

ղաքացիների և կազմակերպությունների իրավունքների պաշտպանության համար:¹

Ապացուցման առարկան որոշելու դատարանի պարտականության ամրագրումը չի նշանակում, որ օրենքը դատարանի վրա ևս դնում է հաստատման ծանրություն:² Դատարանն ըստ գործող օրենսդրության ապացուցելու պարտականություն չի կրում: Իրավակիրառ պրակտիկայում արտահայտված այն կարծիքը, որ ապացուցման առարկայի մեջ որոշակի հանգամանքներ մտցնելով կամ կողմի վկայակոչած հանգամանքները գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների շրջանակից հանելով՝ դատարանը խախտում է մրցակցության սկզբունքը՝ ըստ էության իրականացնելով կողմի գործառույթ,³ հիմնավորված չի թվում: Դատարանի իրավասությունը և գործին մասնակցող անձի ապացուցման պարտականությունը (ավելի կոնկրետ՝ հաստատման ծանրությունը) պետք է դիտարկել տարբեր հարթություններում: Ապացուցման առարկան որոշելիս դատարանն իրականացնում է օրենսդրությամբ իր առջև դրված խնդիրները՝ ուրվագծելու այն փաստական հանգամանքների շրջանակը, որոնք գործն ըստ էության լուծելու համար ունեն էական նշանակություն, թույլատրելիության և վերաբերելիության կանոններից ելնելով կանխորոշելու դատաքննության սահմանները և բացառելու գործի քննության ընթացքում ավելորդ հանգամանքներ և ապացույցներ հետազոտելու անհրաժեշտությունը: Գործին մասնակցող անձինք էլ հետապնդում են իրենց նպատակները, որոնք դատավարության ընդհանուր խնդիրների և նպատակների հետ կարող են չհամընկնել:

Ուշագրավ է, որ, ամրագրելով ապացուցման պարտականությունը գործին մասնակցող անձանց միջև բախելու կանոնները, օրենսդիրը ՔԴՕ-ի 48-րդ և 149⁸ հոդվածներում նկատի է ունեցել ոչ թե պահանջների կամ առարկությունների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելու և դրանք դատարանին ներկայաց-

¹ Այդ մասին մանրամասն տես *И.В. Решетникова*. Доказательственное право Англии и США. – М.: «Городец», 1999, Гл. 2, §2.5, §2.6, *Треушников М.К.* Судебные доказательства. – М., 2004, Гл. 3, §1:

² Ըստ գործող ՔԴՕ-ի հայցադիմումը, հայցադիմումի պատասխանը, լրացուցիչ հայցադիմումը, դրա դեմ ներկայացված պատասխանը, գործին մասնակցող անձանց այլ առարկությունները դատարանի կողմից պետք է ընդունվեն նաև այն դեպքերում, երբ դրանց հիմքում դրվել են օրենքով չարժևորվող հանգամանքներ, կամ անհրաժեշտ հանգամանքների մի մասը: Հայցադիմումը վերադարձնելու հիմքերի թվում ՔԴՕ 92-րդ հոդվածում դիտարկվում է բացառապես այն իրավիճակը, երբ ներկայացված հայցն ընդհանրապես չի պարունակում հողում այն հանգամանքներին, որոնք դրվում են հայցապահանջների հիմքում: Ուշագրավ է, որ տվյալ հիմքով հայցադիմումների վերադարձման դեպքերը պրակտիկայում գրեթե չեն հանդիպում, քանի որ պահանջ ներկայացնելիս հայցվորներն ինչ-որ (թեկուզև անհետք) հանգամանքների վրա հենվում են, իսկ օրենքը վերջիններիս բնույթին որևէ հատուկ պահանջ չի առաջադրում:

¹ Տես *Треушников М.К.* Судебные доказательства. – М., 2004, էջ 58:

² Նման կարծիք է հայտնել Օ.Վ. Բաուլինը: Տես *Баулин О.В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 150:

³ Տես **ՀՀ սահմանադրական դատարանի 08.12.2009 թ. թիվ ՍԴՈ-845 որոշումը** «Քաղաքացի Նարինե Սահակյանի դիմումի հիման վրա՝ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 48 հոդվածի 2-րդ մասի՝ ՀՀ սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով»:

նելու պարտականությունը (հաստատման ծանրությունը), այլ ապացույցները ներկայացնելու պարտականությունը (բացահայտման ծանրությունը), որն ունի ինքնուրույն բովանդակություն և նշանակություն: ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետի համաձայն դատարանը կողմերի հետ քննարկում է ապացուցում պահանջող փաստերի շրջանակը և ապացուցման պարտականության բաշխման կանոններին համապատասխան՝ կողմերի միջև բաշխում է ապացուցման պարտականությունը, ինչպես նաև սահմանում է ապացույցներ ներկայացնելու ժամկետները: Հետևում է, որ պահանջների կամ առարկությունների հիմքում որոշակի փաստական հանգամանքներ դնելու, դրանք բացահայտելու և դատարանին ներկայացնելու պարտականությունը, ընդհանուր կանոնի համաձայն, կատարվում է մինչև ապացուցման առարկան դատարանի կողմից որոշելը:

Ապացույցները ներկայացնելու (բացահայտելու) պարտականություն: Ապացույցները ներկայացնելը գործին մասնակցող անձանց գործառույթն է: ՔԴՕ 49 հոդվածի 1-ին մասի համաձայն ապացույցները ներկայացնելու պարտականությունը կրում են բացառապես գործին մասնակցող անձինք:

Քանի որ ապացուցման ողջ պարտականությունը գործող օրենսդրությունը դնում է գործին մասնակցող անձանց վրա, իսկ դատարանն օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու պարտականություն չի կրում, կարելի է եզրակացնել, որ վերջինս իր նախաձեռնությամբ ապացույցներ ձեռք բերելու իրավունք չունի:¹ Մրցակցային դատավարության պայմաններում դատարանը կարող է իրա-

¹ Բացառություն են կազմում դատարանի նախաձեռնությամբ բացառիկ դեպքերում վկա կանչելու (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 2) և փորձաքննություն նշանակելու (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 1) դեպքերը: Ի դեպ, եթե դատարանի նախաձեռնությամբ փորձաքննություն նշանակելու հնարավորություն նախատեսելն ունի օբյեկտիվ պատճառներ (փորձաքննությունը հատուկ գիտելիքների օգտագործմամբ գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքներ և դրանք հաստատող ապացույցներ հետազոտելու եղանակ է), ապա դատարանի նախաձեռնությամբ (կողմերի կամքից անկախ) վկա կանչելու լիազորությունը մրցակցային դատավարության պայմաններում հիմնավորված չի թվում, առավել ևս, որ օրենքը չի բացահայտում «բացառիկ դեպքեր» արտահայտության իմաստը: Կարծում ենք, որ կողմերի մրցակցությունը և իրական իրավահավասարությունն ապահովելու նկատառումներով տվյալ լիազորությունը պետք է վերացվի: Ապացուցման պարտականությունը ոչ պատշաճորեն կատարելու անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը պետք է կրի բացառապես այն սուբյեկտը, որի վրա օրենքը դնում է այդ պարտականությունը:

կանացնել բացառապես մրցակցությանն օժանդակող, այն երաշխավորող գործառույթներ:¹ Մասնավորապես՝ ըստ ՔԴՕ 49-րդ հոդվածի 2-րդ մասի դատարանն իրավասու է գործին մասնակցող անձի միջնորդությամբ անհրաժեշտ ապացույցն իր որոշմամբ պահանջել գործին մասնակցող կամ չմասնակցող այլ անձից, որի մոտ այն գտնվում է, եթե միջնորդող կողմը միջնորդության շրջանակներում հիմնավորի տվյալ ապացույցն ինքնուրույն ձեռք բերելու անհնարինությունը: Բացի այդ, կողմերի միջնորդությամբ, իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում նաև իր նախաձեռնությամբ դատարանը լուծում է փորձաքննություն նշանակելու, դատական նիստին փորձագետներ, վկաներ կանչելու, թարգմանիչ նշանակելու, տեղում իրերդն և գրավոր ապացույցներն ուսումնասիրելու հարցերը (ՔԴՕ 149⁸ հոդվ., մաս 1, կետ 6):

Ռ.Գ. Պետրոսյանի կարծիքով, որի հետ համամիտ ենք նաև մենք, օրինականության ապահովման շահերից ելնելով և, հաշվի առնելով դատավարության կողմերի իրավագիտակցության (նաև՝ օրենքներին իրազեկ լինելու), ներկայացուցիչ ունենալու նրանց նյութական հնարավորությունների, փաստաբանական ծառայության ներկա մակարդակը, մրցակցության սկզբունքն իրացնելու հարցում դատարանին նման օժանդակող դեր վերապահելն օբյեկտիվորեն հիմնավորված է:²

Գործնական կարևոր նշանակություն ունի ապացույցները ներկայացնելու պարտականության իրականացման պահը, այսինքն այն հարցը, թե դատավարության որ փուլում կարող են և պետք է ներկայացվեն գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող ապացույցները: Ոչ պակաս կարևոր է

¹ Ասվածը, իհարկե, չի վերաբերում վարչական դատավարությանը: Նկատի ունենալով հանրային իրավահարաբերություններից բխող վեճերի առանձնահատկությունները՝ ՎԴՕ 6-րդ հոդվածը սահմանում է, որ գործի փաստերը վարչական դատարանը պարզում է ի պաշտոնե («ex officio») և վեճի լուծման համար անհրաժեշտ ներքին հանգումներ ձևավորելու նպատակով իրավասու է, չսահմանափակվելով վարչական դատավարության մասնակիցների միջնորդություններով, նրանց ներկայացրած ապացույցներով և գործում առկա այլ նյութերով, ձեռնարկելու ողջամիտ միջոցներ, մասնավորապես՝ պահանջելու վարչական վարույթի նյութեր, տեղեկություններ, ապացույցներ, լրացուցիչ բացատրություններ, հանձնարարելու կողմերին անձամբ ներկայանալ դատական նիստի:

² Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 181:

այն հարցը, թե ում և ինչ ձևով պետք է ներկայացվեն ապացույցները:

2007 թվականին իրականացված դատաիրավական բարեփոխումների ընթացքում ՔԴՕ-ում կատարված փոփոխությունների և լրացումների արդյունքում ՀՀ-ում գրեթե լուծվեց մինչև դատաքննությունը բոլոր հնարավոր ապացույցները բացահայտելու պարտականությունն օրենքով սահմանելու խնդիրը:

Բանը նրանում է, որ մինչև 2007 թվականին օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելը դատավարական օրենսդրությունը գործին մասնակցող անձանց պարտավորեցնում էր հայցադիմումում և դրա դեմ ներկայացվող պատասխանում պարզապես վկայակոչել պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված հանգամանքները հաստատող ապացույցները, միաժամանակ ոչ միայն չէին սահմանափակվում վերջիններս ներկայացնելու ժամկետները (ապացույցները կարող էին ներկայացվել ինչպես մինչև դատաքննությունը, այնպես էլ դատաքննությունը սկսվելուց հետո, ընդ որում անկախ դրանց մասին նախօրոք հիշատակելու հանգամանքից), այլ նաև անհրաժեշտ լրիվությամբ չէր կարգավորվում նշված պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու հետևանքների հարցը: Օրենքը չէր պահանջում (ի դեպ, այսօր էլ չի պահանջում) հայցադիմումում հիշատակել բոլոր ապացույցները, և գործնականում հայցադիմումները վերադարձվում էին միայն այն դեպքում, երբ դրանցում ընդհանրապես վկայակոչված չէին հայցապահանջները հաստատող ապացույցներ: Պատասխան ներկայացնելն էլ դիտարկվում էր որպես պատասխանողի իրավունք: Հայցադիմումի պատասխան չներկայացնելը կամ ներկայացված պատասխանում ապացույցները չվկայակոչելը որևէ իրավական հետևանք առաջացնել չէր կարող: Հայցադիմումի պատասխան ներկայացնելու ինստիտուտի մասին խոսելիս Ե.Գ. Գոյդենկոն իրավացիորեն նշում է, որ այն իրավիճակը, երբ պատասխան ներկայացնելը հանդիսանում է ոչ թե պատասխանողի պարտականություն, այլ իրավունք, խախտում է կողմերի դատավարական իրավահավասարության սկզբունքը, քանի որ պատասխանողին միշտ ուղարկվում են հայցադիմումի և դրա կից փաստաթղթերի պատճենները և նա ունենում է հայցի դեմ պաշտպանվելու համար նախապես պատրաստվելու հնարավորություն, իսկ հայցվորը հաճախ

անտեղյակ է մնում այն հանգամանքներից և ապացույցներից, որոնք պատասխանողը գործի հետագա դատաքննության ընթացքում դնում էր իր առարկությունների հիմքում:¹

Որպես նման իրավակարգավորման հետևանք, ապացուցողական նշանակություն ունեցող նյութերը դատարան և գործին մասնակցող անձանց էին ներկայացվում դատավարության ողջ ընթացքում՝ ընդհուպ մինչև գործով դատաքննությունն ավարտելու պահը, իսկ դա ոչ միայն անբարենպաստ դրության մեջ էր դնում հակառակ կողմերին, ովքեր գրկվում էին իրենց հակափաստարկները մշակելու և դրանք հաստատող ապացույցները հայթայթելու և դատարան ներկայացնելու հնարավորությունից, այլ նաև խոչընդոտում էր դատավարության կանոնավոր ընթացքին:

Խորհրդային ժամանակաշրջանի դատավարական օրենսդրությանը հատուկ նման իրավակարգավորման պայմաններում 1998 թ. ընդունված ՔԴՕ-ի կիրառման բավականին երկարատև պրակտիկայի ընթացքում ի հայտ եկան նաև մի շարք այլ արատավորող երևույթներ, որոնք քաղաքացիական գործերն անընդհատ հետաձգելու, գործի քննության ժամկետներն անհարկի խախտելու (ձգձգելու), դատավարական իրավունքները գործին մասնակցող անձանց կողմից չարաշահելու պատճառ էին հանդիսանում, բացասաբար էին անդրադառնում վարույթի կանոնավոր զարգացման, դատարանի ներքին համոզման ձևավորման, կայացվող դատական ակտերի օրինականության ու հիմնավորվածության և, վերջին հաշվով, սուբյեկտների իրավունքներն արդյունավետ միջոցներով պաշտպանելու իրավունքի իրացման ու դատական իշխանության հեղինակության վրա:

Դատաիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլի շրջանակներում խնդիր դրվեց կանոնակարգելու գործը պատշաճ ձևով դատաքննության նախապատրաստելու, այդ թվում նաև՝ մինչև դատաքննությունը սկսելն ապացույցները լիովին բացահայտելու

¹ Ст'я *Гойденко Е.Г.* Неправильное определение обстоятельств, имеющих значение для дела, как основание для отмены судебного решения // Российский судья, 2009, № 8 // www.juristlib.ru/book_5458.html

խնդիրը, որը լուծելու անհրաժեշտությունը քննարկվել է մի շարք դատավարագետների աշխատություններում:¹

Օրենսգրքում փոփոխությունների և լրացումների կատարման արդյունքում² ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասով սահմանվեց կանոն առ այն, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ մինչև դատաքննությունը պարտավոր է գործին մասնակցող մյուս անձանց առջև բացահայտել տվյալ պահին իրեն հայտնի այն ապացույցները, որոնց վրա նա հղում է կատարում որպես իր պահանջների և առարկությունների ապացուցման հիմք: Միաժամանակ նույն հոդվածի 5-րդ մասով սահմանվեց, որ գործին մասնակցող անձինք իրավունք ունեն հղում կատարելու միայն այն ապացույցներին, որոնց հետ գործին մասնակցող մյուս անձինք ծանոթացել են նախօրոք:

Նշված իրավադրույթի վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ օրենսդիրը, որպես ընդհանուր կանոն, արգելում է գործին մասնակցող անձանց գործի դատաքննության ընթացքում հղում կատարելու այն ապացույցներին, որոնք նախօրոք չեն բացահայտվել: Ընդ որում, այդ արգելքը վերաբերում է և՛ այն դեպքերին, երբ գործին մասնակցող անձը կրում է ապացուցման պարտականություն, և՛ այն դեպքերին, երբ ապացույցը ներկայացնելիս նման պարտականություն չկրող անձն իրականացնում է ապացույց ներկայացնելու իր իրավունքը: Նախօրոք (մինչև գործի դատաքննու-

թյունը սկսվելը) չբացահայտված ապացույցները, ընդհանուր կանոնի համաձայն, դատարանն իրավունք չունի ընդունել, հետագուտել և դնել վճռի հիմքում:

Թերևս բացառություն է հանդիսանում ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասում կարգավորված իրավիճակը, երբ դատաքննությունը սկսվելուց հետո գործին մասնակցող անձը ներկայացնում է նախապես չբացահայտված լրացուցիչ ապացույցներ՝ հիմնավորելով իրենից անկախ պատճառներով մինչև դատաքննությունը սկսվելը նման ապացույցի ներկայացման անհնարինությունը: ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի բովանդակությունից բխում է, որ դատարանն իրավունք չունի ընդունել նախօրոք չբացահայտված ապացույցը, եթե այն ներկայացնողը չհիմնավորի տվյալ ապացույցն իրենից անկախ պատճառներով ներկայացնելու անհնարինությունը:

Ուշագրավ է, որ օրենքը պարտավորեցնում է բացահայտել այն ապացույցները, որոնց մասին գործին մասնակցող անձին հայտնի է եղել մինչև դատաքննությունը սկսելը: Բնականաբար, եթե ապացուցման պարտականություն կրող անձը չի իմացել ապացույցի գոյության մասին կամ ապացույցը ձևավորվել է գործի դատաքննությունը սկսելուց հետո (օրինակ՝ պարտքի արտադատական ընդունման փաստը հաստատող փաստաթուղթը), ապա ապացույցը բացահայտելու պարտականության և այն չկատարելու հետևանքների վերաբերյալ կանոնները կիրառվել չեն կարող: Նման ապացույցները պետք է ընդունվեն դատարանի կողմից: Գտնում ենք, որ տվյալ հանգամանքն օրենքում պետք է հաշվի առնվեր և կարգավորվեր ուղղակիորեն:

Ապացույցները բացահայտելու հարցի իրավակարգավորումը թերի է նաև մեկ այլ առումով: Մասնավորապես, նախօրոք չբացահայտված ապացույցներ ներկայացնելու անհրաժեշտությունը կարող է ծագել դատաքննության ընթացքում դատավարական բնույթի առանձին հանգամանքների («դատավարական իրավիճակի») փոփոխության արդյունքում, օրինակ՝ երրորդ անձի վարույթ մտնելու, հակընդդեմ հայցի հարուցման, դատարանի կողմից լրացուցիչ ապացույցների ընդունման հետևանքով: Նման ապացույցները, անկասկած, պետք է ընդունվեն դատարանի կողմից, չնայած այն հանգամանքին, որ դրանք չեն բացահայտվել վաղօրոք, քանի որ նախկարող են հաստատել դատաքննությունը սկսելուց հետո վկայա-

1 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս, օրինակ՝ **Веденеев Е.Ю.** Роль суда в доказывании по делу в российском гражданском и арбитражном судопроизводстве // Арбитражный и гражданский процесс, 2001, № 2, **Шамшурич Л.** О диспозитивности и злоупотреблении процессуальными правами в состязательном процессе в сфере гражданской юрисдикции: вопросы теории и практики // Арбитражный и гражданский процесс, 2009, № 12, **Макаров П.** Механизм концентрации процессуального материала как судебный инструмент по обеспечению своевременного разрешения судебных споров (опыт Германии) // Арбитражный и гражданский процесс, 2009, № 10,11,12, **Лим А.А.** Некоторые проблемы института раскрытия доказательств в арбитражном процессе // Журнал российского права, 2007, № 8, **Архипова Ю.В.** Раскрытие доказательств в гражданском процессе Англии и США // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2010, № 3, **Фильченко Д.Г.** Современные проблемы подготовки дела к судебному разбирательству в арбитражном процессе Российской Федерации. Дис. ... к.ю.н. - Воронеж, 2005, **Шилов А.В.** Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном процессе. Дис. ... к.ю.н. - Томск, 2004:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 28.11.2007 թ. ՀՀ օրենքը // ՀՀԴՏ 66(590), 26.12.2007:

կոչված հանգամանքների դեմ ներկայացվող առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները, երկրորդ՝ մինչև դատաքննությունը սկսելը դրանց ներկայացման անհրաժեշտություն չի եղել, երրորդ՝ դրանց չընդունումը կարող է դիտարկվել որպես դատական պաշտպանության իրավունքի կոպիտ ոտնահարում: Ուշագրավ է, որ սահմանելով գործին մասնակցող անձի պարտականությունը՝ մինչև դատաքննությունը գործին մասնակցող մյուս անձանց առջև բացահայտելու տվյալ պահին իրեն հայտնի և իր պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված հանգամանքները հաստատող ապացույցները, օրենքը «եթե այլ բան նախատեսված չէ սույն օրենսգրքով» արտահայտությամբ վերապահում է կատարում, սակայն «այլ բան»-ի մասին օրենսգրքի որևէ նորմում խոսք չի գնում: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ խոսքը վերը նշված դեպքերի մասին է:

Մեր կարծիքով, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գործի դատաքննությունը սկսելուց հետո երրորդ անձին վարույթ ներգրավելիս կամ հակընդդեմ հայցը վարույթ ընդունելիս կամ լրացուցիչ ապացույցը կողմից ընդունելիս դատարանը պետք է գործին մասնակցող մյուս անձանց ողջամիտ ժամկետ տրամադրի դրանց ծանոթանալու և առարկություններ նախապատրաստելու համար՝ այդ կապակցությամբ անհրաժեշտության դեպքում հետաձգելով դատական նիստը, Գերմանիայի քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի օրինակով կարելի էր օրենսդրորեն սահմանել, որ «դատավարական իրավիճակի» փոփոխության արդյունքում ապացույցներ ներկայացնելու անհրաժեշտության դեպքում գործին մասնակցող անձինք պարտավոր են մինչև գործով մոտակա դատական նիստը (գործի քննության հետաձգումից հետո դատաքննությունը վերսկսելը) գործին մասնակցող մյուս անձանց առջև բացահայտել տվյալ պահին իրենց հայտնի այն ապացույցները, որոնց վրա հղում են կատարում որպես իրենց առարկությունների ապացուցման հիմք:¹

Ուշագրավ է, որ որպես ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 4-րդ և 5-րդ մասերում ամրագրված դրույթների տրամաբանական շարունակություն՝

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Макаров П.** Механизм концентрации процессуального материала как судебский инструмент по обеспечению своевременного разрешения судебных споров (опыт Германии) // Арбитражный и гражданский процесс, 2009, №12 // www.juristlib.ru/book_5431.html

օրենսդիրը հայցադիմումի պատասխանի բովանդակությունը կանոնակարգող նորմերում ամրագրում է, որ պատասխանողը պարտավոր է հայցադիմումի պատասխանին կից ներկայացնել իր տիրապետման ներքո գտնվող բոլոր հնարավոր գրավոր և իրեղեն ապացույցները, որոնք հաստատում են իր պնդած փաստերը, եթե նա կրում է դրանց ապացուցման պարտականությունը, և եթե այդ ապացույցները հնարավոր է կցել պատասխանին, ինչպես նաև հայցադիմումի պատասխանը և կից փաստաթղթերը հայցվորին և գործին մասնակցող այլ անձանց ուղարկելը հավաստող ապացույցները (ՔԴՕ 95 հոդվ., մաս 3): Տվյալ նորմի գոյությունը ողջունելի է, սակայն, եթե այն համեմատում ենք ՔԴՕ 88 հոդվածի 1.1 մասի հետ, որը հայցվորին վերապահում է հայցադիմումին պահանջը հաստատող ապացույցներ կցելու *իրավունք*, ակնհայտ է դառնում քննարկվող հարցը կանոնակարգելիս օրենսդրի թույլ տված անհետևողականությունը: Գործող իրավակարգավորումը, մեր կարծիքով, հակասում է կողմերի դատավարական իրավահավասարության սկզբունքին, քանի որ հայցվորին վերապահում է ավելի արտոնյալ պայմաններ և պատասխանողին զրկում է հարուցված հայցի դեմ պաշտպանվելու լիարժեք հնարավորությունից: Չէ՞ որ հայցադիմումի պատասխանը նախապատրաստվում է հայցվորի կողմից ներկայացված հայցապահանջների, դրանց հիմքում դրված հանգամանքների և վերջիններս հաստատող ապացույցների ուսումնասիրության հիման վրա: Առանց ապացույցներին կամ դրանց մասին ծանոթանալու կազմված և դատարան ներկայացված պատասխանը, բնականաբար, թերի կլինի և կունենա լրացման կարիք: Ուստի գտնում ենք, որ օրենսդիրն այս հարցում պետք է անհրաժեշտ հետևողականություն ցուցաբերեր և հայցվորին ևս պարտավորեցներ հայցադիմումին կից ներկայացնել իր տիրապետման ներքո գտնվող բոլոր հնարավոր գրավոր և իրեղեն ապացույցները, որոնք հաստատում են իր պնդած փաստերը, եթե, իհարկե, հայցվորն է կրում դրանց ապացուցման պարտականությունը:

Օրենքը հստակորեն չի սահմանազատում «ապացույցի բացահայտում» և «ապացույցի ներկայացում» հասկացությունները: Հարցեր են առաջանում՝ արդյո՞ք «ապացույցի բացահայտում»-ը ենթադրում է նաև դրա ներկայացում գործին մասնակցող մյուս անձանց և դատարանին, կարելի՞ է արդյոք խոսել ապացույցը բացա-

հայտված լինելու մասին, եթե դրա գոյության մասին կողմը հիշատակել է մինչև դատաքննությունը սկսելը, սակայն դրան ծանոթանալու հնարավորություն դատարանը և գործին մասնակցող մյուս անձինք չեն ունեցել:

Կարծում ենք, որ առաջադրված հարցին պետք է պատասխանել ապացույցի հասկացությունը սահմանող դրույթի լույսի ներքո: ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ գործով ապացույցներ են ՔԴՕ-ով և այլ օրենքներով նախատեսված կարգով ձեռք բերված տեղեկությունները, որոնց հիման վրա դատարանը պարզում է գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, ինչպես նաև վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը: Այդպիսի տեղեկությունների բացահայտումը ենթադրում է դրանց բովանդակությունը դատարանին և գործին մասնակցող անձանց մատչելի դարձնելուն ուղղված գործողությունների կատարում: Յետևաբար, ապացույցի բացահայտման մասին կարելի է խոսել բացառապես այն դեպքերում, երբ այն ներկայացվել է դատավարության սուբյեկտներին:

Ապացույցի բացահայտումն ապացույցի ներկայացում չի կարող դիտարկվել միայն այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է գործին մասնակցող անձանց և վկաների կողմից իրենց ցուցմունքների շրջանակներում դատարանին հաղորդվող տեղեկությունների մասին: Այնքանով, որքանով հարցը վերաբերում է ապացույցների նշված տեսակներին, կարելի է ասել, որ գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլում «ապացույցի բացահայտում»-ը դրա ներկայացում չի ենթադրում:¹ Բանը նրանում է, որ նշված ապացույցները, դրանց բնույթից ելնելով, դատարան կարող են ներկայացվել բացառապես դատական նիստում: Մասնավորապես, մինչև դատական քննությունը գործին մասնակցող անձինք դատավարական փաստաթղթերում կամ նախնական դատական նիստում գործի փաստական հանգամանքների մասին տալիս են բացատրություններ, որոնք ապացույցներ չեն հանդիսանում: Գործով ապացույց են հանդիսանում նրանց կողմից ՔԴՕ 64-րդ հոդվածի 1-ին մասով

սահմանված կարգով դատական նիստում տրված ցուցմունքները: Նույն կերպ, վկայի ցուցմունքը չի կարող նախապես ներկայացվել դատարան, քանի որ վկան, ըստ գործող օրենսդրության, կարող է հարցաքննվել բացառապես դատական նիստում: Ուստի, ՔԴՕ 48-րդ հոդվածում ամրագրելով գործին մասնակցող անձանց ապացույցները բացահայտելու պարտականությունը և ներկայացվող ապացույցներին նախօրոք ծանոթանալու կողմերի իրավունքը՝ օրենսդիրը նկատի ունի, որ գործին մասնակցող անձը պարտավոր է մինչև դատաքննությունը դատարանի և գործին մասնակցող մյուս անձանց սպառիչ կերպով տեղեկություններ հաղորդել գործի տվյալ պահին իրեն հայտնի հանգամանքների մասին, որոնց վերաբերյալ ինքը կամ հակառակ կողմը հետագայում կարող է հարցաքննվել, ինչպես նաև այն վկաների մասին, որոնք կարող են հաստատել գործի համար նշանակություն ունեցող որոշակի հանգամանքներ: Տվյալ ապացույցները գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում չբացահայտելը գործնականում գործին մասնակցող անձին զրկում է գործի դատաքննության ընթացքում դրանք վկայակոչելու հնարավորությունից:

Այսպիսով, ընդհանուր կանոնի համաձայն, ապացույցները վկայակոչելը բավարար չէ դրանք բացահայտված համարելու համար: Դրանք պետք է ներկայացվեն դատարանին և գործին մասնակցող անձանց: Դատավարական օրենսդրությունը պարունակում է ապացույցների բացահայտման ապահովմանն ուղղված մի շարք նորմեր: Օրենքը պարտավորեցնում է դատարանին հայցադիմումի և դրան կից փաստաթղթերի, ինչպես նաև հայցադիմումի լրացման պատճեններն ուղարկել պատասխանողին (ՔԴՕ 93 հոդվ., մաս 1, 149⁷ հոդվ., մաս 2), այն դեպքում, երբ հայցադիմումին կից փաստաթղթերը ծավալուն են կամ դրանք դժվար է պատճենահանել, գործին մասնակցող այլ անձանց ծանուցել և հնարավորություն տալ դրանց ծանոթանալու (ՔԴՕ 93 հոդվ., մաս 2, 149⁷ հոդվ., մաս 2): Պատասխանողը պարտավոր է հայցադիմումի, փոփոխված հայցադիմումի պատասխանը և կից փաստաթղթերն ուղարկել հայցվորին և գործին մասնակցող այլ անձանց՝ այդ մասին ապացույցները կցելով դատարան ներկայացվող պատասխանին (ՔԴՕ 95 հոդվ.,

¹ Թերևս դա կարելի է համարել այն բացառություններից մեկը, որոնց մասին ակնարկվում է ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասում:

մաս 3, կետ 2, 149⁷ հոդվ.):¹ ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետի համաձայն՝ դատարանը նախնական դատական նիստում ապացուցման պարտականությունը բաշխելուց հետո իրավունք ունի սահմանելու ապացույցները ներկայացնելու ժամկետը: Այս կանոնն էլ իր հերթին ակնհայտորեն ուղղված է այն դեպքերին, երբ ապացույցները վկայակոչված են, սակայն դեռևս ներկայացված չեն ո՛չ դատարանին և ո՛չ էլ գործին մասնակցող անձանց կամ նրանցից մեկին:

Ամփոփելով շարադրվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ներկայումս գործող քաղաքացիական դատավարական օրենսդրությունը պահանջում է ապացույցները վկայակոչել և գործին մասնակցող անձանց ու դատարանին ներկայացնել (բացահայտել) մինչև գործով դատաքննությունը սկսվելը: Այն բացառիկ դեպքերում, երբ դատարանն ընդունում է դատաքննությունը սկսվելուց հետո գործին մասնակցող անձի ներկայացրած ապացույցը, դրան նախօրոք ծանոթանալու և դրա դեմ առարկություն նախապատրաստելու գործին մասնակցող անձանց իրավունքներն ապահովելու նկատառումներից ելնելով՝ դատարանը պարտավոր է ապացույցին ծանոթանալու համար գործին մասնակցող անձանց տրամադրել ողջամիտ

¹ Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ պարտավորեցնելով պատասխանողին պատասխանի հետ մեկտեղ դատարանին և գործին մասնակցող անձանց ներկայացնել առարկությունները հաստատող բոլոր հնարավոր գրավոր և իրեղեն ապացույցները, օրենքն անհարժեշտ հստակությամբ չի սահմանում դրանք չներկայացնելու հետևանքները: Պարզ չէ, թե ման դեպքերում ինչպես պետք է վարվի դատարանը: Որպես հայցադիմումում վկայակոչված հանգամանքների ընդունում դա դիտարկվել չի կարող, քանի որ ՔԴՕ 95-րդ հոդվածի 5-րդ մասը դատարանի տվյալ հայեցողական լիազորության իրականացման հնարավորությունը կապում է բացառապես այն դեպքերի հետ, երբ պատասխան ընդհանրապես չի ներկայացվում կամ ներկայացվում է սահմանված ժամկետի խախտմամբ: Պատասխանը վերադարձնելու հնարավորություն օրենքով նախատեսված չէ, ուստի այն չի կարող վերադարձվել: ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետի բովանդակությունից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ նախնական դատական նիստում դատարանը կարող է սահմանել ապացույցները ներկայացնելու ժամկետ: Սակայն ակնհայտ է, որ դա ևս լուծում չէ, նկատի ունենալով, որ նախնական դատական նիստ կարող է չիրավիրվել: Իսկ ինչպե՞ս վարվել նման դեպքերում: Կարծում ենք՝ հարցն օրենսգրքի շրջանակներում պետք է խիստ որոշակի հայեցակարգային լուծում ստանա:

ժամկետ¹, եթե նրանք այդ ապացույցը նախապես ստացած չեն լինում (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 8):

Գործը դատաքննության պատշաճորեն նախապատրաստված լինելու մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները հաստատող ապացույցները ոչ միայն վկայակոչված են, այլ նաև ծանոթ են դատարանին և գործին մասնակցող բոլոր անձանց, այլ կերպ ասած՝ բացահայտված են:

§3. Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու անհրաժեշտությունը

Գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները վկայակոչելու, դրանք հաստատող ապացույցները բացահայտելու, մինչև դատաքննությունը սկսվելը դատարան ներկայացնելու և չներկայացնելու հետևանքների վերաբերյալ նորմերն առաջին հերթին ուղղված են գործին մասնակցող անձանց ակտիվությունը խրախուսելուն, նրանց կողմից դատավարական իրավունքների չարաշահումը բացառելուն, դատավարական պարտականությունների բարեխիղճ կատարումը, դատավարական կարգապահությունը, դատաքննության կանոնավոր ընթացքն ու ողջամիտ ժամկետներում դրա ավարտն ապահովելուն:

Ինչպես նշվել է, ապացույցներ ներկայացնելը, դրանց հետազոտմանը և նախնական գնահատմանը մասնակցելը գործին մասնակցող անձանց կարևորագույն իրավունքներից է:

Կանոնավոր ընթացքով զարգացող մրցակցային դատավարության պայմաններում գործին մասնակցող անձինք, իրացնելով այդ իրավունքը և ձգտելով ապացուցողական գործողությունների կատարման արդյունքում հիմնավորել իրենց իրավական դիրքորոշումը և հասնել իրենց համար բարենպաստ դատական ակտի կայաց-

¹ Կախված ներկայացված ապացույցների քանակից, բնույթից և բովանդակությունից՝ նշված ժամանակը կարող է տրամադրվել դատական նիստն ընդմիջելու կամ գործի քննությունը հետաձգելու ձևով: «Ողջամիտ ժամկետ»-ի տակ տվյալ դեպքում պետք է հասկանալ տվյալ ապացույցին ծանոթանալու, դրա դեմ առարկություններ նախապատրաստելու, անհրաժեշտության դեպքում ապացույցներ ձեռք բերելու և ներկայացնելու համար անհրաժեշտ և բավարար ժամկետը, որի տևողությունն իր ներքին համոզմամբ որոշում է դատարանը:

ման, որպես կանոն, իրենց նախաձեռնությամբ գործը համալրում են անհրաժեշտ և բավարար ապացուցողական նյութերով: Որպես արդյունք, վճիռ կայացնելիս դատարանը գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը որոշելու, ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտության վրա հիմնված ներքին համոզմունք ձևավորելու հետ կապված դժվարություններ չի ունենում և, հաստատված փաստական հանգամանքների նկատմամբ կիրառելով իրավունքի նորմերը, առանց լուրջ խոչընդոտների լուծում է գործը:

Որոշ հեղինակների կարծիքով, եթե գործին մասնակցող անձանց ներկայացրած կամ դատարանի աջակցությամբ հավաքված ապացույցները բավարար են գործի փաստական հանգամանքների մասին դատարանի եզրակացության հիմնավորման համար, ապա որևէ էական նշանակություն չունի, թե ով է հավաքել, ձեռք բերել կամ ներկայացրել ապացույցները, իրականացրել ապացուցման իր իրավունքը կամ կատարել ապացուցման պարտականությունը¹:

Սակայն հարց է առաջանում ինչպե՞ս պետք է վարվի դատարանը, եթե կողմերի իրավահավասարության և մրցակցության սկզբունքների իրագործման պայմաններում ներկայացված ապացույցները բավարար չեն գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների առկայության կամ բացակայության մասին օբյեկտիվ և հիմնավորված եզրահանգում կատարելու համար կամ այդպիսիք, բացառությամբ կողմերի ցուցմունքների, ընդհանրապես բացակայում են:

Անվիճելի է, որ քաղաքացիական դատավարությունում դատարանը չի կարող հրաժարվել վճիռ կայացնել՝ ապացույցների անբավարարության պատճառաբանությամբ, քանի որ նման դեպքում, որպես կանոն, բարենպաստ վիճակում կհայտնվի պարտավոր կողմը, իսկ դատարանը հեռու կմնա օրինականության սկզբունքի և իր առաքելության իրագործման գաղափարից: Ասվածը նշանակում է, որ ապացուցման ամենաբարդ իրավիճակում անգամ, դատարանը պետք է գործով վերջնական որոշում կայացնի: Այդ կապակցությամբ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 6-րդ մասը սահմանում է, որ եթե բոլոր

ապացույցների հետազոտումից հետո վիճելի է մնում փաստի առկայությունը կամ բացակայությունը, ապա դրա բացասական հետևանքները կրում է այդ փաստի ապացուցման պարտականությունը կողմ կողմը:

Փաստորեն գործով հավաքված ապացույցների ոչ բավարար լինելու պայմաններում ապացուցման պարտականության բաշխման կանոնները սահմանող նորմերը վճռորոշ նշանակություն ունեն: Դրանք հանդես են գալիս այն մեխանիզմի դերում, որը թույլ է տալիս գործով ձեռք բերված ապացույցների ոչ բավարար լինելու, դրանց հակասականության կամ բացակայության պայմաններում որոշելու այն սուբյեկտներին, որոնք պարտավոր են ներկայացնելու գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքները հաստատող ապացույցները և պետք է կրեն այդ պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու բոլոր անբարենպաստ հետևանքները:

Քանի որ գործի հարուցման և նախապատրաստման ընթացքում ոչ գործին մասնակցող անձինք և ոչ էլ դատարանը չեն կարող ռեալ ու վերջնական պատկերացում ունենալ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը հաստատող ապացույցների բավարար լինելու մասին (տվյալ հարցը լուծում է դատարանը խորհրդակցական սենյակում ապացույցները գնահատելիս), գործը դատաքննության նախապատրաստելիս օրենքով սահմանված որոշակի կանոնների պահպանմամբ գործին մասնակցող անձանց միջև ապացուցման պարտականությունը բաշխելը պետք է դիտարկվի դատարանի կարևորագույն խնդիրներից մեկը: Ընդ որում, դատարանը տվյալ խնդիրը պետք է իրականացնի այնպես, որպեսզի դատավարության մասնակիցներից յուրաքանչյուրը հստակ պատկերացում ունենա գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այն հանգամանքների մասին, որոնք ապացուցելու պարտականությունը և վերջինս չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու անբարենպաստ հետևանքները կրելու է ինքը:

Այն հարցը, թե ով պետք է դատարանին ներկայացնի որոնվող փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը հաստատող ապացույցները, դատավարության մասնակիցներից ում վրա և ինչ չափով է ընկնում ապացույցներ ներկայացնելու պարտականությունը

¹ Տե՛ս **Авдюков М.Г.** Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе // Советское государство и право, 1972, № 5, էջ 48:

նը չափազանց կարևոր է գործը դատաքննության պատշաճորեն նախապատրաստելու, դատական ապացուցման գործընթացը ճիշտ կազմակերպելու, ապացուցողական նյութի լրիվությունն ապահովելու և հիմնավորված ու օրինական վճիռ կայացնելու համար:

ՔրՊ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետի համաձայն՝ ապացուցման առարկան կողմերի հետ քննարկելուց և որոշելուց հետո դատարանը ապացուցման պարտականության բաշխման կանոններին համապատասխան՝ կողմերի միջև բաշխում է ապացուցման պարտականությունը:

Տվյալ կանոնը, իհարկե, վերաբերում է հայցային վարույթներին, որոնցում միշտ առկա են գործի ելքում հակադիր շահերով օժտված կողմեր: Կողմերի շահերի հակադրությամբ էլ պայմանավորված է դատարանի պարտականությունը որոշելու, թե նրանցից ով և ինչ պետք է ապացուցի:

Հատուկ վարույթները միակողմանի բնույթ ունեն: Այստեղ հակադիր շահերով օժտված կողմեր չկան, հետևաբար՝ չկա նաև ապացուցման պարտականությունը բաշխելու անհրաժեշտություն: Գործի քննության և լուծման համար նշանակություն ունեցող բոլոր հանգամանքները պետք է ապացուցի համապատասխան պահանջով դատարան դիմած սուբյեկտը (դիմողը):

Հարկ է նկատել, որ ՔրՊ-ն հստակ չի կանոնակարգում ապացուցման պարտականությունը կողմերի միջև բաշխելու դատավարական կարգը:

Նախ՝ ակնհայտ է, որ ՔրՊ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետը վերաբերում է նախնական դատական նիստի ընթացքում ապացուցման պարտականությունը կողմերի միջև բաշխելու դատարանի պարտականությանը: Տվյալ նորմի բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ դատարանը նախնական դատական նիստում կայացնում է արձանագրային որոշում՝ ապացուցման պարտականությունը կողմերի միջև բաշխելու վերաբերյալ իր եզրահանգումները հրապարակելով բանավոր և ներառելով նիստի արձանագրության մեջ: Նման իրավակարգավորումն այնքան էլ հաջող չի թվում, եթե նկատի ունենանք, որ նախնական դատական նիստի մասին պատշաճ ծանուցված գործին մասնակցող անձանց չներկայանալու դեպքում նախնական դատական նիստը կարող է անցկացվել

նրանց բացակայությամբ: Նման դեպքերում չկարգավորված է մնում նախնական դատական նիստին չներկայացած գործին մասնակցող անձանց ապացուցման պարտականությունը բաշխելու վերաբերյալ ծանուցելու խնդիրը:

Երկրորդ՝ հայտնի է, որ գործը դատաքննության նախապատրաստելիս նախնական դատական նիստ կարող է չիրավիրվել (ՔրՊ 149⁸ հոդվ., մաս 1): Հարց է առաջանում՝ եթե նախնական դատական նիստ չի իրավիրվում, ապա ի՞նչ ձևով և ե՞րբ կարող է կատարվել ապացուցման պարտականության բաշխումը, ինչպե՞ս այն պետք է ձևակերպվի և ինչպե՞ս կողմերը պետք է իրազեկվեն այն հանգամանքների վերաբերյալ, որոնք պարտավոր են ապացուցել և որոնց չապացուցման բացասական հետևանքները պետք է կրեն: Ակնհայտ է, որ գործի դատաքննության ընթացքում ապացուցման պարտականությունը բաշխվել չի կարող: Ինչպես վերն արդեն նշել ենք, ապացույցները, ընդհանուր կանոնի համաձայն, պետք է բացահայտվեն և ներկայացվեն մինչև դատաքննությունը սկսելը: Նման պայմաններում դատաքննությունը սկսելուց հետո կողմերին հիշեցնելը, թե ով և որ փաստերը պետք է ապացուցի, գործնականում իմաստազուրկ է:

Երրորդ՝ ինչպես նշվել է, գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլում ապացուցման առարկան կարող է փոփոխվել (օրինակ՝ հայցի փոփոխման, հակընդդեմ հայցի հարուցման կամ երրորդ անձի վարույթ մտնելու, հակընդդեմ հայցի, երրորդ անձի հայցի կամ առարկությունների դեմ առարկություններ ներկայացնելու պատճառով ընդլայնվել, կամ հայցի մասնակի ընդունման, որոշակի փաստերի ընդունման, գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները հանրահայտ կամ նախադատելի ճանաչելու պատճառով նեղանալ): Նման փոփոխությունն օբյեկտիվորեն կարող է առաջացնել վկայակոչված նոր փաստերի ապացուցման պարտականությունը բաշխելու անհրաժեշտություն: Մինչդեռ, ՔրՊ 149⁸ հոդվածը մի քանի նախնական դատական նիստեր իրավիրելու և ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հարցին կրկին անդրադառնալու հնարավորություն ուղղակիորեն չի նախատեսում: Գործնականում դատարանները հաճախ են իրավիրում մի քանի նախնական դատական նիստեր, սակայն նման պրակտիկան,

որքան էլ արդարացված է և անհրաժեշտ, օրենքից չի բխում, ուստի անընդունելի է:

Չորրորդ՝ ըստ ՔԴՕ-ի, հակընդդեմ հայցը կարող է հարուցվել առաջին ատյանի դատարանում գործի քննության բոլոր փուլերում ներառյալ գործի դատաքննության ընթացքում: Կրկին հարց է առաջանում՝ ի՞նչ ձևով և ե՞րբ կարող է կատարվել տվյալ հայցի և դրանց դեմ ներկայացվող առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքների ապացուցման պարտականության բաշխումը: Ակնհայտ է, որ գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլը կանոնակարգելիս օրենսդիրը որոշակիորեն անհետևողականություն է ցուցաբերել: Եթե կատարված փոփոխությունների արդյունքում հայցվորը զրկվել է հայցը փոփոխելու, հայցապահանջների չափն ավելացնելու կամ նվազեցնելու հնարավորությունից, ապա տվյալ կանոնն ամրագրելու հետ մեկտեղ օրենսդիրը պետք է բացառեր նաև գործի դատաքննությունը սկսելուց հետո հակընդդեմ հայցի հարուցման հնարավորությունը: Դա, մեր կարծիքով, կբխեր գործը պատշաճ կերպով դատաքննության նախապատրաստելու շահերից և կբացառեր գործը դատաքննության նշանակելուց հետո ապացուցման պարտականության բաշխմանը կրկին անդրադառնալու և դատական նիստը հետաձգելու անհրաժեշտությունը: Առավել ևս, որ համապատասխան անձը զրկված չէ ընդհանուր հիմունքներով հայց ներկայացնելու հնարավորությունից:

Վերը շարադրվածը հաշվի առնելով՝ ստիպված ենք արձանագրել, որ ՔԴՕ 22² գլուխը, որը վերաբերում է գործը դատաքննության նախապատրաստելուն, լուրջ վերանայման, գիտական իմաստավորման և կատարելագործման կարիք ունի: Ընդ որում, մեր կարծիքով, ՔԴՕ-ում անհրաժեշտ է կատարել հետևյալ փոփոխությունները:

1) Պետք է նախատեսվի, որ դատարանը *պարտավոր է ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասում թվարկված նախապատրաստական գործողությունները կատարելու համար հրավիրել նախնական դատական նիստ: Նման նիստ հրավիրելու դատարանի հայեցողական լիազորությունը պետք է վերացվի: Փոխարենը պետք է հստակ սահմանվի, թե որ դեպքերում դատարանն իրավունք ունի նշանակելու մեկ այլ նախնական նիստ:*

2) Օրենքով պետք է հստակ կանոնակարգվի ապացուցման առարկան որոշելուն և ապացուցման պարտականությունը կատարելուն ուղղված գործողությունների ձևակերպման և կողմերին իրազեկելու դատավարական կարգը: Կարծում ենք, լավագույն լուծումն առանձին ակտի ձևով համապատասխան որոշումների կայացումն ու այն գործին մասնակցող անձանց հանձնելն է:

3) Պետք է բացառվի գործի դատաքննությունը սկսելուց հետո հակընդդեմ հայցի հարուցման հնարավորությունը: Դատաքննությունը սկսելուց հետո ապացուցման առարկան ճշգրտելու և ապացուցման պարտականության բաշխմանը կրկին անդրադառնալու հնարավորություն պետք է նախատեսվի բացառապես այն դեպքերում, երբ դա պայմանավորված է գործի դատաքննության ընթացքում երրորդ անձանց վարույթ մտնելու հետ:

§4. Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնները

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու կանոններն ուղղակիորեն բխում են ապացուցման պարտականությունից:¹

Ապացույցներ ներկայացնելու (բացահայտելու) պարտականությունը գործին մասնակցող անձանց միջև ճիշտ բաշխելու համար դատարանը պետք է ճշգրիտ որոշի նրանցից յուրաքանչյուրի պարտականության ծավալը, այլ կերպ ասած՝ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այն փաստերի շրջանակը, որոնք պետք է ապացուցվեն գործին մասնակցող տվյալ սուբյեկտի կողմից:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու նորմերը կազմված են ընդհանուր կանոնից և հատուկ կանոններից: Ընդ որում, ընդհանուր կանոնը կիրառվում է բոլոր այն դեպքերում, երբ դատավարական կամ նյութական իրավունքի նորմերով տվյալ փաստի հաստատման վերաբերյալ հատուկ կանոն սահմանված չէ:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը ձևակերպված է ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում, որը սահմանում է. «Գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր վկայակոչած փաստերը»:

¹ Տե՛ս *Сакнова Т.В.* Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 395:

Ապացուցման պարտականության ընդհանուր կանոնը սկիզբ է առնում հռոմեական իրավունքից և ներկայումս հատուկ է մրցակցային բնույթ ունեցող դատավարության մոդելին: Դեռևս Յուստինյանի Դիգեստներում իրավաբան Պավելը նշում էր, որ «ապացուցման բեռը դրվում է նրա վրա, ով պնդում է, այլ ոչ թե ժխտում»:¹

Հռոմեական իրավունքից ռեցեպցիայի ենթարկված տվյալ կանոնը, ըստ Վ.Ա. Նովիցկու, նշանակում է, որ յուրաքանչյուր կողմ ապացուցում է այն, ինչ պնդում է, այսինքն՝ «իր» կողմից առաջադրված թեզիսը:²

Ակնհայտ է, որ ապացուցման հարցերում ավելի անբարենպաստ պայմաններում պետք է հայտնվի հայցվորը, քանի որ նա է ձգտում նյութական հարաբերություններում փոփոխություններ կատարել, իսկ պատասխանողը, ընդհակառակը, ցանկանում է որպեսզի դրանք մնան անփոփոխ: Այստեղից էլ բխում է ապացուցման ծանրությունը բաշխելու վերաբերյալ հռոմեական իրավաբանների կողմից մշակված կանոնն այն մասին, որ ոչ թե պատասխանողը պետք է ապացուցի հայցվորի պահանջների անհիմն լինելը, այլ հայցվորը պետք է ապացուցի այն հանգամանքները, որոնցից բխում է մնան պահանջներ ներկայացնելու իրավունքը:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը կարելի է դիտարկել որպես հայցի հիմքի և առարկությունների հիմքի փաստերի բացակայության մասին ենթադրություն, որն օրենքով սահմանված միջոցներով և կանոններով չապացուցվելու դեպքում դիտարկվում է որպես հաստատված հանգամանք:³

Հետևում է, որ քաղաքացիական գործերով դատարան դիմող հայցվորը (դիմողը) պետք է ապացուցի իր պահանջների հիմքում ընկած փաստերը, քանի որ նա է պնդում այդ փաստերի գոյությունը, այդ փաստերի հետ են իրավունքի նորմերը կապում որոշակի իրավահարաբերությունների առաջացումը, փոփոխումը կամ դադարումը: Եթե պատասխանողը չի ընդունում հայցը և հենվում է որոշակի փաստերի վրա, ապա նա պարտավոր է ապացուցել իր ա-

¹ Տե՛ս *Перетерский И.С.* Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты. – М., 1984, էջ 361:

² Տե՛ս *Новицкий В.А.* Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография. – Ставрополь, изд. СГУ, 2002, էջ 182:

³ Տե՛ս *Баулин О.В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 200:

ռարկությունների հիմքում ընկած փաստերը: Եթե հայցվորն է առարկում պատասխանողի բերած փաստերի դեմ, ապա դարձյալ նա է պարտավոր ապացուցել իր առարկությունների հիմքում ընկած փաստերը և այլն:¹

Հենց այդ տրամաբանությամբ էլ ձևակերպված է ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը մրցակցային դատավարություն ունեցող երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի քաղաքացիական դատավարական օրենսդրության մեջ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, անձը կարող է առարկել պահանջի կամ մյուս կողմի ներկայացված առարկության դեմ՝ ինչպես դրա հիմքում դրված հանգամանքները պարզապես ժխտելով (պարզ, իրավաբանական կամ ապացուցողական փաստերով չհիմնավորված առարկություն), այնպես էլ որոշակի հանգամանքներ վկայակոչելով (որակյալ կամ իրավաբանական կամ ապացուցողական փաստերով հիմնավորված առարկություն): Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնից բխում է, որ անձը պետք է ապացուցի այն հանգամանքները, որոնց վրա հիմնվում են նրա առարկությունները: Հետևաբար, այն դեպքերում, երբ գործին մասնակցող անձն առարկում է պահանջի կամ մյուս կողմի ներկայացված առարկության հիմքում դրված փաստերի դեմ՝ պարզապես դրանք ժխտելով, առանց այլ իրավաբանական կամ ապացուցողական փաստեր վկայակոչելու, նրա վրա չի կարող դրվել տվյալ փաստի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն: Հասկանալի է, որ եթե պատասխանողն ընդունում է հայցը (այդ թվում՝ նրա հիմքում ընկած հանգամանքները), ապա ոչինչ ապացուցել պարտավոր չէ:

Տ.Վ. Սախնովան, վերլուծելով ապացուցման պարտականության ընդհանուր կանոնը, իրավացիորեն առաջարկում է դրա հիմքում դրված բանաձևը ձևակերպել հետևյալ կերպ՝

1) գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ ապացուցում է այն, ինչ պնդում է.

2) չի ապացուցում նա, ով ժխտում է:

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 358:

Հիմք ընդունելով տվյալ բանաձևը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ ապացուցման են ենթակա այն նյութաիրավական նշանակություն ունեցող հանգամանքները, որոնք ընկած են կողմերի պահանջների և առարկությունների հիմքում և ազդում են դատական քննության առարկա հանդիսացող իրավահարաբերության փոփոխման վրա: Մինչդեռ հասարակ ժխտումը չի պարունակում նյութաիրավական նշանակություն ունեցող այնպիսի նոր փաստ, որն ազդում է դատական քննության առարկա հանդիսացող իրավահարաբերության վրա:¹

Նշվածը հեղինակը պարզաբանում է մի քանի ուշագրավ օրինակներով:

1) Եթե հայցվորը պնդում է փոխառության գծով պարտքի առկայությունը, իսկ պատասխանողը դա ժխտում է, փոխառության պայմանագրի կնքման փաստը պետք է ապացուցի հայցվորը: Եթե պատասխանողը որպես պաշտպանության միջոց օգտագործում է հասարակ ժխտումը («հայցվորից գումար չեմ ստացել»), նա այդ հանգամանքը ապացուցել պարտավոր չէ, քանի որ նոր փաստ չի վկայակոչում: Նյութաիրավական նշանակություն ունեցող փաստ է փոխառության տրամադրումը, որի հետ օրենքը, ի թիվս այլ հանգամանքների, կապում է փոխառության գումարը հետ պահանջելու իրավունքը, իսկ գումարը չստանալու փաստը նման նշանակություն չունի: Դրա հետ օրենքը փոխառության իրավահարաբերությունից բխող որևէ սուբյեկտիվ իրավունքի կամ պարտականության առաջացում, փոփոխում կամ դադարում չի կապում: Սակայն եթե ժխտելու հետ մեկտեղ պատասխանողը վկայակոչում է նոր իրավաբանական փաստ, օրինակ՝ «փոխառության գումարը վերադարձվել է», ապա նա պարտավոր է ապացուցել այն, քանի որ վերջինս իրավաբանական փաստ է, որի հետ օրենքը կապում է փոխառության իրավահարաբերության դադարումը:

2) Հայցվորը վիճարկում է իր հայրությունը՝ վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ պատասխանողի երեխան իրենից չի սերվել: Տվյալ հանգամանքը («ես չեմ երեխայի հայրը») իրավաբանական փաստ է, քանի որ նյութական օրենսդրությունը դրա հետ կապում է

իրավական որոշակի հետևանքներ, այն է՝ հաստատման դեպքում կարող է տվյալ ծնողական իրավահարաբերության դադարման և հայրության վերաբերյալ գրառումն անվավեր ճանաչելու հիմք հանդիսանալ: Հետևաբար, դրա ապացուցման պարտականությունը պետք է դրվի հայցվորի վրա, քանի որ նա է վկայակոչում իրավաբանական նշանակություն ունեցող տվյալ փաստը: Պատասխանողը պարտավոր չէ ապացուցել, որ «հայցվորն է երեխայի հայրը», քանի որ վիճելի իրավահարաբերության վրա որևէ ձևով ազդող նոր փաստ չի վկայակոչում, հայցվորի՝ երեխայի հայրը լինելու հանգամանքը վիճելի իրավահարաբերության փոփոխման կամ դադարման հիմք չի հանդիսանում:

3) Երեխայի՝ տվյալ անձից սերված լինելու հանգամանքն ապացուցելու պարտականությունը պետք է բաշխվի այլ կերպ, եթե հայց է ներկայացվում արտամուսնական հարաբերություններից ծնված երեխայի նկատմամբ հայրությունը ճանաչելու վերաբերյալ: Եթե հայցվորը պնդում է, որ «պատասխանողն է երեխայի հայրը», պատասխանողն էլ ժխտում է տվյալ փաստը՝ «ես չեմ երեխայի հայրը», հայցվորն է պարտավոր ապացուցել երեխայի՝ պատասխանողից սերված լինելու հանգամանքը, քանի որ վերջինիս հետ է օրենքը կապում ծնող-երեխա իրավահարաբերության ծագումը: Տվյալ գործով երեխայի հայրը չլինելու հանգամանքը որևէ իրավահարաբերություն չի առաջացնում, փոփոխում կամ դադարեցնում, հետևաբար այն ժխտող պատասխանողն ապացուցման ծանրություն չի կրում:¹

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնի հիմքում դրված բանաձևի բացահայտմանն ու կոնկրետացմանն ուղղված օրինակներից ակնհայտ է դառնում, որ ապացուցման պարտականություն կրող սուբյեկտներին որոշելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել գործին մասնակցող անձի կողմից վկայակոչվող փաստերի բնույթին և իրավական նշանակությանը: Եթե դրանք ունեն իրավաստեղծ, իրավափոփոխիչ կամ իրավադադարեցնող իրավաբանական փաստի կամ նման փաստի հաստատմանն ուղղված ապացուցողական փաստի բնույթ և վկայակոչվում են իրա-

¹ Տե՛ս **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 395-396:

¹ Տե՛ս **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 395-396:

վունք կամ պարտականություն առաջացնելու, փոփոխելու կամ դադարեցնելու նպատակով (օրինակ, պարտքի առկայությունը՝ գումարի բռնագանձման պահանջի իրավունքի ծագումը հիմնավորելու համար, կամ հանգամանքների էական փոփոխությունը՝ կնքված պայմանագիրը փոփոխելու համար, կամ գործարքը կնքելիս կիրառված բռնությունը՝ դրա անվավերությունը հիմնավորելու համար), ապա դրանք ապացուցելու պարտականությունը պետք է դրվի փաստը վկայակոչողի վրա: Իսկ եթե վկայակոչվող հանգամանքը չունի տվյալ կողմի համար իրավաստեղծ, իրավափոփոխիչ կամ իրավադարեցնող իրավաբանական փաստի կամ այն հաստատող ապացուցողական փաստի նշանակություն (օրինակ՝ «գումար չեմ ստացել», «հանգամանքների էական փոփոխություն չկա», «բռնություն չի գործադրվել»), այն վկայակոչող կողմը տվյալ փաստը հաստատելու պարտականություն չունի:

Նման մոտեցումը թույլ է տալիս հստակ որոշել ապացուցման պարտականություն կրող սուբյեկտին նաև այն դեպքերում, երբ գործով մի կողմը վկայակոչում է տվյալ հանգամանքի առկայությունը, իսկ մյուսը՝ դրա բացակայությունը:

Հաշվի առնելով շարադրվածը՝ գտնում ենք, որ ապացուցման պարտականությունը բաշխելու մասին ընդհանուր կանոնը ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում այնքան էլ հաջող ձևակերպված չէ: Մասնավորապես, նշված դրույթի տառացի մեկնաբանության արդյունքում տպավորություն է ստեղծվում, թե գործին մասնակցող անձը պետք է ապացուցի իր կողմից վկայակոչված ցանկացած հանգամանք: Մինչդեռ, ինչպես վերև արդեն նշել ենք, գործին մասնակցող անձը պետք է ապացուցի իր կողմից վկայակոչված ոչ թե ցանկացած հանգամանք, այլ իր համար իրավաստեղծ, իրավափոփոխիչ կամ իրավադարեցնող նշանակություն ունեցող հանգամանքները (իրավաբանական փաստերը և դրանց հաստատմանն ուղղված ապացուցողական փաստերը): Նման նշանակություն չունեցող հանգամանքները, որպես հայցի առարկային չվերաբերող հանգամանքներ, դատարանի կողմից չեն հետազոտվում, հետևաբար նաև չեն ապացուցվում:

Միևնույն ժամանակ ակնհայտ է, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասի ձևակերպումը կարող է սխալ պատկերացում ստեղծել, թե կողմը պարտավոր է ապացուցել բացառապես այն հանգամանքները,

որոնք ինքն է վկայակոչել: Մինչդեռ, ինչպես նշել ենք ապացուցման առարկային վերաբերող նախորդ շարադրանքում, ապացուցման առարկան որոշելիս դատարանը ղեկավարվում է ոչ միայն կողմերի վկայակոչած հանգամանքներով, այլ նաև նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) բովանդակությամբ և անհրաժեշտության դեպքում կարող է ապացուցման առարկայի մեջ ներառել այնպիսի փաստական հանգամանքներ, որոնք կողմերը չեն վկայակոչել, բայց գործի լուծման համար ունեն էական նշանակություն: Հարց է ծագում, թե ով պետք է ապացուցի նման հանգամանքները: Օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու դատարանի պարտականության բացակայության պայմաններում կարելի է միանշանակ պնդել, որ դատարանի նախաձեռնությամբ ապացուցման առարկայի մեջ ներառված հանգամանքները ևս պետք է ապացուցեն կողմերը, ավելի ճիշտ այն կողմը, որի պահանջը կամ առարկությունը հիմնավորում է իրավաբանական նշանակություն ունեցող տվյալ հանգամանքը: Ասվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում ավելի ճիշտ կլիներ սահմանել, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները: Ուշագրավ է, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի սկզբնական խմբագրության շրջանակներում (մինչև 2007 թվականին օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելը) ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը սահմանված էր հենց այդ ձևով:

§5. Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնները (ապացուցողական կանխավարկածներ)

Քննարկված ընդհանուր կանոնից բացի, կան նաև հատուկ կանոններ, որոնք որոշակիորեն ազդում են ապացուցման առարկայի մեջ մտնող փաստական հանգամանքների ապացուցման պարտականությունը կողմերի միջև բաշխելու վրա:

Մասնավորապես, նյութական և դատավարական օրենսդրության նորմերով սահմանվում են ապացուցողական կանխավարկածներ՝ ապացուցման առարկայի մեջ մտնող որոշակի փաստերի գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ իրավական ենթա-

դրություններ, որոնք հերքելու պարտականությունն օրենքով դրված է դատավարության կոնկրետ մասնակցի վրա:

Դատավարագիտության մեջ ապացուցողական կանխավարկածներն ավանդաբար դիտարկվում են որպես ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոններ, որոնց ուժով որոշակի փաստ վկայակոչող գործին մասնակցող անձն ազատվում է այն ապացուցելու պարտականությունից, եթե ապացուցում է դրա հետ կապված մեկ կամ մի քանի այլ փաստ, իսկ հակառակն ապացուցելու պարտականությունը դրվում է օրենքով նախատեսված սուբյեկտի վրա:¹

Ապացուցողական կանխավարկածներ ամրագրված են առավելապես նյութական օրենսդրության նորմերում:² Եթե դատարանը պարզում է, որ տվյալ նորմերը կիրառելի են վիճելի իրավահարաբերության նկատմամբ, ապա պետք է հաշվի առնի, որ՝

1) գործին մասնակցող անձը, ում օգուտին օրենքով սահմանվում է ապացուցողական կանխավարկածը, որոշակի փաստի կամ փաստերի ապացուցման դեպքում ազատվում է ենթադրվող փաստն ապացուցելու պարտականությունից.

2) հակառակն ապացուցելու պարտականությունը կրում է օրենքում նախանշված կողմը.

3) ենթադրվող փաստը համարվում է հաստատված և դրվում է վճռի հիմքում, եթե հակառակն ապացուցելու ծանրությունը կրող կողմը չի կատարում ապացուցման պարտականությունը և գործով չի հաստատվում ենթադրությունը հերքող որևէ այլ փաստ:

Այսպես, Քաղ. օր. 1058 հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ վնաս պատճառած անձն ազատվում է այն հատուցելուց, եթե ապացուցում է, որ վնասն իր մեղքով չի պատճառվել:

¹ Ապացուցողական կանխավարկածների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս, օրինակ՝ **Боннер А.Т.** Установление обстоятельств гражданских дел. – М., 2000, էջ 122-135, **Кузнецова О.А.** Презумпции в российском гражданском праве. Дис. ... к.ю.н. – Екатеринбург, 2002, **Нахова Е.А.** Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию. Автореф. дисс... к.ю.н. – Саратов, СГУ, 2006, **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջ 294-325, **Сериков Ю.А.** Презумпции в гражданском судопроизводстве. – М.: «Волтерс Клувер», 2006:

² Տե՛ս, օրինակ՝ ՀՀ քաղ. օր. 29, 239, 417, 422, 424, 828, 865, 911, 964, 1067, 1068, 1069, 1071¹, 1072, 1087¹, 1091 հոդվածները:

Ինչպես հայտնի է, պատճառված վնասի համար պատասխանատվությունը, որպես կանոն, վրա է հասնում հետևյալ չորս իրավաբանական փաստերի առկայության դեպքում.

ա) վնասի առաջացում,

բ) վնաս պատճառելու գործողությունների հակաիրավականություն,

գ) վնաս պատճառողի գործողությունների և վրա հասած վնասի միջև պատճառական կապ,

դ) վնաս պատճառողի մեղավորություն:¹

Նշված բոլոր հանգամանքները վնասի հատուցման պահանջով դատարան դիմող տուժողի համար ունեն իրավահիմնավորող նշանակություն:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնի բացակայության դեպքում բոլոր նշված փաստերն ապացուցելու պարտականությունը, ընդհանուր կանոնի համաձայն, կկրեր հայցվորը: Սակայն ակնհայտ է, որ Քաղ. օր. 1058 հոդվածում ամրագրված հատուկ կանոնը փոփոխում է ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնն այնքանով, որ ազատում է հայցվորին իրավահիմնավորող փաստերից մեկը՝ պատասխանողի մեղքը, ապացուցելու պարտականությունից:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնին համապատասխան հայցվորը պարտավոր է ապացուցելու, որ պատասխանողի կողմից կատարված հակաիրավական գործողության հետևանքով իրեն պատճառվել է վնաս, սակայն Քաղ. օր. 1058 հոդվածում ամրագրված կանխավարկածի ուժով պարտավոր չէ ապացուցելու պատասխանողի մեղքը:

Հիշատակված դրույթի վերլուծությունից ուղղակիորեն բխում է, որ վնասի հատուցման պահանջով քաղաքացիական գործի շրջանակներում պատասխանողի գործողություններով (անգործությամբ) վնաս պատճառելու փաստը հաստատվելու դեպքում պատասխանողի մեղքը ենթադրվում է, հայցվորը (տուժողը) ազատվում է այն ապացուցելու պարտականությունից, իսկ հակառակն ապացուցե-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք, Մաս երկրորդ, **Ռ.Գ. Պետրոսյանի – Գ.Յ. Ղարախանյանի** խմբ., - Եր., Երևանի համալս. իրատ., 2001, էջ 602-603:

լու պարտականությունն օրենքով դրվում է պատասխանող կողմի (վնաս պատճառողի) վրա:

Յետևաբար, եթե պատասխանողը չի կատարում հակառակը (իր անմեղությունն) ապացուցելու պարտականությունը, իսկ գործի այլ նյութերով (այդ թվում՝ հայցվորի կողմից ներկայացված ապացույցներով) չի հաստատվում ենթադրությունը հերքող որևէ փաստ, ենթադրվող փաստը պետք է համարվի հաստատված (չհերքված) և դրվի վճռի հիմքում:

Անդրադառնանք մեկ այլ օրինակի: Քաղ. օր. 417 հոդվածի համաձայն՝ պարտապանը պարտավորությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու համար պատասխանատու է մեղքի առկայության դեպքում, եթե այլ բան նախատեսված չէ օրենքով կամ պայմանագրով: Մեղքի բացակայությունն ապացուցում է պարտավորությունը խախտած անձը: Նա ճանաչվում է անմեղ, եթե ապացուցում է, որ պարտավորությունը պատշաճ կատարելու համար ձեռնարկել է իրենից կախված բոլոր միջոցները:

Տվյալ իրավանորմների բովանդակությունից բխում է, որ այն դեպքերում, երբ հաստատվում է պարտավորությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու փաստը, Քաղ. օր. 417 հոդվածում ամրագրված ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնի ուժով հայցվորն ազատվում է իրավահիմնավորող փաստերից մեկը՝ պարտապանի մեղավորությունն ապացուցելու պարտականությունից: Պատասխանողի մեղքը ենթադրվում է, քանի դեռ չի հերքվել գործում առկա ապացույցներով: Պատասխանողը պետք է ապացուցի, որ ինքը պարտավորությունը պատշաճ կատարելու համար ձեռնարկել է իրենից կախված բոլոր միջոցները: Չակառակ դեպքում վճիռ կայացնելիս դատարանն օրենքի ուժով պետք է ենթադրվող փաստը համարի հաստատված (չհերքված) և դնի վճռի հիմքում:

Ապացուցողական կանխավարկածներն ամրագրվում են առավելապես նյութական օրենսդրության նորմերում: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ դրանց տեղը օրենսդրության համակարգում որևէ կերպ չի փոխում ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնների իրավական բնույթը: Դրանք բոլորն էլ ունեն դատավարական նշանակություն և հանդիսանում են դատավարական իրավունքի նորմեր:

Ասվածի հետ մեկտեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն իրավիճակներին, երբ դատարանները հիմք են ընդունում որոշակի ապացուցողական կանխավարկածներ, որոնք թեև ուղղակիորեն օրենսդրությամբ նախատեսված չեն, սակայն տեղ են գտել Վճռաբեկ դատարանի քաղաքացիական գործերով կայացրած նախադեպային որոշումների հիմնավորումներում:

Նշենք, որ տվյալ երևույթը հետևանք է ապացուցման պարտականությունը բաշխելու մասին նորմերի անկատարության:

Բանը նրանում է, որ այն դեպքերում, երբ օրենքով ուղղակիորեն չեն սահմանվում ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոններ, դատարանները ստիպված են լինում կիրառել ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված ընդհանուր կանոնը, որի արդյունքում հայցվորի վրա է դրվում հայցի առիթ հանդիսացող անխտիր բոլոր փաստերի ապացուցման պարտականությունը, մինչդեռ, ի տարբերություն պարտավորությունը ոչ պատշաճ կատարելու, պարտավորության չկատարման փաստն ապացուցելը հայցվորի համար գործնականում շատ դեպքերում անհնար է լինում:

Ենթադրենք՝ փոխառության պայմանագրով պարտքի բռնագանձման պահանջի հիմքում հայցվորը դրել է այն հանգամանքները, որ իր և պատասխանողի միջև կնքվել է փոխառության պայմանագիր, վճարման ժամկետը վրա է հասել, սակայն պարտքը չի վճարվել: Պարտավոր է արդյոք հայցվորն ապացուցել փոխառության գումարը չվերադարձնելու փաստը: ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասը տառացի մեկնաբանելու դեպքում հարցին պետք է տալ դրական պատասխան, այն է՝ քանի որ տվյալ փաստը վկայակոչել է հայցվորը, այդ փաստի հետ է օրենքը, ի թիվս այլ հանգամանքների, կապում փոխառության գումարը հետ պահանջելու իրավունքը, ուստի նա էլ պետք է այն ապացուցի, իսկ պատասխանողը (փոխառուն) պարտավոր չէ ապացուցել գումարը վերադարձնելու փաստը: Ստացվում է, որ, եթե պայմանագրի կնքման և ժամկետի լրացման փաստերը հայցվորն ապացուցի, իսկ հայցի առիթ հանդիսացող փաստը՝ պարտավորությունը չկատարելը (գումարը չվերադարձնելը), հաստատող ապացույցներ չներկայացնի, դատարանը պետք է հայցը մերժի: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ շատ դեպքերում հայցվորն օբյեկտիվորեն չի կարող ներկայացնել պարտքը մարելու վերաբե-

րյալ ապացույցներ (փոխանցման հանձնարարագիր, ստացական և այլն), քանի որ դրանք սովորաբար գտնվում են և Քաղ. օր. 424 հոդվածի ուժով պետք է գտնվեն պարտապանի մոտ:

Յետևում է, որ նման իրավիճակներում ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը կիրառվել չի կարող, քանի որ դրա կիրառման արդյունքում պարտատերն իր հակառակորդի նկատմամբ անխուսափելիորեն կդրվի էականորեն նվազ բարենպաստ վիճակում:¹

Օրենսդրական բացի պայմաններում գործնականում ծագած քննարկվող հիմնախնդրի լուծումը փորձել է տալ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը: Վերջինս մի քանի անգամ անդրադարձել է ապացուցման բեռը բաշխելու հարցին և տարբեր գործերով կայացված որոշումների շրջանակներում նշել է, որ «աշխատանքները պատշաճ ծավալով կատարված լինելու հանգամանքն ապացուցելը կապալառուի պարտականությունն է»², «ծառայության մատուցված լինելու հանգամանքի ապացուցման բեռն ամբողջությամբ կրում է կատարողը»³, «փոխառության գումարը վերադարձնելու փաստի ապացուցման պարտականությունը կրում է այն կողմը, որի վրա օրենքով դրված է փոխառությանը ստացված գումարը վերադարձնելու պարտականությունը»⁴:

Յետագայում Վճռաբեկ դատարանը հարցի կապակցությամբ արտահայտել է ավելի ընդհանուր և սկզբունքային դիրքորոշում՝ նշելով, որ եթե հայցի հիմքը ստանձնած պարտավորությունը պարտապանի կողմից չկատարել է, ապա գործում է պարտավորությունը կատարած չլինելու կանխավարկածը, քանի դեռ հակառակը չի ապացուցվել, ուստի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունը կատարելու փաստը ապացուցելու բեռը, հետևաբար նաև՝ դրա

¹ ՄԻԵԴ-ի իրավական դիրքորոշման համաձայն՝ դատավարությունում կողմերի իրավահավասարության մասին կարելի է խոսել այն դեպքերում, երբ նրանց միջև ապահովվում է այնպիսի հավասարակշռություն, որի պայմաններում կողմ իր հակառակորդի նկատմամբ չի դրվում էականորեն նվազ բարենպաստ վիճակում: Տես «Անկերլը ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով» ՄԻԵԴ-ի 23.10.1996 թ.-ի որոշումը:

² Տես ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-299/ՏԴ քաղաքացիական գործով 01.06.2007 թ.-ի որոշումը:

³ Տես ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵՇԴ/0681/02/08 քաղաքացիական գործով 13.02.2009 թ.-ի որոշումը:

⁴ Տես ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱՆԴ/0479/02/08 քաղաքացիական գործով 13.02.2009 թ.-ի որոշումը:

կատարումը հիմնավորող ապացույցներ ներկայացնելու պարտականությունը կրում է պարտապանը¹:

Այլ կերպ ասած՝ Վճռաբեկ դատարանը ձևավորել է ապացուցողական մի կանխավարկած, ըստ որի «պարտավորությունը ենթադրվում է չկատարված, եթե պարտապանը չի ապացուցել հակառակը»: Այստեղից էլ բխում են պրակտիկայում ներկայումս կիրառվող ապացուցողական հատուկ կանոնները, այն է՝ «պարտավորության կատարումը պարտավոր է ապացուցել պարտապանը, իսկ պարտատերը պարտավոր չէ ապացուցել, որ պարտավորությունը չի կատարվել»:

Վճռաբեկ դատարանը, ըստ էության, անդրադարձել է նաև պարտավորության ոչ պատշաճ կատարման փաստն ապացուցելու պարտականության բաշխման հարցին: Մասնավորապես, գործերից մեկով կայացված որոշման շրջանակներում Վճռաբեկ դատարանն արձանագրել է, որ «մատակարարված ապրանքի անորակ լինելու փաստի ապացուցման պարտականությունը կրում է գնորդը, այսինքն այն կողմը, որի վրա օրենքով դրված է ընդունված ապրանքի որակի ստուգման և մատակարարին հայտնաբերված թերությունների մասին անհապաղ գրավոր տեղեկացնելու պարտականության կատարումը»²: Տվյալ դիրքորոշման վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ պարտավորության ոչ պատշաճ կատարման փաստն ապացուցելու պարտականության բաշխումն առանձնահատկություններ չունի. այս դեպքերում կիրառման ենթակա է ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում ձևակերպված ընդհանուր կանոնը: Այսինքն, եթե կողմը իր պահանջի կամ առարկության հիմքում դնում է պարտապանի կողմից իր պարտավորությունը ոչ պատշաճ կատարելու փաստը (անորակ, ժամկետանց, էական կամ ոչ էական թերություններ պարունակող, անկոմպլեկտ ապրանք հանձնելը, թերմատակարարումը, պակասորդը, պայմանագրով սահմանվածից քիչ վճարելը և այլն), ինքն էլ պարտավոր է ապացուցել տվյալ հանգամանքի առկայությունը և կրում է ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 6-րդ մասով նախատեսված անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը: Նման իրա-

¹ Տես ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/0020/02/08 քաղաքացիական գործով 12.04.2009 թ.-ի որոշումը:

² Տես ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԵԴ/1452/02/09 քաղաքացիական գործով 04.03.2011 թ.-ի որոշումը:

վակարգավորումը խիստ տրամաբանական է թվում նաև այն պատճառով, որ պարտավորության ոչ պատշաճ կատարման փաստն ապացուցելը պարտատիրոջ համար գործնականում դժվարություններ չի առաջացնում, քանի որ այդ մասին վկայող իրեղեն և գրավոր ապացույցները, որպես կանոն, գտնվում են նրա տիրապետության ներքո կամ կարող են առանց էական դժվարությունների ձեռք բերվել ու ներկայացվել դատարան:

Դատական պրակտիկայում մշակվել են նաև աշխատանքային վեճերի հետ կապված գործերով ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոններ:

Աշխատանքային վեճերով ապացուցման հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ գործնականում որոշակի փաստական հանգամանքներ վկայակոչող աշխատողը հաճախ ազատվում է դրանք ապացուցելու պարտականությունից, իսկ հակառակն ապացուցելու ողջ ծանրությունը դրվում է գործատուի վրա: Այսպես, գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծումը վիճարկելու դեպքում պայմանագիրը լուծելու կարգը պահպանված լինելու և պայմանագրային հարաբերությունները դադարեցնելու օրինական հիմքի առկայության փաստերն ապացուցելու պարտականությունը դրվում է պատասխանողի (գործատուի) վրա: Վերջինս է պարտավոր ապացուցել աշխատողի անհամապատասխանությունը զբաղեցրած պաշտոնին կամ կատարած աշխատանքին, աշխատողի մասնագիտական պատրաստվածությանը և որակավորմանը համապատասխան այլ աշխատանք չլինելու, աշխատողի կողմից աշխատանքային նորմաները չկատարելու փաստերը և այլն: Եթե գործատուն չապացուցի մշակված հանգամանքները, նա էլ պետք է կրի դրա բացասական հետևանքները:¹

Նման մոտեցումը պատճառաբանվում է այն իրողությամբ, որ աշխատանքային իրավահարաբերությունները միջնորդավորող փաստաթղթերի ճնշող մեծամասնությունն աշխատանքային օրենսդրության պահանջներին համապատասխան կազմվում և տրամադրվում են գործատուների կողմից: Քանի որ գրավոր ապա-

¹ Տե՛ս *Трубников П.* Рассмотрение дел по искам о восстановлении на работе // Законность, 1996, № 1, էջ 13-14:

ցույցները գտնվում են կամ պետք է գտնվեն գործատուի մոտ, նրա վրա էլ գործնականում դրվում է դրանք ներկայացնելու պարտականությունը:

Պրակտիկայում ձևավորված ապացուցողական քննարկվող կանոններն իրենց արտացոլումն են գտել նաև Վճռաբեկ դատարանի առանձին որոշումներում: Մասնավորապես, գործերից մեկով Վճռաբեկ դատարանն արձանագրել է, որ արտադրության ծավալների, տնտեսական, տեխնոլոգիական և աշխատանքի կազմակերպման պայմանների փոփոխման, ինչպես նաև արտադրական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ աշխատողների թվաքանակի կրճատման հիմքով աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու դեպքում գործատուն է կրում իր մոտ աշխատողի մասնագիտական պատրաստվածությանը, որակավորմանը, առողջական վիճակին համապատասխան այլ աշխատանքի բացակայությունն ապացուցելու պարտականությունը: Նման եզրակացություն կատարելիս Վճռաբեկ դատարանը կարևորել է այն հանգամանքը, որ տվյալ դեպքում, մնացած ապացույց կարող է ձեռք բերվել միայն պատասխանողից (գործատուից), միայն նրա ներքին փաստաթղթերում պետք է առկա լինեն համապատասխան այլ աշխատանքի առկայության կամ բացակայության փաստը հավաստող ապացույցներ:¹

Մեկ այլ գործով, Վճռաբեկ դատարանը մշել է, որ աշխատողը պարտավոր չէ ապացուցել իրեն հասանելի գումարը վճարված չլինելու փաստը, թեև այն դրված է հայցի հիմքում: Ըստ Վճռաբեկ դատարանի, գործատուն է կրում աշխատողին հասանելի գումարների վճարված լինելու հանգամանքն ապացուցելու պարտականությունը, քանի որ այն հաստատող ապացույցներ կարող է ներկայացնել միայն ինքը:²

Ավհայտ է, որ մշված դեպքերում պրակտիկայում կիրառվում են ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնի շրջանակներում չտեղավորվող հատուկ կանոններ, քանի որ հայցվորները փաստացի ազատվում են հայցի հիմքում դրված որո-

¹ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-34(ՎԴ) քաղաքացիական գործով 26.01.2007 թ.-ի որոշումը:

² Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-1848(ՎԴ) քաղաքացիական գործով 25.12.2007 թ.-ի որոշումը:

շակի փաստ ապացուցելու պարտականությունից, իսկ գործատուների վրա դրվում է հակառակն ապացուցելու պարտականությունը:

Յաշվի առնելով աշխատանքային իրավահարաբերությունների բնույթը՝ գտնում ենք, որ աշխատանքային վեճերով ապացուցման գործընթացում պետք է կիրառվեն հատուկ կանոններ, իսկ դատական պրակտիկայում մշակված և կիրառվող ապացուցողական կանխավարկածները խիստ տրամաբանական են և հիմնավորված: Այդուհանդերձ համամիտ ենք այն դատավարագետների հետ, որոնք ոչ իրավաչափ են համարում քննարկվող հարցում դատարանների իրավաստեղծ գործունեությունը:¹ Դատարանները (այդ թվում՝ Վճռաբեկ դատարանը) իրավաստեղծ գործառույթներ իրականացնել չեն կարող, քանի որ նրանք իրավակիրառ մարմիններ են: Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը կարող է փոփոխվել բացառապես օրենքով:²

Յաշվի առնելով շարադրվածը՝ գտնում ենք, որ նյութական օրենսդրության բնույթից, սկզբունքներից, առանձին ինստիտուտների իմաստից և իրավական նորմերի համադրված վերլուծությունից դատական պրակտիկայում բխեցվող ապացուցողական հատուկ կանոնները հարկավոր է ձևակերպել օրենսդրորեն, ինչը գործնականում կբացառի միմյանց հակասող դատական ակտերի կայացումը և էականորեն կնպաստի դատավարական օրենսդրության կատարելագործմանը:

Ինչպես նշվել է, ՔԴՕ-ն ևս պարունակում է ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոններ: Դրանք սահմանվում են ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 3-րդ և 7-րդ մասերում և կարող են դիտարկվել որպես ապացուցման պարտականությունը վերաբաշխելու, դատարանի կողմից ապացուցողական կանխավարկածներ սահմանելու հիմքեր:

Մասնավորապես, ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն, եթե կողմը հրաժարվում կամ խուսափում է պատասխանել դատարանի կամ դատավարության մասնակիցների հարցերին կամ ցուցմունքներ տալ դատարանին, ապա դատարանը մյուս կողմի միջ-

¹ Տե՛ս **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2005, էջեր 354-355:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ կարող է անհիմն համարել կողմի հրաժարվելը (խուսափելը) ցուցմունքներից և պատասխանից, իսկ գործի այն փաստական հանգամանքները, որոնց վերաբերյալ կողմը հրաժարվում (խուսափում) է ցուցմունք կամ պատասխան տալուց, կարող է համարել ապացուցված: Ամեն դեպքում պատասխանից կամ ցուցմունքից դատարանի կողմից որպես անհիմն գնահատված հրաժարումը (խուսափումը) մեկնաբանվում է ի վնաս հրաժարվողի (խուսափողի):

ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 7-րդ մասով սահմանվում է, որ կողմերն իրավունք չունեն ոչնչացնելու կամ թաքցնելու որևէ ապացույց կամ այլ եղանակով խոչընդոտելու դրա հետազոտմանը և գնահատմանը՝ դատավարության մյուս կողմի համար անհնարին կամ դժվարին դարձնելով ապացույցներ հավաքելը և ներկայացնելը: Նման փաստերի առկայության դեպքում դատարանը խոչընդոտող կողմի վրա է դնում հակառակն ապացուցելու պարտականությունը:

Ակնհայտ է, որ նշված դատավարական կանոնները դատարանին իրավունք են վերապահում որոշակի փաստական հանգամանքների հաստատման դեպքում ենթադրելու որոշակի փաստի գոյությունը կամ բացակայությունը և իր նախաձեռնությամբ կամ կողմի միջնորդությամբ փոփոխելու ապացուցման պարտականությունը բաշխելու վերաբերյալ ընդհանուր կանոնը՝ որոնվող փաստի ապացուցման պարտականություն կրող անձին ազատելով այն ապացուցելու պարտականությունից և հակառակն ապացուցելու պարտականությունը դնելով մյուս կողմի վրա:

Ապացուցման պարտականությունը վերաբաշխելու հիմք հանդիսացող հանգամանքների և վերը նշված իրավադրույթների ուժով ձևավորված իրավական ենթադրությունը որոշակի փաստի գոյության կամ բացակայության վերաբերյալ, իհարկե, անհերքելի չէ: Այն կարող է հերքվել գործում առկա կամ լրացուցիչ ներկայացված այլ ապացույցներով: Ուստի դատարանը ենթադրվող փաստը կարող է համարել հաստատված և դնել վճռի հիմքում միայն այն դեպքերում, երբ հակառակն ապացուցելու ծանրությունը կրող կողմը չի կատարում դատարանի կողմից իր վրա դրված ապացուցման պարտականությունը:

Ի տարբերություն ապացուցման ոչ ենթակա հանրահայտ և նախադատելի փաստերի, որոնք ընդհանրապես ապացուցման առար-

կայի մեջ չեն մտցվում և չեն ապացուցվում, ապացուցողական կանխավարկածներն ապացուցման պարտականությունից ազատում են միայն վարույթի կողմերից մեկին: Ինչպես արդեն նշվել է, գործի համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքներ վկայակոչելը և դրանք հաստատող ապացույցներ ներկայացնելը գործին մասնակցող անձանց համար միաժամանակ և՛ իրավունք է, և՛ պարտականություն: Ցանկացած իրավական ենթադրություն (կանխավարկած) կողմին ազատում է ապացուցման պարտականությունից, սակայն չի զրկում նրան ապացույցներ ներկայացնելու և փաստի գոյությունը հաստատելու իրավունքից: Կանխավարկածի ուժով փաստն ապացուցելու պարտականություն չկրող կողմը կարող է ապացույցներ ներկայացնել և հերքել օրինական ենթադրությունը, ապացուցել, որ այն իրականում գոյություն չունի:

Բոլոր ապացուցողական ենթադրությունները, որոնք գործում են քաղաքացիական դատավարությունում, կարող են հերքվել: Այն ինչը ենթադրություն է, տրամաբանորեն կարող է և՛ վիճարկվել, և՛ հերքվել:

Բացի այդ, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ ապացուցողական ենթադրությունը, փոխելով կողմերի միջև ապացուցման պարտականության բաշխումը, դատարանին չի ազատում գործի հանգամանքներն ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտության վրա հիմնված ներքին համոզմամբ գնահատելու անհրաժեշտությունից: Մասնավորապես, դատարանը պետք է ներկայացված և գործում առկա բոլոր ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտության միջոցով ստուգի ենթադրվող փաստը ժխտող հանգամանքների առկայությունը: Դատարանը կարող է հիմնավորել իր վճիռն օրենքով սահմանված ենթադրությամբ միայն այն դեպքում, երբ գործով հավաքված ապացույցների հիման վրա հնարավոր չէ ստույգ հետևություն անել այն մասին, որ ենթադրվող փաստը հերքվել է:

Նկատի ունենալով վերը շարադրվածը՝ գտնում ենք, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասում ձևակերպված ընդհանուր կանոնը հնարավորինս պետք է ճշգրտվի: Մեր կարծիքով, նպատակահարմար կլիներ այն վերաշարադրել հետևյալ խմբագրությամբ.

«1. Գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած

գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքները, եթե այլ բան սահմանված չէ օրենքով»:

Միևնույն ժամանակ կատարելագործման կարիք ունի նաև ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնների ողջ համակարգը: Դատական պրակտիկայում ձևավորված և ներկայումս լայնորեն կիրառվող ապացուցողական մի շարք հատուկ կանոններ պետք է ամրագրվեն օրենսդրություն, ինչը գործնականում կբացառի միմյանց հակասող դատական ակտերի կայացումը և էականորեն կնպաստի դատավարական օրենսդրության զարգացմանը:

ԳԼՈՒԽ IV.

ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՊԱՑՈՒՅՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԹՈՒՅԼԱՏՐԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գործը դատաքննության նախապատրաստելու կամ դատաքննության փուլում ապացուցման ենթակա փաստերի շրջանակը որոշելուց և ապացուցման պարտականությունը բաշխելուց հետո դատարանի խնդիրն է պարզել, թե ինչ ապացույցների հետազոտմամբ է հնարավոր հաստատել կողմերի պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած իրավաբանական փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը, այսինքն՝ այն թե գործին մասնակցող անձանց ներկայացրած ապացույցներից որոնք կարող են դատարանի կողմից ընդունվել, հետազոտվել և գնահատվել գործը դատավարության տնտեսման սկզբունքի պահպանմամբ ըստ էության ճիշտ լուծելու համար:

Այդ խնդիրը լուծելիս դատարանը ղեկավարվում է ապացույցների վերաբերելիության և ապացուցման միջոցների թույլատրելիության կանոններով, որոնք սերտորեն կապված են ապացույցի հասկացության հետ: Ապացույցների վերաբերելիության և ապացուցման միջոցների թույլատրելիության ինստիտուտները հիմնարար նշանակություն ունեն փաստական տվյալների՝ յուրաքանչյուր գործով որպես ապացույց օգտագործելու համար պիտանի լինելու կամ չլինելու հարցը լուծելիս:

Ապացույցների վերաբերելիությունը: Գործով ապացուցման ենթակա փաստերի շրջանակը դատարանը որոշում է՝ ելնելով կողմերի ներկայացրած պահանջներից ու առարկություններից և ղեկավարվելով նյութական իրավունքի այն նորմով, որը տվյալ դեպքում պետք է կիրառվի:

Գործին մասնակցող անձանց կողմից ներկայացվող ապացույցներից դատարանը հետագա հետազոտման և դատական որոշումը հիմնավորելու համար պետք է ընտրի բացառապես նրանք, որոնք ուղղակիորեն կապված են գործով ապացուցման ենթակա փաստերի հետ:

Դատական ճանաչողության լրիվությունը մի կողմից ենթադրում է, որ դրա ընթացքում պետք է հետազոտվեն բոլոր անհրաժեշտ ապացույցները, իսկ մյուս կողմից ապացուցման գործընթացից պետք է դուրս մղվի այն արհեստականորեն ծանրաբեռնող տեղեկատվությունը:

Գործին մասնակցող անձանց կողմից դատարան ներկայացված ամբողջ ապացուցողական նյութից դատարանը պարտավոր է ընտրել միայն այն ապացույցները, որոնք վերաբերում են գործին, «ունակ» են հաստատել գործի համար նշանակություն ունեցող փաստերը, անհրաժեշտ են ու բավարար հիմնավորված դատական ակտ կայացնելու համար: Հետևաբար, ապացույցների վերաբերելիության կանոնի հիմքում ընկած է ապացույցների բովանդակության և ապացուցման ենթակա փաստերի միջև գոյություն ունեցող օբյեկտիվ կապը:

Եթե դատարան ներկայացվող ապացույցներն որոնվող փաստերի մասին տեղեկություններ չեն պարունակում, նշանակում է դրանք ոչ մի նշանակություն չեն կարող ունենալ գործի համար, իսկ այդ պատճառով էլ նման ապացույցները մերժելու հանգամանքը թույլ կտա ազատվել դատավարությունն անտեղի հարցերով ծանրաբեռնելուց, կկրճատի գործերի քննության տևողությունը և հնարավորություն կտա դատարանին կայացնելու հիմնավորված վճիռ կամ որոշում:¹

Վ.Ա. Նովիցկին ապացույցների վերաբերելիությունը բնորոշում է որպես ապացույցների և գործով ապացուցման ենթակա փաստերի միջև գոյություն ունեցող կապ:²

Ե.Ա. Դոյան վերաբերելիությունը դիտարկում է որպես ապացույցի բովանդակությանն ուղղված իրավական պահանջ: Հեղինակն այն բնութագրում է որպես ապացույցի հատկանիշ, որի ուժով դատարանին հաղորդվող տեղեկությունը ծառայում է որպես ճշմարտության բացահայտման միջոց:³

Ապացույցների վերաբերելիության կանոնը կայանում է նրա-

¹ Տե՛ս *Գործի Ս.Վ.*, Սովետական քաղաքացիական դատավարություն, - Եր., 1972, էջ 221:

² Տե՛ս *Новицкий В.А.* Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография. – Ставрополь, изд. СГУ, 2002, էջ 206:

³ Տե՛ս *Доля Е.А.* Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. - М.: Спарк, 1996, էջ 27:

նում, որ դատարանը պետք է թույլատրի և հետազոտի միայն գործին վերաբերող ապացույցները: Վերաբերելի են համարվում այն ապացույցները, որոնք կարող են հաստատել կամ ժխտել այս կամ այն որոնվող փաստի գոյությունը և տեղեկություններ պարունակել որոնվող իրավաբանական փաստերի վերաբերյալ: Որոշել ապացույցի վերաբերելիությունը, նշանակում է պարզել՝ այն վերաբերում է գործի էությանը, հաստատում է ապացուցման առարկայի մեջ մտնող փաստի գոյությունը, թե ոչ:¹

Ապացույցների վերաբերելիության ընդհանուր կանոնը սահմանված է ՔԴՕ 51-րդ հոդվածի 2-րդ մասով, որի համաձայն՝ այն ապացույցները, որոնք անհրաժեշտ չեն գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստերը պարզելու համար, վերաբերելի չեն, և դատարանը հանում է դրանք ապացույցների կազմից:²

Օրենքի այս ձևակերպումից հետևում է, որ ապացույցների վերաբերելիության կանոնը հասցեագրված է դատարանին, քանի որ դատավարության կողմերը և այլ շահագրգիռ անձինք, ապացույցներ ներկայացնելով, կարող են սխալվել ապացույցների վերաբերելիությունը գնահատելիս կամ գիտակցաբար դատարանի ուշադրությունը շեղել ճանաչողության իրական օբյեկտից: Այդ իսկ պատճառով մի շարք հեղինակներ ապացույցների վերաբերելիությունը դիտարկում են որպես դատարանի վարքագիծը կարգավորող կանոն:³

Չեղիմակների մեկ այլ խումբ որպես ապացույցների վերաբերելիության կանոնի հասցեատերեր դիտարկում է ոչ միայն դատարանին, այլ նաև գործին մասնակցող անձանց: Ի.Վ. Ռեշետնիկովայի կարծիքով, թեև օրենքում խոսքը գնում է ապացույցների կազմից ոչ վերաբերելի ապացույցները հանելու դատարանի պարտականության մասին, ապացույցների վերաբերելիության հարցը նախապես

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, Երրորդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 363:

² Ուշագրավ է ՎԴՕ 23-րդ հոդվածի 1-ին մասի ձևակերպումը. «Վերաբերելի է այն ապացույցը, որը ավելի կամ պակաս հավանական է դարձնում վեճը լուծելու համար էական նշանակություն ունեցող որևէ փաստի գոյությունը, քան այն կլիներ առանց այդ ապացույցի»:

³ Տե՛ս, օրինակ՝ *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, Երրորդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 362, Гражданский процесс. Под ред. *М.К. Треушников*. - М.: «Городец», 2003, էջ 258 և այլն:

իրենց համար լուծում են գործին մասնակցող անձինք, որոնք հավաքում և դատարանին են ներկայացնում իրենց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող հանգամանքները հաստատող ապացույցները՝ միաժամանակ պարտավոր լինելով ցույց տալ այն փաստական հանգամանքները, որոնք հաստատվում են տվյալ ապացույցներով:¹

Դատարանն ապացույցների ներկայացման և հետազոտման գործընթացում կատարում է կարգավորիչ գործառույթներ՝ վերջնականորեն լուծելով ներկայացված ապացույցների վերաբերելիության հարցը: Դատական ակտը հիմնավորելու համար անհրաժեշտ ու միաժամանակ բավարար ապացուցողական նյութ ապահովելու նպատակով դատարանը պարտավոր է ապացույցների վերաբերելիության կանոնին համապատասխան կարգավորել ապացույցներ ներկայացնելու, պահանջելու, հետազոտելու գործընթացը՝ բացառելով գործի ծանրաբեռնումը ոչ պետքական և նշանակություն չունեցող ապացույցներով:

Քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրքը պարունակում է մի շարք նորմեր, որոնք ապահովում են դատավարական խնայողության կանոնի հետ զուգորդվող ապացույցների վերաբերելիության կանոնի կոնկրետացումը և ճիշտ կիրառումը՝

- հայցադիմումում պարտադիր պետք է նշվեն այն հանգամանքները, որոնց վրա հիմնվում են հայցապահանջները և դրանք հաստատող ապացույցները (ՔԴՕ 87 հոդվ., մաս 2).
- պատասխանողը պարտավոր է հայցադիմումի պատասխանում նշել իր առարկությունների հիմքում ընկած փաստերը և այն ապացույցները, որոնք հաստատում են այդ փաստերից յուրաքանչյուրը՝ համապատասխան նշումով, թե ինչ փաստի հաստատման է այն ուղղված (ՔԴՕ 95 հոդվ., մասեր 2-3).

• վկա հրավիրելու վերաբերյալ միջնորդություն ներկայացնելիս պետք է նշվի այն փաստը, որի վերաբերյալ վկան պետք է հարցաքննվի (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 2).

• գործին մասնակցող անձը գործին մասնակցող կամ չմասնակցող անձերից ապացույցներ պահանջելու համար դատարանին

¹ Տե՛ս *Решетникова И.В.* Доказывание в гражданском процессе. – М.: Юрайт, 2010, էջ 74-75:

տրվող միջնորդություններում պետք է նշի պահանջվող ապացույցը, գործի համար նշանակություն ունեցող այն հանգամանքները, որոնք կարող են հաստատվել այդ ապացույցով (ՔԴՕ 47 հոդվ., մաս 2)։

- գրավոր ապացույց թույլատրելու վերաբերյալ միջնորդությունն արվում է այն փաստի մատնանշմամբ, որը կողմը ցանկացնում է ապացուցել (ՔԴՕ 54 հոդվ., մաս 1.1)։

- եթե քննվող գործին վերաբերում է փաստաթղթի միայն մեկ մասը, դատարանին ներկայացվում միայն դրա պատշաճ վավերացված քաղվածքը (ՔԴՕ 54 հոդվ., մաս 2)։

- գործին մասնակցող անձն իրավունք ունի ցուցմունքներ տալու գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին, ինչպես նաև միջնորդելու, որ գործին մասնակցող մյուս անձը ցուցմունք տա գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին (ՔԴՕ 64 հոդվ., մաս 1)։

- ապացույցների ապահովման մասին միջնորդության մեջ պետք է նշվեն ապահովման կարիք ունեցող ապացույցները, այն հանգամանքները, որոնց հաստատման համար դրանք անհրաժեշտ են (ՔԴՕ 65 հոդվ., մաս 2)։

- նախագահողը ղեկավարում է դատական նիստը՝ մերժելով այն անենը, ինչն առնչություն չունի քննվող գործի հետ (ՔԴՕ 113 հոդվ., մաս 2) և այլն։

Դատարանը պետք է հաշվի առնի, որ այս կամ այն ապացույցով հաստատվող միևնույն փաստը մի դեպքում կարող է վերաբերել գործի էությանը, իսկ մյուս դեպքում՝ ոչ։ Կախված վիճելի իրավահարաբերություններից, մեկ քաղաքացիական գործով նույն փաստը կարող է օժտված լինել վերաբերելիության հատկանիշով և համապատասխանաբար պահանջել ապացուցում վերաբերելի ապացույցների օգնությամբ, իսկ մեկ այլ, առաջին հայացքից համանման վեճով, այդ փաստը վերաբերելի չի հանդիսանա և չի հանգեցնի դրա ապացուցմանը։

Այսպես, օրինակ, զավակներից ծնողների օգտին ալիմենտի բռնագանձման պահանջի վերաբերյալ գործերով պահանջվում է պարզել ինչպես հայցվորի, այնպես էլ պատասխանողի նյութական դրությունը։ Յետևաբար՝ անհրաժեշտ է հետազոտել այդ փաստերը հաստատող ապացույցները։ Եվ հակառակը, ծնողներից երեխանե-

րի օգտին ալիմենտներ գանձելու, երեխաների օգտին գանձվող ալիմենտի չափը նվազեցնելու պահանջի վերաբերյալ գործերով ծնողի գույքային դրությունը նշանակություն չունի և այդ փաստը հիմնավորելու համար ներկայացվող ապացույցները դատարանի կողմից չեն ընդունվում և չեն հետազոտվում՝ որպես գործին չվերաբերող։

Օրենքը հստակ չի սահմանում ապացույցների վերաբերելիության հարցը լուծելու պահը։ Ապացույցների վերաբերելիության հարցը դատարանը որոշում է ներքին համոզմամբ՝ զնահատման ճանապարհով։ ՔԴՕ-ի մի շարք հոդվածների և ձևավորված դատական պրակտիկայի վերլուծության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ դատարանը կարող է ապացույցի վերաբերելիության հարցը լուծել ինչպես այն ներկայացնելու կամ այն պահանջելու վերաբերյալ միջնորդությունը քննարկելու պահին, այնպես էլ դատավարության հետագա փուլերում՝ ընդհուպ մինչև գործով դատական ակտ կայացնելը։ Բոլոր դեպքերում, անկախ նրանից, թե դատավարության որ փուլում է ներկայացված ապացույցը ճանաչվել ոչ վերաբերելի, դատարանը պարտավոր է վճռի պատճառաբանական մասում նշել այս կամ այն ապացույցը մերժելու փաստարկները (ՔԴՕ 132 հոդվ., մաս 1, պարբ. 4), այլ կերպ ասած՝ պատճառաբանելու ապացույցի վերաբերելիության մասին իր ներքին համոզմունքը՝ վերջնականորեն ձևակերպելով իր զնահատականը կայացվող դատական ակտում։ Ապացույցներ պահանջելիս և ընդունելիս դատարանը միայն ենթադրում է ապացույցի և ապացուցվող փաստի միջև գոյություն ունեցող օբյեկտիվ կապի առկայությունը։ Դատական քննության, ապացույցների հրապարակային և անմիջական հետազոտման ու դրանք համակցության մեջ զնահատելու արդյունքում է հնարավոր միայն պարզել, թե արդյոք տվյալ տեղեկատվությունը որևէ առնչություն ունի գործին, թե ոչ։

Դատարանի կողմից գործի համար նշանակություն չունեցող ապացույցների ընդունումը դատական սխալի վտանգ է պարունակում։ Ապացույցների վերաբերելիության կանոններն անթույլատրելի են դարձնում գործին չվերաբերող, գործի լուծման համար նշանակություն չունեցող փաստաթղթերի կամ իրեղեն ապացույցների ընդունումը և գործին կցելը, ոչ անհրաժեշտ անձանց դատական նիստին հրավիրելը։ Մինչդեռ այդ նույն կանոնները չպահպանելը,

այն է՝ գործի հանգամանքները հետազոտելու, հայցվորի կամ պատասխանողի անձը պարզելու համար անհրաժեշտ վկաներին անհիմն չհրավիրելն ու չհարցաքննելը, գործով նշանակություն ունեցող գրավոր կամ իրեղեն ապացույցները չպահանջելն ու գործին չկցելը, մասնագիտական հարցերը պարզելու համար անհրաժեշտ փորձաքննություն չնշանակելը և այլն, եթե դրանք հանգեցրել են սխալ վճռի կայացման, հիմք են հանդիսանում վճիռը բեկանելու համար:¹

Ապացույցների վերաբերելիության կանոնի օգնությամբ դատարանը մի կողմից ապահովում է գործի փաստական հանգամանքների դատական ճանաչողության լրիվությունը, անհրաժեշտ բոլոր ապացույցների ներգրավումը, մյուս կողմից վերացնում է դատարանի քննությունից այն ամենը, ինչն առնչություն չունի քննվող գործի հետ, ավելորդ ծանրաբեռնում է վարույթը, վատնում է ժամանակ ու միջոցներ:²

Այսպիսով, ապացույցների վերաբերելիությունը բնութագրում է նրանց էությունը: Գործին չվերաբերող ապացույցը միաժամանակ հանդիսանում է անթույլատրելի:³

Ուղղակի ապացույցների վերաբերելիության մասին հարցի լուծումը սովորաբար որևէ դժվարություն չի ներկայացնում: Անուղղակի ապացույցների վերաբերելիության հարցի լուծումն ավելի դժվար է, քանի որ ապացուցման առարկայի հետ այդպիսի ապացույցների կապը սկզբնական շրջանում միայն ենթադրվում է: Ընդ որում, ենթադրվող որոշումը նույնպես կախված է գործով հավաքված ապացույցների համակցությունից: Քանի որ ապացույցների նման համակցությունը դատավարության յուրաքանչյուր փուլում համարվում է «փոփոխական մեծություն», ապա այս կամ այն անուղղակի ապացույցի վերաբերելիության մասին հարցի լուծումը կարող է փոփոխվել: Տվյալ դեպքում պետք է ելնել այն ընդհանուր կանոնից, որ մինչև տվյալ հարցի վերջնական լուծումը գործին վերաբերող պետք է համարել այն բոլոր փաստական տվյալները, ո-

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, երրորդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 364:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Ի տարբերություն ՔՊՕ-ի, ՎԴՕ 23-րդ հոդվածի 1-ին մասն ուղղակիորեն սահմանում է, որ «ոչ վերաբերելի ապացույցն անթույլատրելի է»: Գտնում ենք, որ նման ձևակերպում պետք է տեղ գտնի նաև ՔԴՕ 51-րդ հոդվածի 1-ին մասում:

րոնց բովանդակությունը հնարավորություն է տալիս եզրակացնել դրանց և ապացուցման առարկայի մեջ ընդգրկված կամ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների միջև կապի առկայության մասին¹:

Ապացույցների թույլատրելիությունը: Գործով ապացուցման ենթակա հարցերի շրջանակը որոշելիս դատարանը ղեկավարվում է նաև ապացույցների թույլատրելիության կանոնով:

Թույլատրելիությունն ապացույցի պիտանի լինելն է աղբյուրների, տեղեկությունների ստացման մեթոդների և հնարքների օրինակականության տեսակետից:²

Եթե դատական ապացույցների վերաբերելիությունը որոշվում է նրանց բովանդակությամբ (ապացույցները պետք է համապատասխան տեղեկատվություն պարունակեն, որը կարող է հաստատել կամ հերքել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերը), ապա ապացույցների թույլատրելիությունը կապված է ապացույցների դատավարական (պրոցեսուալ) ձևի, ապացուցման միջոցների դատավարական բնույթի հետ, այսինքն՝ ապացուցման աղբյուրի և դրանում տեղեկատվության պահպանման միջոցի հետ, անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տեղեկություն է պարունակում ապացույցը³:

Ապացույցների հավաքման դատավարական կանոնները խախտելու դեպքում վտանգի տակ է դրվում ապացուցողական նյութի լրիվությունը և հավաստիությունը: Այդ իսկ պատճառով ապացույցների թույլատրելիությունը որոշելն անհրաժեշտ պայման է գործում դրանց օգտագործման և դատական ակտի հիմքում դնելու համար:

Ապացույցի վերաբերելիության և թույլատրելիության մասին հարցի լուծումը կազմում է ապացույցների գնահատման բաղկացուցիչ մասը և դրա սկզբնական փուլը:

Մրցակցային դատավարության պայմաններում ապացույցների թույլատրելիության ինստիտուտի նշանակությունը պետք է ընկալ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն, ընդհանուր մաս, 4-րդ հրատ., *Գ.Ս. Ղազիսյանի* խմբ., - Եր., 2006, 285:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 281:

³ Տե՛ս *Треушников М.К.* Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 122:

վի պատշաճ կերպով, քանի որ այն հանդիսանում է մրցակցող կողմերի վկայակոչած փաստերի հերքման գործուն միջոցներից մեկը:

Ա. Ղամբարյանը նշում է, որ ապացույցների թույլատրելիության կանոնների էությունը կայանում է նրանում, որ որպես ապացույց կարող են օգտագործվել այն տվյալները, որոնք համապատասխանում են օրենքի պահանջներին:¹

Ապացույցների թույլատրելիության կանոնները սահմանադրական հիմք ունեն: ՀՀ Սահմանադրության 22-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ արգելվում է օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցների օգտագործումը:

Օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցների օգտագործման անթույլատրելիության վերաբերյալ սահմանադրական պահանջը կամ ապացույցների թույլատրելիության դատավարական կանոնների պահպանումը դատավարությունում անձի իրավունքների և ազատությունների ապահովման, գործի օրինական և արդարացի լուծման կարևորագույն երաշխիք է:²

Օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցների օգտագործման անթույլատրելիության վերաբերյալ սահմանադրական դրույթը կոնկրետացվել և զարգացվել է քաղաքացիադատավարական օրենսդրության մի շարք նորմերում, որոնց վերլուծությունը հիմք է տալիս առանձնացնելու ապացույցների թույլատրելիության ընդհանուր և հատուկ կանոններ (պայմաններ):

Ապացույցների թույլատրելիության ***ընդհանուր կանոնները (պայմանները)*** հանգում են հետևյալին:

1) Ապացույցման ենթակա փաստական հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը կարող է հաստատվել բացառապես օրենքով նախատեսված ապացույցներով (ապացույցման միջոցներով)՝ գործին մասնակցող անձանց և վկաների ցուցմունքներով, գրավոր և իրեղեն ապացույցներով, փորձագետների եզրակացություններով: Օրենքով չնախատեսված այլ միջոցներով ապացույցման ենթակա փաստերը հաստատվել չեն կարող:

¹ Տե՛ս ***Ղամբարյան Ա.Ս.***, Ապացույցների թույլատրելիությունը քրեական գործի հարուցման փուլում, - Եր., 2003, էջ 19:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդհ. խմբ. ***Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի.*** - Եր.: «Իրավունք», 2010, էջ 262:

Նման եզրահանգումը բխում է ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի վերլուծությունից, որը սպառնիչ կերպով սահմանում է գործին մասնակցող անձանց պահանջները և առարկությունները հիմնավորող, ինչպես նաև վեճի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը հաստատող միջոցների ցանկը: Հետևաբար, որպեսզի ցանկացած ապացույց ճանաչվի թույլատրելի, դրա բովանդակությունը կազմող տեղեկությունը պետք է ստացվի օրենքով սահմանված աղբյուրներից և օրենքով նախատեսված ապացույցման միջոցներով: Քննարկվող կանոնի պահպանումն ապացույցների թույլատրելիության ընդհանուր պայմաններից մեկն է:

2) Օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցներն իրավաբանական ուժ չունեն և չեն կարող դրվել դատարանի վճռի հիմքում (ՔԴՕ 47 հոդվ., մաս 2): Այս կամ այն ապացույցի թույլատրելիության հարցը ճիշտ որոշելու համար դատարանը պետք է ստուգի ապացույցի դատավարական ձևի (ապացույցման միջոցի) համապատասխանությունն օրենքի պահանջներին՝ աղբյուրի, ստացման եղանակի, պայմանների, և ապացույցի ձևավորման կամ ձևակերպման տեսակետից:

ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրված դրույթն ապացույցների ձեռքբերման կարգը պահպանելու սահմանադրական պահանջի ուղղակի կոնկրետացումն է: Ընդ որում, ապացույցի թույլատրելիությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն դատավարական, այլ նաև նյութաիրավական օրենսդրության նորմերը պահպանված լինելու տեսանկյունից:

Ձուտ դատավարական առումով քաղաքացիական գործով թույլատրվում է օգտագործել միայն այն փաստական տվյալները, որոնք ձեռք են բերվել ՔԴՕ-ով սահմանված պահանջների պահպանմամբ: ՔԴՕ 8-րդ գլխում ամրագրված իրավանորմերը կարգավորում են ապացույցները պահանջելու (50 հոդվ.), ապահովելու (65 հոդվ.), դատական հանձնարարությունների կարգով ստանալու (66 հոդվ.), ապացույցների առանձին տեսակները հետազոտելու (54-64 հոդվ.) կարգը, որն իմպերատիվ է և՛ դատարանի, և՛ գործին մասնակցող անձանց համար: Սահմանված դատավարական ձևի խախտմամբ ձեռք բերված տեղեկություններն ապացուցողական նշանակություն չունեն և գործով որպես ապացույցներ դիտարկվել

չեն կարող: Այսպես՝ վկայի հաղորդած տեղեկությունները որպես թույլատրելի ապացույց չեն կարող դիտարկվել, եթե դրանք ստացվել են ոչ թե դատավարական օրենքով սահմանված՝ վկայի հարցաքննության կանոններով, այլ դատական նիստից դուրս, օրինակ՝ հեռախոսային խոսակցության ընթացքում, նախնական դատական նիստում կամ դատավորի առանձնասենյակում և այլն:

ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունից ուղղակիորեն բխում է, որ գործով ապացույցներ կարող են ճանաչվել այն տեղեկությունները, որոնք ստացվել են ոչ միայն ՔԴՕ-ով, այլ նաև «այլ օրենքներով» սահմանված պահանջների պահպանմամբ:

ՀՀ Սահմանադրության 22-րդ հոդվածի 2-րդ մասի և ՔԴՕ 47-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասերի համակարգային վերլուծության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ անթույլատրելի են ցանկացած օրենքի պահանջների խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցները:

Ներկայացված ապացույցները դրանց թույլատրելիության տեսանկյունից գնահատելիս դատարանները գործնականում շատ հաճախ որոշակի դժվարությունների առաջ են կանգնում, քանի որ անհրաժեշտություն է առաջանում ստուգելու ապացույցը տվյալ եղանակով ստանալու իրավաչափությունը: Այսպես, եթե որպես ապացույց ներկայացվում է գաղտնի կատարված ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը, դատարանի խնդիրն է պարզել՝ ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը կատարելիս օրենքի իմպերատիվ պահանջների, անձի իրավունքների կամ ազատությունների ոտնահարում կատարվել է, թե ոչ: Եթե ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը կատարվել է, օրինակ, բնակարանի, անձնական կամ ընտանեկան կյանքի անձեռնմխելիության, հեռախոսային խոսակցությունների գաղտնիության իրավունքների խախտմամբ կամ խոշտանգումների, բռնության, սպառնալիքի գործադրմամբ, դատարանն այն պետք է անթույլատրելի ճանաչի՝ որպես «օրենքի պահանջների խախտմամբ ձեռք բերված ապացույց»: Մինչդեռ եթե ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը կատարվել է օրենքի պահանջների պահպանմամբ (այդ թվում՝ առանց սահմանված պահանջների խախտման), օրինակ՝ երբ հեռախոսային խոսակցությունների ձայնագրումը կատարվել է դատարանի որոշմամբ կամ պարտատերը գաղտնի ձայնագրել կամ տեսագրել է իր և պարտապանի խոսակցությունը, ապա ստացված ապացույցները պետք է դիտարկվել որ-

պես թույլատրելի ապացույց, քանի որ տվյալ դեպքում օրենքի իմպերատիվ պահանջների, անձի իրավունքների կամ ազատությունների խախտում թույլ չի տրվել:

Ապացույցը չի կարող անթույլատրելի ճանաչվել զուտ ձևական նկատառումներով: Անթույլատրելիության մասին խոսք կարող է գնալ միայն այն դեպքերում, երբ ապացույցի ձեռքբերման ընթացքում թույլ է տրվել օրենքի էական խախտում: Ընդ որում, ապացույցներ ձեռք բերելիս էական պետք է համարվեն այն խախտումները, որոնք, դրսևորվելով մարդու և քաղաքացու սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների կամ դատավարական օրենսգրքերի որևէ պահանջի խախտմամբ, դատավարության մասնակիցներին երաշխավորված իրավունքների զրկմամբ կամ սահմանափակմամբ կամ որևէ այլ կերպ, ազդել են կամ կարող էին ազդել ստացված տեղեկությունների հավաստիության վրա:¹

Այսպիսով, ապացույցի թույլատրելիության ընդհանուր պայման է հանդիսանում նաև օրենքի պահանջների պահպանմամբ ստացված լինելը:

Թույլատրելիության վերը շարադրված ընդհանուր կանոնների (պայմանների) էությունը կայանում է նրանում, որ բոլոր գործերով, անկախ դրանց բնույթից, պետք է պահպանվի օրենքով նախատեսված ապացուցման միջոցներից տեղեկատվություն ստանալու պահանջը՝ միաժամանակ պահպանելով ապացույցների հավաքման, ներկայացման և հետազոտման կարգը (այլ կերպ ասած՝ ապացուցման դատավարական ձևի պահպանումը):

Ըստ ՔԴՕ 51-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ **գործի հանգամանքները, որոնք, օրենքի կամ այլ իրավական ակտերի համաձայն, պետք է հաստատվեն միայն որոշակի ապացույցներով, չեն կարող հաստատվել այլ ապացույցներով:** Տվյալ կանոնի բովանդակությունից բխում է, որ այն դեպքերում, երբ օրենքում կամ այլ իրավական ակտում ուղղակիորեն նշված չէ այն ապացույցը, որով թույլատրվում է հաստատել այս կամ այն փաստը, ապա վերջինս կարող է հաստատվել ցանկացած ապացույցով: Այսպես, ապրանքային նշանն ապօրինի օգտագործելու, անձի մասին արատավորող տեղեկություններ տարածելու, վնաս պատճառելու պահին պատասխանո-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդհ. խմբ. **Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի.** - Եր.: «Իրավունք», 2010, էջ 262:

դի՝ այլ վայրում գտնվելու, պարտավորությունը խախտած անձի անմեղության փաստերը կարող են հաստատվել գործին մասնակցող անձանց և վկաների ցուցմունքներով, գրավոր և իրեղեն ապացույցներով, փորձագետների եզրակացություններով: Հիշյալ դեպքերում օրենսդիրը նշված ապացուցման միջոցների կիրառման հնարավորությունը որևէ եղանակով չի սահմանափակել:

Միևնույն ժամանակ, քաղաքացիական դատավարությունում ապացույցները շատ հաճախ թույլատրվում կամ դուրս են մղվում դատական ճանաչողության գործընթացից իրավունքի նորմերում պարունակվող թույլտվությունների կամ արգելքների ուժով: Նման դեպքերում խոսում են թույլատրելիության հատուկ կանոնների մասին: Թույլատրելիության հատուկ կանոնները սահմանափակում են ապացույցների օգտագործման դաշտը և որոշ դեպքերում կողմերին զրկում են գործի իրական հանգամանքները պարզելու հնարավորությունից, ուստի դրանք կարող են կիրառվել միայն օրենքով ուղղակիորեն նախատեսված դեպքերում:¹

Դատավարագիտության մեջ թույլատրելիության **հատուկ կանոններն** ընդունված է դասակարգել «դրականի» և «բացասականի»:²

Թույլատրելիությունը **դրական է**, եթե գործի որոշակի փաստական հանգամանքներ կարող են հաստատվել իրավունքի նորմերով նախատեսված որոշակի ապացույցներով: Ընդ որում, օրենսդրության վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրական թույլատրելիության կանոնները մի դեպքում ընդհանրապես բացառում են իրավական ակտերով նախատեսված ապացույցներից բացի այլ ապացույցների օգտագործումը (ունեն բացարձակ բնույթ), իսկ մյուս դեպքերում, ունենալով հարաբերական բնույթ, դատարաններին պարտավորեցնում են այլ ապացույցների հետ մեկտեղ հետազոտել և գնահատել օրենքով ուղղակիորեն նախատեսված ապացույցները: Վերջիններս դատավարագիտության մեջ հաճախ անվանվում են «անհրաժեշտ ապացույցներ»:³

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ. Գ.**, Ապացուցում և ապացույցներ, - Եր., ԵՊՀ իրատ., 1999, էջ 37-38:

² Տե՛ս, օրինակ՝ **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008, էջ 370-371, Гражданский процесс. Под ред. **М.К. Треушниковой.** - М.: «Городец», 2003, էջ 259-260 և այլն:

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Зайцев И.М.** Понятие необходимых доказательств в

Բացարձակ դրական թույլատրելիության հատուկ կանոնի համաձայն՝ այն դեպքերում, երբ ըստ օրենսդրության գործի հանգամանքները պարզելու համար պետք է օգտագործվեն միայն որոշակի ապացույցներ, այլ ապացույցների օգտագործումն անթույլատրելի է: Թույլատրելի ապացույցի բացակայության դեպքում գործին մասնակցող անձինք զրկվում են փաստը հաստատելու համար այլ ապացույցների վրա հենվելու իրավունքից, իսկ դրա բացասական հետևանքները, բնականաբար, կրում է տվյալ փաստի ապացուցման պարտականություն կրող կողմը:

Այսպես, Քաղ. օր. 56-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ իրավաբանական անձը ստեղծված է համարվում նրա պետական գրանցման պահից, հետևաբար՝ իրավաբանական անձի ստեղծման, պետական գրանցման փաստը կարող է հաստատվել բացառապես իրավաբանական անձի պետական գրանցման վկայականով, կրկնօրինակով կամ իրավաբանական անձանց պետական գրանցամատյանում գրառված տվյալներով: Ի հավաստումն իրավաբանական անձի պետական գրանցման փաստի՝ դատարանն իրավունք չունի ընդունել այլ ապացույցներ, հետազոտել դրանք և դնել վճռի հիմքում:

Մեկ այլ օրինակ: Քաղ. օր. 176 հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ այն դեպքերում, երբ գույքի նկատմամբ իրավունքը ենթակա է պետական գրանցման, ձեռք բերողի սեփականության իրավունքը ծագում է պետական գրանցման պահից: Գործարքից ծագող իրավունքի պետական գրանցման պահանջը չպահպանելը հանգեցնում է դրա անվավերության: Նման գործարքն առոչինչ է (Քաղ. օր. 302 հոդվ., մաս 1): Իսկ քանի որ անշարժ գույքի հետ կատարվող գործարքներից ծագող իրավունքները ենթակա են պետական գրանցման (Քաղ. օր. 301 հոդվ., մաս 1), որպես անշարժ գույքի նկատմամբ իրավունքի ձեռք բերման փաստը հաստատող ապացույց դատարան կարող է ներկայացվել բացառապես անշարժ գույքի նկատմամբ ձեռքբերողի սեփականության իրավունքի գրանցման փաստը հավաստող սեփականության իրավունքի վկայականը կամ դրա

гражданском судопроизводстве. В кн.: Актуальные проблемы в теории юридических доказательств. – Иркутск, 1984, էջ 83-90, **Козлов А.С.** Актуальные проблемы теории доказательств в науке гражданского процесса. - Иркутск, 1980, էջ 51-52:.

կրկնօրինակը: Այլ ապացույցներով, օրինակ՝ գործին մասնակցող անձանց կամ վկաների ցուցմունքներով, այլ փաստաթղթերով նշված փաստը հաստատվել չի կարող:

Ըստ Քաղ. օր. 298 հոդվածի 3-րդ մասի արտաքին տնտեսական գործարքի հասարակ գրավոր ձևը չպահպանելը հանգեցնում է դրա անվավերության, ուստի արտաքին տնտեսական գործարքի կնքման փաստը կարող է ապացուցվել բացառապես Քաղ. օր. 296-րդ հոդվածի պահանջների պահպանմամբ հասարակ գրավոր ձև ստացած պայմանագրով: Գրավոր պայմանագրով կարող են հաստատվել նաև փոխառության պայմանագրի (Քաղ. օր. 878 հոդվ.), վարկի (Քաղ. օր. 888 հոդվ.), բանկային ավանդի (Քաղ. օր. 904 հոդվ.), բանկային հաշվի (Քաղ. օր. 913 հոդվ.), ֆրանչայզինգի (Քաղ. օր. 970 հոդվ.), ապահովագրության (Քաղ. օր. 996 հոդվ.) և այլ պայմանագրերի կնքման փաստը:

Հարաբերական դրական թույլատրելիության հատուկ կանոնի համաձայն՝ փաստը հաստատված կամ ժխտված համարելու համար դատարանը պետք է այլ ապացույցների հետ մեկտեղ հետազոտի և գնահատի օրենքով ուղղակիորեն նախատեսված «անհրաժեշտ ապացույցները»: Այսպես, անգործունակ ճանաչելու կամ ապաքինվելու հիմքով գործունակությունը վերականգնելու գործերով քաղաքացու հոգեկան վիճակը, իր գործողությունների նշանակությունը հասկանալու կամ դրանք ղեկավարելու ունակությունը, ապաքինվելու փաստը պարզելու համար դատարանը պետք է նշանակի դատահոգեբուժական փորձաքննություն (ՔԴՕ 170 և 173 հոդվ.): Փորձագետի եզրակացությունն օրենքի ուղղակի ցուցումով նշված գործերով ճանաչվում է «անհրաժեշտ ապացույց», և եթե դատարանը քաղաքացուն անգործունակ է ճանաչում կամ անգործունակ ճանաչվածին կրկին գործունակ է ճանաչում առանց դատահոգեբուժական փորձաքննություն նշանակելու և փորձագետի եզրակացությունը հետազոտելու, կայացված դատական ակտը ենթակա է բեկանման, քանի որ դատավարական իրավունքի նորմերի խախտումը կարող էր հանգեցնել գործի սխալ լուծման: Միևնույն ժամանակ դատարանն իրավասու և պարտավոր է անհրաժեշտ ապացույցների (տվյալ դեպքում՝ փորձագետի եզրակացության) արժանահավատությունը ստուգելու նկատառումներով հետազոտել նաև գործում առկա այլ ապացույցները (գործին մասնակցող ան-

ձանց և վկաների ցուցմունքները, հիվանդության պատմությունից կատարված քաղվածքները և այլն):

Բացասական թույլատրելիության կանոնի մասնավոր դրսևորումներից են նաև այն դեպքերը, երբ որոշակի իրավահարաբերություններ կարգավորող իրավունքի նորմերն արգելում են որոշակի ապացույցների օգտագործումը: Վերջիններս որպես գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների հաստատման միջոց ծառայել չեն կարող: Դրանք ամթույլատրելի են:

Թույլատրելիությունը **բացասական է**, եթե իրավական նորմերը պարունակում են այս կամ այն ապացույցի օգտագործման արգելք: Բացասական թույլատրելիությունը ՔԴՕ 51-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված կանոնի մասնավոր դրսևորումներից է: Որոշակի ապացույցներն օգտագործվել չեն կարող, եթե նյութական օրենսդրությունն արգելում է դրանց օգտագործումը:

Քաղաքացիական դատավարությունում դա հիմնականում վերաբերում է գործարքի հասարակ գրավոր ձևը չպահպանելու հետևանքների վերաբերյալ պահանջների պահպանմանը:

Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ գործարքի հասարակ գրավոր ձևը չպահպանելը գործարքի անվավերության չի հանգեցնում, սակայն վեճի դեպքում կողմերը զրկվում են ի հաստատումն գործարքի կնքման ու նրա պայմանների՝ վկաների ցուցմունքներ վկայակոչելու իրավունքից (Քաղ. օր. 298 հոդվ.): Կողմերը, սակայն, չեն զրկվում գրավոր և այլ ապացույցներ վկայակոչելու հնարավորությունից: Տվյալ դեպքում օրենքն ըստ էության սահմանում է որոշ տեսակի ապացույցների (վկաների ցուցմունքների) օգտագործման արգելք:

Եվս մեկ օրինակ: Քաղ. օր. 882 հոդվածը փոխառուին իրավունք է վերապահում վիճարկել փոխառության պայմանագիրը նրա «անփողության» պատճառով, եթե նա ապացուցում է, որ ինքը փոխատուից իրականում դրամ կամ այլ գույք չի ստացել կամ ստացել է պայմանագրում նշվածից ավելի պակաս քանակով: Փոխառուին նման իրավունք վերապահելով՝ օրենքը (Քաղ. օր. 882 հոդվ., կետ 2) միաժամանակ սահմանում է, որ չի թույլատրվում «անփողության» պատճառով վիճարկել փոխառության պայմանագիրը՝ հենվելով վկաների ցուցմունքների վրա, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ պայմանագիրը կնքվել է խաբեության, բռնության, սպառնալի-

քի, փոխառուի ներկայացուցչի և փոխատուի չարամիտ համաձայնությամբ կամ այլ ծանր հանգամանքների բերումով: Այլ կերպ ասած՝ ի հավաստում այն փաստի, որ փոխառուն ստացականը տվել է նախքան նրանում նշված դրամական գումարը կամ իրերը ստանալը, սակայն վերջիններս այդպես էլ չի ստացել կամ ստացել է պայմանագրում (ստացականում) նշվածից ավելի պակաս քանակով, փոխառուն իրավունք չունի վկայակոչել վկաների ցուցմունքներ: Այդպիսի ապացույցներն անթույլատրելի են: Քաղ. օր. 882 հոդվածի բովանդակությունից բխում է, որ փոխառության պայմանագիրը անփողության հիմքով վիճարկելիս վկաների ցուցմունքները դառնում են թույլատրելի միայն այն դեպքում, երբ ապացուցվում է պայմանագիրը խաբեության, բռնության, սպառնալիքի, փոխառուի ներկայացուցչի և փոխատուի չարամիտ համաձայնությամբ կամ այլ ծանր հանգամանքների բերումով կնքված լինելու փաստը:

Թույլատրելիության հատուկ կանոնները հետապնդում են քաղաքացիական շրջանառության և նյութաիրավական հարաբերությունների կայունությունն անբարեխիղճ կողմի չարաշահումներից պաշտպանելու երաշխիքներ, իսկ դատավարական առումով՝ ապացույցների արժանահավատությունն ապահովելու նպատակ: Օրենսդիրը սահմանում է այս կամ այն գործարքի կնքման ձևը և նախատեսում այդ ձևը չպահպանելու հետևանքները՝ դրանով իսկ ցանկանալով ստիպել կողմերին ժամանակին և պատշաճ կերպով ձևակերպել իրավահարաբերությունները հետագայում գործի փաստական հանգամանքները հեշտությամբ ապացուցելու և գործն ըստ էության ճիշտ լուծելու համար:

Ուշագրավ է, որ եթե ապացույցների վերաբերելիության կանոնը կիրառելիս դատարանը ղեկավարվում է իր ներքին համոզմամբ, ապա ապացույցների թույլատրելիության կանոնները կիրառելիս պետք է ղեկավարվի միայն օրենքով, որը մի շարք դեպքերում ուղղակիորեն արգելում է օգտվել այս կամ այն ապացուցման միջոցից, թեկուզև այն էական նշանակություն ունենա գործի լուծման համար: Այլ կերպ ասած՝ եթե ապացույցների վերաբերելիության կանոնը կարգավորում է և՛ ապացույցների, և՛ ապացուցման միջոցների ընտրությունը, ապա թույլատրելիության կանոնները՝ միայն ա-

պացուցման միջոցների ընտրությունը:¹

Եթե դատարանը վեճը լուծելիս խախտում է դատական ապացույցների թույլատրելիության կանոնը և գործի հանգամանքները հաստատում ոչ պատշաճ ապացուցման միջոցներով, ապա կայացված դատական ակտը ենթակա է բեկանման, եթե թույլ տրված խախտումը հանգեցրել է կամ կարող էր հանգեցնել գործի սխալ լուծման: Այս առումով ուշագրավ է ՄԻԵԴ-ի իրավական դիրքորոշումը: Թեև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան ապացույցների թույլատրելիության վերաբերյալ որևէ դրույթ չի նախատեսում, ՄԻԵԴ-ը իր մի շարք որոշումներում անդրադարձել է նաև ապացույցների թույլատրելիության խնդրին: ՄԻԵԴ-ը բազմիցս նշել է, որ օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցների օգտագործումն ինքնին Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածով նախատեսված արդար դատաքննության իրավունքի խախտում չի համարվում: Անթույլատրելի ապացույցների օգտագործումը համարվում է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի խախտում, եթե դատարանի եզրահանգումները հիմնվում են բացառապես այդպիսի ապացույցների վրա:² Հետևաբար, դատական ակտը բեկանելու հիմք հանդիսացող դատական սխալի մասին խոսք գնալ չի կարող այն դեպքերում, երբ որոշակի փաստական հանգամանքների առկայության կամ բացակայության մասին դատարանի եզրահանգումները հիմնվում են նաև տվյալ դեպքում թույլատրելի և բավարար այլ ապացույցների վրա (չնայած այն հանգամանքին, որ դատարանը դրանց հետ մեկտեղ հիմնվել է նաև ոչ թույլատրելի ապացույցների վրա): Նման եզրակացությունը բխում է ՔԴՕ 228 հոդվածի 1-ին մասի կանոնից, ըստ որի՝ դատարանի՝ ըստ էության ճիշտ դատական ակտը չի կարող բեկանվել միայն ձևական նկատառումներով:

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Ապացուցում և ապացույցներ, - Եր., ԵՊՀ հրատ., 1999, էջ 36-37:

² Տե՛ս *Շենկն ընդդեմ Շվեյցարիայի* գործով ՄԻԵԴ-ի 12.07.1988 թ. վճիռը, *Վան Մեխելենը - այլոք ընդդեմ Նիդեռլանդների* գործով ՄԻԵԴ-ի 23.04.1997 թ. վճիռը, *Ֆունկեն ընդդեմ Ֆրանսիայի* ՄԻԵԴ-ի 25.02.1993 թ. վճիռը:

ԳԼՈՒԽ V.

ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ ԵՎ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

Ցանկացած քաղաքացիական գործով դատական ապացուցման կարևորագույն տարրերից են հանդիսանում ապացույցների հետազոտումը և գնահատումը, որոնք ուղեկցում են հավաստի գիտելիքների ստացմանն ուղղված ճանաչողության ողջ գործընթացը:

Ապացույցների հետազոտումը դատական ապացույցների անմիջական ընկալումն ու վերլուծությունն է՝ դրանցից յուրաքանչյուրի վերաբերելիությունը, թույլատրելիությունն ու արժանահավատությունը որոշելու և գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների առկայությունը և բացակայությունը հաստատելու համար դրանց համակցության բավարարությունը պարզելու նպատակով: Հետազոտման նշված նպատակն իրացվում է գործով ներկայացված ապացույցներն անմիջականորեն ընկալելու, դրանց բովանդակությունը վեր հանելու, մեկ ապացույցը մյուսի հետ համեմատելու, ներկայացված ապացույցների միջև եղած հակասությունները վեր հանելու և վերացնելու, այլ կերպ ասած՝ ապացույցներն առանձին-առանձին ու իրենց համակցությամբ ստուգելու և ապացույցների ամբողջական համակարգ կառուցելու միջոցով:

Ապացույցների հետազոտումը դատական ապացուցման կենտրոնական փուլն է, որի կարևորությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դատարանը վճիռը կարող է հիմնավորել միայն դատական նիստում հետազոտված ապացույցներով (ՔԴՕ 130 հոդվ., մաս 3):

Օրենքը սահմանում է ապացույցների հետազոտմանը ներկայացվող ընդհանուր և հատուկ պահանջներ:

Ընդհանուր պահանջները հանգում են հետևյալին:

1) ՔԴՕ 122-րդ հոդվածի և 130-րդ հոդվածի 3-րդ մասի բովանդակությունից բխում է, որ **ապացույցները կարող են հետազոտվել բացառապես դատական նիստում**: Դատարանն իրավունք չունի գործն ըստ էության լուծող դատական ակտի հիմքում դնել այնպի-

սի ապացույցներ, որոնք չեն հետազոտվել դատական նիստում՝ հրապարակայնության, մրցակցության, կողմերի իրավահավասարության, գործերի քննության բանավոր և գրավոր ձևերը զուգորդելու և դատավարության այլ հիմնարար սկզբունքների պահպանման պայմաններում: Ասվածը վերաբերում է նաև ապացույցների ապահովմանը, դատական հանձնարարությունների կարգով դրանց ձեռք բերմանը, շուտ փչացող իրեղեն ապացույցների զննությանը և ապացույցներն իրենց գտնվելու վայրում զննելուն: Բոլոր նշված դատավարական գործողությունները ևս կատարվում են դրանց կատարման նպատակով նշանակված դատական նիստերում, որոնց ժամանակի և վայրի մասին դատարանը պարտավոր է պատշաճ կերպով տեղեկացնել գործին մասնակցող անձանց (ՔԴՕ 50, 58, 65, 67 հոդվ.): Հետևում է, որ նշված գործողությունների կատարման արդյունքում դատարանի կողմից ստացված տեղեկությունները չեն կարող դիտարկվել որպես թույլատրելի ապացույցներ և դրվել վճռի հիմքում, եթե խախտվել է դրանք դատական նիստում ստանալու և հետազոտելու օրենսդրական պահանջը:

2) Ապացույցները դատական նիստում հետազոտվում են ոչ միայն դատարանի, այլ նաև գործին մասնակցող անձանց կողմից: **Դատարանը պարտավոր է ապահովել գործին մասնակցող անձանց մասնակցությունն ապացույցների հետազոտմանը**: Օրենսդիրը կարևորում է ապացույցների հետազոտմանը գործին մասնակցող անձանց մասնակից դարձնելու հանգամանքը: Գործին մասնակցող անձանց՝ ապացույցներին ծանոթանալու, դրանց հետազոտմանը մասնակցելու, այդ թվում՝ դատարանին հաղորդված տեղեկությունների կապակցությամբ դատավարության այլ մասնակիցներին հարցեր տալու, բացատրություններ, առարկություններ և փաստարկներ ներկայացնելու իրավունքը (ՔԴՕ 28 հոդվ.) մրցակցության և իրավահավասարության սկզբունքներից բխող և Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայով երաշխավորված արդար դատաքննության իրավունքի բաղադրատարրը կազմող հիմնարար իրավունքներից է, որի ոտնահարումը կայացված դատական ակտի բեկանման հիմք է հանդիսանում: Այդ իսկ պատճառով օրենքը պարտավորեցնում է դատարանին դատական ծանուցագրերով տեղեկացնել գործին մասնակցող անձանց դատական նիստի կամ առանձին դատավա-

րական գործողություններ կատարելու ժամանակի և վայրի մասին (ՔԴՕ 78, 50, 58, 65, 67 հոդվ.): Ցանկացած ապացույց դատական նիստում կարող է հետազոտվել միայն այն դեպքում, երբ նշված պարտականությունը դատարանի կողմից կատարվել է պատշաճորեն, և գործում առկա են դատական ծանուցագիրը գործին մասնակցող անձի կողմից ստացած լինելու փաստը հաստատող ապացույցներ (ստացական, հանձնման մասին հետադարձ ծանուցում և այլն): Հակառակ դեպքում դատարանը պարտավոր է հետաձգել դատական նիստը (ՔԴՕ 119 հոդվ., մաս 1, կետ 1), քանի որ դատական նիստի ժամանակի և վայրի մասին պատշաճ կերպով չձանուցված գործին մասնակցող անձի բացակայությամբ գործի քննության փաստը վճռի բեկանման անվերապահ հիմք է հանդիսանում (ՔԴՕ 228 հոդվ., մաս 2, կետ 2):

3) Ապացույցները դատական նիստում հետազոտվում են որոշակի հաջորդականությամբ: Ապացույցների հետազոտման հաջորդականությունը որոշում է դատարանը՝ հաշվի առնելով գործին մասնակցող անձանց կարծիքները (ՔԴՕ 121 հոդվ.): Ապացույցների հետազոտման հաջորդականությունը դատարանը կարող է սահմանել ինչպես գործը դատաքննության նախապատրաստելու նպատակով նշանակված նախնական դատական նիստի ընթացքում (ՔԴՕ 149⁸ հոդվ.), այնպես էլ գործի ըստ էության քննության համար նշանակված դատական նիստի (դատաքննության) նախապատրաստական մասում: Ընդ որում, ՔԴՕ-ի՝ ապացույցների հետազոտման հաջորդականությունը որոշելուն նվիրված նորմերի (121 հոդվ. և 149⁸ հոդվ., մաս 2, կետ 9) վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ գործի ըստ էության քննության նպատակով նշանակված դատական նիստում դատարանը կարող է փոփոխել նախնական դատական նիստում որոշված հաջորդականությունը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ օրենքն ապացույցների հետազոտման հաջորդականությունը սահմանելու իրավասությունը վերապահել է դատարանին, վերջինս այն կարող է սահմանել իր հայեցողությամբ ու ներքին համոզմամբ, որը պետք է հիմնված լինի նպատակահարմարության և ապացուցման գործընթացը ճիշտ ու արդյունավետ կազմակերպելու անհրաժեշտության վրա: Գործնականում դատական նիստում հայցի և դրա դեմ ներկայացված պատասխանի (հակընդդեմ հայցի) վերաբերյալ կողմերի բացատրու-

թյունները լսելուց հետո դատարանը, որպես կանոն, նախ հարցաքննում է գործին մասնակցող անձանց (եթե, իհարկե, նրանք ցանկություն են հայտնում ցուցմունք տալ, կամ դատարանը բավարարում է հակառակ կողմի միջնորդությունը նրանց հարցաքննելու վերաբերյալ), այնուհետև՝ վկաներին, ապա հրապարակում է գրավոր ապացույցները, զննում է իրեղեն ապացույցները, լսում (հրապարակում) է փորձագետների եզրակացությունները և դրանց կապակցությամբ նրանց բացատրությունները, ինչպես նաև գործին մասնակից դարձված խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների եզրակացությունները և նրանց ներկայացուցիչների բացատրությունները: Հենց այդ տրամաբանությամբ էլ, որպես կանոն, սահմանվում է ապացույցների հետազոտման հաջորդականությունը:

Ապացույցների հետազոտման հաջորդականությունը որոշելու կապակցությամբ դատարանը կայացնում է արձանագրային բնութի միջանկյալ դատական ակտ, որը ենթակա չէ բողոքարկման:

4) ՔԴՕ 53-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունից ուղղակիորեն բխում է, որ դատարանը պարտավոր է գործում եղած բոլոր ապացույցները հետազոտել բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվորեն: Գործով ապացուցման ենթակա փաստերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ դատարանի եզրահանգումները՝ կարող են հիմնվել բացառապես ապացույցների մասն հետազոտության վրա:

Ապացույցների հետազոտման **բազմակողմանիությունը** ենթադրում է, որ դատարանը պետք է հաշվի առնի դատավարության կողմերից յուրաքանչյուրի դատողությունը և բացատրությունները՝ միաժամանակ հանդես գալով անկախ և անկողմնակալ արբիտրի դերում:

Ապացույցների հետազոտման **լրիվությունը** ենթադրում է գործով ներկայացված (ձեռք բերված) բոլոր վերաբերելի և թույլատրելի ապացույցների ընկալում և ստուգում դատական նիստում, փաստերի զոյության կամ բացակայության մասին վերջնական եզրահանգումներ կատարելու համար անհրաժեշտ և բավարար ապացույցների ողջ համակարգի վերլուծություն:

Ապացույցների հետազոտման **օբյեկտիվությունը** ենթադրում է, որ դատարանն ապացույցները հետազոտելիս որևէ կերպ չպետք է

շահագրգռված լինի գործի ելքով և անկողմնակալ վերաբերմունք ցուցաբերի ապացույցների հետազոտման ընթացքում՝ ապահովելով կողմերի մրցակցությունն ու իրավահավասարությունը և զերծ մնալով գործի ելքի կամ այս կամ այն ապացույցի արժանահավատության վերաբերյալ նախնական դատողություններ կատարելուց:

Դատարանի կողմից ապացույցների բազմակողմանի, օբյեկտիվ և լրիվ հետազոտումն առաջնային նշանակություն ունի օրինական և հիմնավորված դատական ակտ կայացնելու համար:

Ապացույցների հետազոտմանը ներկայացվող հատուկ պահանջները սահմանվում են առանձին տեսակի ապացույցների ձեռքբերմանը և հետազոտմանը նվիրված իրավանորմերով, որոնց վերլուծությանը կանդադարադադանք սույն աշխատանքի հաջորդմասում: Այստեղ նպատակահարմար ենք համարում նշել, որ ապացույցների անմիջական ընկալումը, որպես ապացույցների հետազոտման բաղկացուցիչ տարր, իրականացվում է յուրահատուկ ձևերով (եղանակներով), որոնք ուղղակիորեն նախատեսված են ՔԴՕ 122-րդ հոդվածում: Այս կամ այն ապացույցի հետազոտման դատավարական կարգը (հետազոտման եղանակը) կախված է նրա բնույթից և տեսակից: Մասնավորապես՝ գործը քննող դատարանն անմիջականորեն հրապարակում է գրավոր ապացույցները, զննում է իրերդեն ապացույցները, հարցաքննում է գործին մասնակցող անձանց և վկաներին, լսում (հրապարակում) է փորձագետների եզրակացությունները և դրանց կապակցությամբ նրանց բացատրությունները:

Բոլոր ապացույցները սահմանված հաջորդականությամբ հետազոտելուց հետո նախագահողը գործին մասնակցող անձանց հարցնում է, թե նրանք արդյոք չեն ցանկանում ներկայացնել լրացուցիչ նյութեր՝ դրանք հետազոտելու միջնորդությամբ: Եթե նման միջնորդություններով լրացուցիչ նյութեր (ապացույցներ) ներկայացվում են, և այդ միջնորդությունները բավարարվում են¹, դատա-

¹ Պետք է նշել, որ ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի համաձայն՝ դատաքննությունը սկսվելուց հետո գործին մասնակցող անձի ներկայացրած լրացուցիչ ապացույցները դատարանն ընդունում է, եթե դրանք ներկայացնողը հիմնավորում է մինչև դատաքննությունը սկսվելը նման ապացույցի ներկայացման անհնարինությունն իրենից անկախ պատճառներով:

րանը սահմանում է դրանց հետազոտման հաջորդականությունը և ընդհանուր կարգով անցնում է դրանց հետազոտմանը:

Դատարանի կողմից ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտությունն առաջնահերթ նշանակություն ունի դրանք առանձին-առանձին և իրենց համակցության մեջ ճիշտ գնահատելու՝ դրանց արժանահավատությունն ու բավարարությունը ճիշտ որոշելու և գործի քննության արդյունքում օրինական ու հիմնավորված դատական ակտ կայացնելու համար:

Դատական նիստում կատարված հետազոտության հիման վրա դատարանը գնահատում է հավաքված ապացույցները և եզրակացություններ է անում գործով ապացուցման ենթակա փաստերի ապացուցված կամ չապացուցված լինելու մասին:

Ապացույցների գնահատումն ապացույցների տրամաբանական և իրավաբանական որակումն է՝ դրանց վերաբերելիության, թույլատրելիության, արժանահավատության և բավարարության տեսանկյունից:

Ապացույցների գնահատումը՝ որպես ապացուցման գործընթացի տարր, իրենից ներկայացնում է դատավորի և գործին մասնակցող անձանց տրամաբանական գործունեություն, որի հիման վրա նրանք գալիս են համոզման ապացույցներից յուրաքանչյուրի վերաբերելիության, թույլատրելիության, արժանահավատության, նշանակության և ապացուցման առարկայի մեջ մտնող հանգամանքների բացահայտման համար դրանց համակցության բավարար լինելու մասին:

Առանց ապացույցների գնահատման հնարավոր չէ պատկերացնել դրանց ձեռք բերման, հավաքման, հետազոտման և դատական ակտի կայացման ողջ գործընթացը:

Ապացույցների գնահատումը որպես տրամաբանական գործընթաց իր դրսևորումն է գտնում դատավարական գործողություններում և ենթարկվում է իրավական կարգավորման ու իրավական նորմերի ներգործության: Սակայն հարկ է նկատել, որ իրավունքի նորմերը սահմանում են ոչ թե դատավորի մտածողության կարգն ու դատողությունների ընթացքը, որոնք կարգավորվում են մտածողության կանոններով, այլ դատական ապացույցների գնահատման նպատակը, սկզբունքներն ու պայմանները:

Ասվածը վկայում է այն մասին, որ ապացույցների գնահատումն ունի ներքին (տրամաբանական) և արտաքին (իրավական) կողմեր:

Ապացույցների գնահատման տրամաբանական կողմն այն է, որ դատական ապացուցման ողջ ընթացքում դատարանը, գործին մասնակցող անձինք և ապացուցման մյուս սուբյեկտները տրամաբանության (մտածողության) ֆորմալ կանոններով վերլուծում են ապացույցների վերաբերելիությունը, դրանց թույլատրելիությունը և արժանահավատությունը, փաստերի վերաբերյալ տեղեկությունները միավորում են ձեռք բերված ապացույցների ընդհանուր համակարգի մեջ, որը հաստատում կամ հերքում է գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ բացակայությունը:

Ապացույցների գնահատման իրավական կողմը դրսևորվում է հետազոտված ապացույցների իրավաբանական որակման և դատավարական պատշաճ ձևակերպման մեջ:

Ապացույցների գնահատման նպատակը կամայական չէ: Ապացույցները գնահատվում են դրանց վերաբերելիությունը, թույլատրելիությունը, արժանահավատությունը, բավարարությունը և փոխադարձ կապի առկայությունը որոշելու նպատակով:¹

Ապացույցների վերաբերելիությանն ու թույլատրելիությանն անդրադարձել ենք սույն աշխատանքի նախորդ պարագրաֆում:

Ապացույցների արժանահավատությունն ապացույցի հատկանիշ է, որը բնութագրում է ապացուցման առարկան կազմող հանգամանքների հավաստիությունն ու հստակությունը: Արժանահավատ է այն ապացույցը, որն իրական փաստերի վերաբերյալ հավաստի տեղեկատվություն է պարունակում: Եթե ապացույցն արժանահավատ չէ, այն հնարավորություն չի տալիս հաստատել կամ հերքել գործի հանգամանքները: Այդ իսկ պատճառով գործի քննության ընթացքում ապացույցների արժանահավատությունը պարտադիր կերպով պետք է ստուգվի: Այն կախված է տեղեկատվության աղբյուրի որակից, գործով ձեռք բերված տարբեր ապացույցների միմյանց համապատասխանությունից, հավաքված և հետազոտված բոլոր ապացույցների ընդհանուր գնահատականից:

¹ Տե՛ս *Матюшин Б.Т.* Общие вопросы оценки доказательств в судопроизводстве. - Хабаровск, 1987, էջ 13:

Ապացույցի հավաստիության մասին կարելի է դատել, առաջին հերթին՝ ելնելով այդ տեղեկատվության աղբյուրի բնույթից (հատկանիշներից): Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր դեպքում գործով վկայի ցուցմունքները գնահատելիս դատարանը հաշվի է առնում տվյալ անձի փոխհարաբերությունները գործին մասնակցող անձանց հետ, փաստերի մասին նրա իրազեկության աղբյուրը, այն պայմանները, որոնց առկայությամբ անձն ընկալել է որոշակի փաստեր (այսինքն՝ տեղը, ժամանակը, անձի ֆիզիկական և հոգեկան վիճակը, հասակը), նրա սուբյեկտիվ հատկանիշներն այն առումով, թե նա իր ունակություններով ի վիճակի է ճիշտ ընկալել իրադարձություններն ու գործողությունները, ընկալվածը պահել հիշողության մեջ, ճիշտ վերարտադրել ու հաղորդել դատարանին: Դա հնարավորություն է տալիս գնահատել վկայի կողմից հայտնած տեղեկությունների հավաստիության աստիճանը: Նույն նպատակներով էլ դատարանն ապացույցները գնահատելիս պետք է նկատի ունենա իրեղեն և գրավոր ապացույցների լավորակության աստիճանը, գրավոր ապացույցների համապատասխանությունը տվյալ տեսակի փաստաթղթերին ներկայացվող բոլոր պահանջներին, իրեղեն ապացույցների պահպանման պայմանները՝ դրանք ձեռք բերելու պահից մինչև դատարան ներկայացնելը և այլ գործոններ, որոնք կարող են այս կամ այն կերպով ազդել ստացված տեղեկությունների հավաստիության վրա:

Հակասական, միմյանց բացառող տեղեկությունների ստացումը վկայում է ձեռք բերված որոշ ապացույցների ոչ հավաստիության վերաբերյալ:

Միայն ձեռք բերված և հետազոտված բոլոր ապացույցների գնահատումը կարող է վերհանել ապացույցների միջև եղած հակասությունները և արդյունքում որոշել ապացույցների հավաստիությունը:

Եթե դատարանի կամ գործին մասնակցող անձանց մոտ կասկածներ են ծագում՝ կապված ձեռք բերված և հետազոտվող ապացույցների հավաստիության հետ, այդ կասկածներն անհրաժեշտ է փարատել՝ տվյալ ապացույցներն այլ ապացույցների հետ համադրելու, փաստաթղթի կազմմանը և բովանդակությանը ներկայացվող պահանջների պահպանման հանգամանքը պարզելու, անհրաժեշտության դեպքում փորձաքննություններ նշանակելու միջոցով:

Ապացույցների գնահատման նպատակը՝ դրանց հավաստիության և փոխադարձ կապի տեսանկյունից, կայանում է նրանում, որպեսզի վերացվեն ձեռք բերված և հետազոտվող ապացույցների միջև առկա հակասությունները, փարատվեն ստացված ապացուցողական տեղեկատվության ողջ համակցության հետազոտման արդյունքում կատարված եզրահանգման հավաստիության վերաբերյալ բոլոր կասկածները:

Պարզելով ապացույցների արժանահավատությունը՝ դատարանը որոշում է դրանց բավարար լինելը, պարզում է ձեռք բերված և հետազոտված ապացույցների հիման վրա որոնվող փաստերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ եզրակացություն անելու հնարավորությունը, ինչը հնարավորություն է տալիս ստուգել նաև գործով հավաքված ապացույցների լրիվությունը:

Ապացույցների բավարարությունը գործով ձեռք բերված այնպիսի ապացույցների համակցությունն է, որը հնարավորություն է տալիս վերջնական եզրահանգում կատարել որոնվող փաստերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ: Ապացույցների բավարարությունը գործով ներկայացված (ձեռք բերված) ապացույցների համակցության գնահատման արդյունք է: Ընդ որում, այն ոչ թե քանակական, այլ որակական ցուցանիշ է: Վերջինս որոշելու հետ կապված դատարանները գործնականում շատ հաճախ դժվարությունների առաջ են կանգնում այն դեպքերում, երբ ներկայացված և հետազոտված ապացույցները հնարավորություն չեն տալիս ապացուցման ենթակա փաստերի առկայության մասին վերջնական եզրահանգում կատարելու համար:

Ապացույցներ ներկայացնելը և դրանց հետազոտմանը մասնակցելը գործին մասնակցող անձանց կարևորագույն իրավունքներից է: Կանոնավոր ընթացքով զարգացող մրցակցային դատավարության պայմաններում գործին մասնակցող անձինք, իրացնելով այդ իրավունքը և ձգտելով ապացուցողական գործողությունների կատարման արդյունքում հիմնավորել իրենց իրավական դիրքորոշումը և հասնել իրենց համար բարենպաստ դատական ակտի կայացման, որպես կանոն, իրենց նախաձեռնությամբ գործը համալրում են անհրաժեշտ և բավարար ապացուցողական նյութերով: Որպես արդյունք, վճիռ կայացնելիս դատարանը գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների առկայությունը կամ

բացակայությունը որոշելու հետ կապված դժվարություններ չի ունենում և, հաստատված փաստական հանգամանքների նկատմամբ կիրառելով իրավունքի նորմերը, առանց լուրջ խոչընդոտների լուծում է գործը:

Միևնույն ժամանակ, քանի որ ապացուցման ողջ պարտականությունը գործող օրենսդրությունը դնում է գործին մասնակցող անձանց վրա, իսկ դատարանն օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու պարտականություն չի կրում, կարելի է եզրակացնել, որ այն դեպքերում, երբ ներկայացված և հետազոտված ապացույցները բավարար չեն որոնվող փաստերի մասին եզրահանգումներ կատարելու համար, դատարանն իր նախաձեռնությամբ ապացույցներ ձեռք բերելու իրավունք չունի:¹ Մրցակցային դատավարության պայմաններում դատարանը կարող է իրականացնել բացառապես մրցակցությանն օժանդակող, այն երաշխավորող գործառույթներ:²

Հայտնի է, որ քաղաքացիական դատավարությունում դատարանը չի կարող իրաժարվել վճիռ կայացնելուց՝ ապացույցների անբավարարության պատճառաբանությամբ, քանի որ նման դեպքում,

¹ Բացառություն են կազմում դատարանի նախաձեռնությամբ բացառիկ դեպքերում վկա կանչելու (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 2) և փորձաքննություն նշանակելու (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 1) դեպքերը: Ի դեպ, եթե դատարանի նախաձեռնությամբ փորձաքննություն նշանակելու հնարավորություն նախատեսելու ունի օբյեկտիվ պատճառներ (փորձաքննությունը հատուկ գիտելիքների օգտագործմամբ գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքներ և դրանք հաստատող ապացույցներ հետազոտելու եղանակ է), ապա դատարանի նախաձեռնությամբ (կողմերի կամքից անկախ) վկա կանչելու լիազորությունը մրցակցային դատավարության պայմաններում հիմնավորված չի թվում, առավել ևս, որ օրենքը չի բացահայտում «բացառիկ դեպքեր» արտահայտության իմաստը: Կարծում ենք, որ տվյալ լիազորությունը պետք է վերացվի կողմերի մրցակցությունը և իրական իրավահավասարությունն ապահովելու նկատառումներով: Ապացուցման պարտականությունը ոչ պատշաճորեն կատարելու անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը պետք է կրի բացառապես այն սուբյեկտը, որի վրա օրենքը դնում է այդ պարտականությունը:

² Ասվածը, իհարկե, չի վերաբերում վարչական դատավարությանը: Նկատի ունենալով հանրային իրավահարաբերություններից բխող վեճերի առանձնահատկությունները՝ ՎԴՕ 6-րդ հոդվածը սահմանում է, որ գործի փաստերը վարչական դատարանը պարզում է ի պաշտոնե («ex officio») և վեճի լուծման համար անհրաժեշտ ներքին համոզմունք ձևավորելու նպատակով իրավասու է, չսահմանափակվելով վարչական դատավարության մասնակիցների միջնորդություններով, նրանց ներկայացրած ապացույցներով և գործում առկա այլ նյութերով, ձեռնարկելու ողջամիտ միջոցներ, մասնավորապես՝ պահանջելու վարչական վարույթի նյութեր, տեղեկություններ, ապացույցներ, լրացուցիչ բացատրություններ, հանձնարարելու կողմերին անձամբ ներկայանալ դատական նիստի:

որպես կանոն, բարենպաստ վիճակում կհայտնվի պարտավոր կողմը, իսկ դատարանը հեռու կմնա օրինականության սկզբունքի և իր առաքելության իրագործման գաղափարից: Ասվածը նշանակում է, որ ապացուցման ամենաբարդ իրավիճակում անգամ, դատարանը պետք է գործով վերջնական որոշում կայացնի:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ քաղաքացիական գործով ապացուցման ենթակա փաստերի առկայության մասին վերջնական եզրահանգում կատարելու համար չի կարող բավարար լինել միայն գործին մասնակցող անձի ցուցմունքի կամ մեկ անուղղակի ապացույցի, կամ հակասական և միմյանց բացառող ապացույցների առկայությունը՝ օրենսդիրը սահմանել է, որ եթե բոլոր ապացույցների հետազոտումից հետո վիճելի է մնում փաստի առկայությունը կամ բացակայությունը, ապա դրա բացասական հետևանքները կրում է այդ փաստի ապացուցման պարտականությունը կրող կողմը (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 6):

Փաստորեն գործով հավաքված ապացույցների ոչ բավարար լինելու պայմաններում ապացուցման պարտականության բաշխման կանոնները սահմանող նորմերը վճռորոշ նշանակություն են ձեռք բերում: Դրանք հանդես են գալիս այն մեխանիզմի դերում, որը թույլ է տալիս գործով ձեռք բերված ապացույցների ոչ բավարար լինելու, դրանց հակասականության կամ բացակայության պայմաններում որոշելու այն սուբյեկտներին, որոնք, պարտավոր լինելով ներկայացնելու գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքները հաստատող ապացույցները, պետք է կրեն այդ պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու բոլոր անբարենպաստ հետևանքները: Եթե դատարանը գալիս է այն եզրակացության, որ եղած ապացույցներով հնարավոր չէ պարզել որոնվող փաստի գոյությունը, ապա ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 6-րդ մասի ուժով դատարանը պարտավոր է փաստը ճանաչել չհաստատված (չապացուցված):

Ապացույցների գնահատումը կարող է կրել խորհրդատվական կամ իշխանական բնույթ՝ կախված այն հանգամանքից, թե ապացուցման սուբյեկտներից ով է գնահատում ապացույցները:¹

¹ Տե՛ս *Треушников М.К.* Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 143:

խորհրդատվական բնույթ է կրում այն գնահատումը, որը տրվում է գործին մասնակցող անձանց կամ ներկայացուցիչների կողմից, երբ վերջիններս հանդես են գալիս նոր ապացույցներ ներկայացնելու և դրանք գործին կցելու միջնորդությամբ կամ հետազոտվող ապացույցների վերաբերյալ հանդես են գալիս բացատրություններով, որոնց ընթացքում գնահատական են տալիս դատարանում հետազոտվող այս կամ այն ապացույցին:

Ապացույցների այս տեսակ գնահատման կարևորությունը նրանում է, որ այն հնարավորություն է տալիս ապահովել դատարանի կողմից ապացույցների հետազոտման և գնահատման բազմակողմանիությունը՝ հաշվի առնելով գործին մասնակցող շահագրգիռ բոլոր անձանց կարծիքը:

Դատարանի կողմից իրականացվող ապացույցների գնահատումը կրում է *իշխանական բնույթ*: Ապացույցների վերջնական գնահատման բացառիկ լիազորությունը տրված է հենց դատարանին:

Դատարանն ապացույցները վերջնականորեն գնահատում է վճիռ կայացնելիս: Նման գնահատումն օրենսդրի կողմից դիտարկվել է որպես վճիռ կայացնելիս դատարանի կողմից լուծման ենթակա հարցերից (խնդիրներից) մեկը (ՔԴՕ 131 հոդվ., մաս 1, կետ 1): Ասվածը, սակայն, չի նշանակում, որ մինչև գործով վերջնական որոշում կայացնելը դատարանը զերծ է ապացույցները գնահատելու գործընթացից: Դեռևս գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլում, դատարանը կողմերի հետ քննարկում է ապացուցում պահանջող փաստերի շրջանակը, կողմերի միջնորդությամբ, իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում՝ իր նախաձեռնությամբ, պահանջում է անհրաժեշտ ապացույցներ, լուծում է փորձաքննություն նշանակելու, դատական նիստին փորձագետներ, վկաներ կանչելու հարցը և այլն (ՔԴՕ 1498-րդ հոդվ.): Այլ կերպ ասած, մինչև խորհրդակցական սեյնյակում ապացույցներին վերջնական գնահատական տալը, դատարանը դրանք նախնական գնահատման է ենթարկում:

Ապացույցների գնահատումը կատարվում է ոչ միայն ապացույցների ստացման և ձեռք բերման, այլ նաև հետազոտման ընթացքում՝ գործը դատաքննության նախապատրաստելու պահից մինչև որոշում կայացնելու համար դատարանի խորհրդակցական

սենյակ հեռանալը, այլ կերպ ասած ապացույցները ենթարկվում են նաև միջանկյալ գնահատման: Այս փուլում ապացույցների գնահատումը հիմնականում արտացոլվում է ապացույցներն ընդունելու կամ մերժելու, գրավոր ապացույցները գործին կցելու, լրացուցիչ փորձաքննություն նշանակելու, հայցը (դիմումը) առանց քննության թողնելու, վարույթը կասեցնելու կամ գործի քննությունը հետաձգելու, այլ դատավարական հարցերի կապակցությամբ դատարանի կողմից կայացվող միջանկյալ դատական ակտերում:

Ապացույցները վերջնական գնահատման են ենթարկվում դատարանի կողմից խորհրդակցական սենյակում, ինչն էլ հիմք է հանդիսանում գործն ըստ էության լուծող դատական ակտ կայացնելու համար:

Ապացույցների վերջնական գնահատումն իրականացվում է ՔԴՕ 53-րդ հոդվածով սահմանված որոշակի պարտադիր պահանջների պահպանմամբ: Դրանք հանգում են հետևյալին՝

1) դատարանը գործում եղած բոլոր ապացույցները գնահատում է ներքին համոզմամբ,

2) դատարանի ներքին համոզումը պետք է հիմնված լինի գործում եղած բոլոր ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտության վրա,

3) դատարանի համար որևէ ապացույց նախապես հաստատված ապացույցի ուժ չունի, բացառությամբ ՔԴՕ 52-րդ հոդվածով նախատեսված դեպքերի:

Ապացույցների գնահատումն իրականացվում է ըստ ներքին համոզման, սակայն այն չի կարող լինել կամայական:

Ապացույցների գնահատումը պայմանավորելով դատարանի ներքին համոզմամբ՝ օրենքը դրա հետ միասին որոշում է այդ գնահատականի ձևավորման պայմանները և արտահայտման դատավարական ձևը՝ դրանով իսկ ապահովելով սուբյեկտիվ գործոնի՝ ներքին համոզման և օբյեկտիվ գործոնի՝ գործով հետազոտված ապացույցների զուգակցումը:

Ապացույցների գնահատման կանոնները նպատակ են հետապնդում բացառելու գնահատողական դատողություններում դատարանի հնարավոր սուբյեկտիվիզմը և ապահովելու գործով հիմնավորված ու պատճառաբանված դատական ակտի կայացումը:

Ներքին համոզումը՝ որպես սուբյեկտիվ, հոգեբանական կատեգորիա, չի կարող կարգավորվել իրավական նորմերով: Սակայն,

քանի որ օրենքը ներքին համոզումը դիտարկում է որպես ապացույցների գնահատման միջոց, որը հանգեցնում է իրավական գնահատականների, ՔԴՕ 53-րդ հոդվածում միաժամանակ տեղ են գտել դրա օբյեկտիվության ապահովմանն ուղղված որոշակի սկզբունքներ, որոնք, դատավորների անկախության և միայն օրենքին ենթարկվելու սկզբունքի հետ մեկտեղ, կոչված են ապահովելու այդ սուբյեկտիվ գործոնի գործունեության օբյեկտիվ երաշխիքները:

Այդ սկզբունքներն են՝

ա) որպես դատարանի ներքին համոզումների օբյեկտիվ հիմք պետք է հանդիսանա գործում եղած ամեն մի ապացույցի և ապացույցների համակցության բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտությունը.

բ) դատարանն ազատ է ապացույցների գնահատման գործում: Դատավարական օրենքը չի նշում, թե ինչպիսի ապացույցներով պետք է հաստատվի այս կամ այն հանգամանքը, չի սահմանում ապացույցի այս կամ այն տեսակի գերակայությունը մյուսի նկատմամբ: ՔԴՕ 53-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանվում է, որ դատարանի համար որևէ ապացույց նախապես հաստատվածի ուժ չունի, բացառությամբ ՔԴՕ 52-րդ հոդվածով նախատեսված դեպքերի (խոսքը հանրահայտ և նախադատելի փաստերի մասին է): Բացի այդ, ներքին համոզմամբ ապացույցների ազատ գնահատումը ենթադրում է, որ դատարանը կաշկանդված չէ տվյալ ապացույցին գործին մասնակցող և այլ անձանց տված գնահատականներով և արտահայտած կարծիքներով:

Դատարանի կողմից ապացույցների գնահատման արդյունքներն արտացոլվում են դատական ակտի պատճառաբանական մասում, որտեղ դատարանը պետք է մատնացույց անի այն ապացույցները, որոնց վրա կառուցում է իր եզրահանգումներն ու հետևությունները, ինչպես նաև այն դատողությունները, որոնցով հերքում է այս կամ այն ապացույցը (ՔԴՕ 132 հոդվ., մաս 1, պարբ. 4): Դատական ակտը միայն այն դեպքում կարող է համարվել պատշաճորեն պատճառաբանված, երբ դրա պատճառաբանական մասում դատարանը ցույց է տվել ապացույցների գնահատման հարցում իր ներքին համոզման ձևավորման հիմքերը:

ՄԱՍ II.

ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ I.

ԳՈՐԾԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ԱՆՁԱՆՑ ՑՈՒՑՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքներն անձնական ապացույցների տեսակներ են:

Մինչև 2007 թ. ՔԴՕ-ում փոփոխություններ կատարելն ապացուցման միջոցների մեջ առաջնահերթ նշանակություն ունեին կողմերի և երրորդ անձանց բացատրությունները:

Լինելով վիճելի իրավահարաբերության սուբյեկտներ և մոտ գտնվելով գործի հանգամանքներին՝ կողմերը կարող են դրանց մասին հաղորդել առավել լրիվ տվյալներ, դատարանին ցույց տալ իրենց բացատրությունները հաստատող կամ ժխտող մյուս ապացույցները: Միևնույն ժամանակ, կողմերի բացատրությունների և դատողությունների մեջ ապացուցողական նշանակություն ունեին միայն փաստերի առկայության կամ բացակայության մասին նրանց հայտնած տեղեկությունները և այս կամ այն հանգամանքի կամ իրավահարաբերության գոյությունն ընդունելու մասին հայտարարությունները:

ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2007 թվականի նոյեմբերի 28-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքով¹ կատարված բազմաթիվ փոփո-

¹ ՏԵՍ ՀՀԴՏ 66(590), 26.12.2007:

խություններից մեկն այն էր, որ կողմերի բացատրությունները, որոնք շարադրվում էին հայցադիմումներում, հայցադիմումների պատասխաններում, դատաքննության ընթացքում՝ բանավոր և գրավոր ձևերով, զրկվեցին ապացուցողական նշանակությունից: Օրենսդիրը, ըստ էության, սահմանեց, որ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների մասին կողմի հաղորդած տեղեկություններն ունեն ապացուցողական նշանակություն, եթե տրվել են ցուցմունքի ձևով՝ ՔԴՕ-ով սահմանված կարգով:

Հայեցակարգային բնույթի տվյալ փոփոխության հիմքում առաջին հերթին դրվել է այն գաղափարը, որ վիճելի իրավահարաբերության փաստական հիմքի կապակցությամբ կողմերի հաղորդած (վկայակոչած) տեղեկությունները, որոնք դրվում են նրանց պահանջների և առարկությունների հիմքում և մտնում են ապացուցման առարկայի մեջ, ոչ թե ապացուցողական բնույթ ունեն, այլ ընդհակառակը՝ ենթակա են ապացուցման: Եթե հայցվորը, օրինակ, պնդում է, որ իր և պատասխանողի միջև կնքվել է առուվաճառքի պայմանագիր, որը պատասխանողը (վաճառողը) կատարել է ոչ պատշաճորեն, նման պնդումը (բացատրությունը) ոչ թե ապացույց է, այլ ապացուցում պահանջող ակտ: Նման եզրահանգումը բխում է ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունից, ըստ որի գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր վկայակոչած փաստերը, այն հանգամանքները, որոնք ընկած են նրա պահանջների և առարկությունների հիմքում:

Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կողմերը և երրորդ անձինք, որպես վիճելի նյութական իրավահարաբերության անմիջական մասնակիցներ, տիրապետում են գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին առավել լիարժեք տեղեկությունների և կարող են դրանց արժանահավատությունն ապահովող դատավարական պահանջների պահպանմամբ դրանք հաղորդել գործը քննող դատարանին՝ օրենսդիրը սահմանել է, որ գործին մասնակցող անձն իրավունք ունի ցուցմունքներ տալու գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին (ՔԴՕ 64 հոդվ., մաս 1, պարբ. 1):

Օրենսդրական տվյալ դրույթի բովանդակությունից բխում է, որ ցուցմունք տալը գործին մասնակցող անձի իրավունքն է, և, եթե

նա ցանկանում է օգտվել տվյալ իրավունքից, պետք է այդ մասին միջնորդությամբ դիմի գործը քննող դատարանին, ընդ որում՝ այն փաստերի մատնանշմամբ, որոնց կապակցությամբ ցուցմունքը պետք է տրվի: Այլ կերպ ասած՝ գործին մասնակցող անձը, որպես կանոն, ցուցմունք է տալիս իր նախաձեռնությամբ:

ՔԴՕ 64-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ պարբերության համաձայն՝ գործին մասնակցող անձն իրավունք ունի միջնորդելու, որ գործին մասնակցող մյուս անձը ցուցմունք տա գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին: Դատարանը, բավարարելով միջնորդությունը, կարող է հանձնարարել գործին մասնակցող համապատասխան անձին տալ ցուցմունքներ գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին: Ընդ որում, որպես դատարանի նման հանձնարարությունը չկատարելու դատավարական հետևանք, ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասով սահմանվում է, որ եթե կողմը հրաժարվում է (խուսափում է) պատասխանել դատարանի կամ դատավարության մասնակիցների հարցերին կամ ցուցմունքներ տալ դատարանին, ապա դատարանը մյուս կողմի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ կարող է անհիմն համարել կողմի հրաժարվելը (խուսափելը) ցուցմունքներից և պատասխանից, իսկ գործի այն փաստական հանգամանքները, որոնց վերաբերյալ կողմը հրաժարվում (խուսափում) է ցուցմունք կամ պատասխան տալուց, կարող է համարել ապացուցված:

Օրենսդրական նման կարգավորման սահմանադրականությունը կասկածելի է թվում, եթե այն դիտարկում ենք ՀՀ սահմանադրության 22-րդ հոդվածի 1-ին մասի լույսի ներքո: Սահմանադրական տվյալ դրույթի համաձայն՝ ոչ ոք պարտավոր չէ ցուցմունք տալ իր, ամուսնու և մերձավոր ազգականների դեմ: Ի դեպ, տվյալ դրույթը գործին մասնակցող անձանց մասով կոնկրետացվել է ՔԴՕ 64-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ պարբերությամբ, ըստ որի «գործին մասնակցող անձը պարտավոր չէ ցուցմունք տալ իր, ամուսնու և մերձավոր ազգականների դեմ»:

Հասկանալի է, որ եթե գործին մասնակցող անձը միջնորդում է, որպեսզի դատարանը հանձնարարի գործին մասնակցող մյուս անձին ցուցմունք տալու գործով ապացուցման ենթակա փաստերի մասին, նման միջնորդությունն արվում է այնպիսի փաստերի վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալու նպատակով, որոնց ա-

պացուցման պարտականությունն օրենքով դրված է միջնորդող կողմի վրա: Ստացվում է, որ, բավարարելով միջնորդությունը և հանձնարարելով կողմին տալու ցուցմունքներ, դատարանը, ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 3-րդ մասով սահմանված անբարենպաստ հետևանքների կիրառման սպառնալիքով, ըստ էության, կողմին պարտավորեցնում է իր դեմ տալ ցուցմունքներ, իսկ դա սահմանադրական վերը նշված դրույթի տեսանկյունից անթույլատրելի է: Այդ իսկ պատճառով, *գտնում ենք, որ ճիշտ կլիներ ցուցմունք տալու հանձնարարության ինստիտուտը վերացնել՝ ՔԴՕ 48-րդ և 64-րդ հոդվածները համապատասխանեցնելով ՀՀ սահմանադրության 22-րդ հոդվածի 1-ին մասին:*

Այսպիսով, գործին մասնակցող անձանց համար, ցուցմունք տալն իրավունք է, այսինքն՝ նրանք կարող են օգտվել այդ իրավունքից կամ չօգտվել: Սակայն, ցուցմունք տալու իրենց իրավունքից օգտվելու պարագայում, գործին մասնակցող անձինք պարտավոր են տալ ճիշտ ցուցմունք, քանի որ ըստ ՔԴՕ 28-րդ հոդվածի 4-րդ մասի, սուտ ցուցմունք¹ տալու համար նրանք ենթակա են պատասխանատվության՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով (Քր. օր. 338 հոդվ.):

Ցուցմունք տալու ցանկություն (համաձայնություն) հայտնած գործին մասնակցող անձի հարցաքննությունը սկսելուց առաջ դատարանը նրան նախազգուշացնում է սուտ ցուցմունք տալու համար քրեական պատասխանատվության մասին, ինչի վերաբերյալ

¹ ՔԴՕ 28-րդ հոդվածի 4-րդ մասը պատասխանատվություն է նախատեսում ոչ միայն սուտ ցուցմունք, այլ նաև «սուտ բացատրություն» տալու համար: Մեր կարծիքով, ներկայումս գործող իրավակարգավորման պայմաններում բացատրության դատավարական բնույթն էապես փոփոխվել է: Այն որևէ ապացուցողական նշանակություն չունի: Բացատրություն տալը կողմի դատավարական իրավունքներից մեկն է (ՔԴՕ 28 հոդվ., մաս 1, կետ 4), որն իրականացնելով՝ նա, ըստ էության, ներկայացնում և պարզաբանում է իր պահանջները և/կամ առարկությունները, դրանց հիմքում ընկած փաստական հանգամանքները, ցույց է տալիս դրանք հաստատող ապացույցները, ներկայացնում և հստակեցնում է իր իրավական դիրքորոշումը, վերլուծում է վիճելի իրավահարաբերությունը կանոնակարգող նորմերը, դատողություններ է անում հալառակ կողմի իրավական դիրքորոշման, ներկայացրած ապացույցների վերաբերելիության, թույլատրելիության, արժանահավատության և բավարարության վերաբերյալ և այլն: Նման պայմաններում սուտ բացատրություն տալու մասին խոսելը և, առավել ևս, դրա համար պատասխանատվություն նախատեսելը ոչնչով արդարացված չէ: Թերևս դա է պատճառը, որ ՀՀ քր. օր. 338-րդ հոդվածով քրեական պատասխանատվություն է նախատեսվում «բաղաբացիական գործով սուտ ցուցմունք տալու» համար: Ասվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ ՔԴՕ 28-րդ հոդվածի 4-րդ մասի ձևակերպումից «սուտ բացատրություն» արտահայտությունը պետք է հանվի:

վերցվում է ստորագրություն, որը կցվում է դատական նիստի արձանագրությանը: Ուշագրավ է, որ դատարանին հաղորդվող տեղեկությունների արժանահավատության ապահովմանն ուղղված տվյալ դատավարական գործողության կատարման անհրաժեշտությունը ՔԴՕ-ով չի ամրագրվում: Մինչդեռ գործնականում այն կատարվում է յուրաքանչյուր գործով, որի շրջանակներում դատարանը լսում է գործին մասնակցող անձի ցուցմունք:

Տեղին է նկատել, որ գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները դիտարկելով ապացուցման միջոցների շարքում՝ օրենսդիրը, սակայն, որևէ չափով իրավական կարգավորման չի ենթարկել ապացույցի տվյալ տեսակի հետազոտման դատավարական կարգը, ինչը էական բացթողում պետք է համարել: Ի տարբերություն ՔԴՕ-ի, ՎԴՕ 34-րդ հոդվածը սահմանում է, որ գործին մասնակցող անձը ցուցմունք է տալիս վկայի ցուցմունքի համար սահմանված կանոններով: Գտնում ենք, որ քննարկվող հարցի կապակցությամբ առկա իրավական կարգավորման բացը, ՎԴՕ 34-րդ հոդվածի օրինակով, պետք է լրացվի ՔԴՕ 64-րդ հոդվածում հեմվող նորմ նախատեսելու միջոցով:

Գործնականում քաղաքացիական գործերով ևս գործին մասնակցող անձինք հարցաքննվում են վկայի հարցաքննության կանոններով՝ այն առանձնահատկությամբ, որ նրանք բերման ենթարկվել կամ մինչև վկաների հարցաքննությունը դատական նիստերի դահլիճից հեռացվել չեն կարող:¹

Առաջին բացառությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ցուցմունքներ տալը, ինչպես վերն արդեն նշվել է, կողմերի և երրորդ անձանց իրավունքն է և ոչ թե պարտականությունը: Դրա համար դատարանը չի կարող ստիպել կողմերին ներկայանալու դատարան և տալու ցուցմունքներ՝ անհրաժեշտության դեպքում նրանց ենթարկելով բերման: Ասվածը հավասարապես վերաբերում է այն դեպքերին, երբ գործին մասնակցող անձը պետք է ցուցմունք տա դատարանի պահանջով: Եթե գործին մասնակցող անձը հրաժարվում կամ խուսափում է ցուցմունք տալուց որևէ հարկադրանքի միջոց նրա նկատմամբ կիրառվել չի կարող:

¹ Վկայի հարցաքննության դատավարական կանոնների մասին տես սույն գլխի 2-րդ պարագրաֆը:

Երկրորդ բացառությունը պայմանավորված է գործին մասնակցող անձանց՝ ապացույցների հետազոտմանը մասնակցելու և դատավարության մասնակիցներին, այդ թվում՝ վկաներին հարցեր տալու իրավունքով, որը մրցակցության և կողմերի իրավահավասարության դատավարական սկզբունքների կենսագործման կարևորագույն երաշխիքներից է:

Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները, որպես կանոն, տրվում են գործը քննող դատարանին՝ անմիջականորեն գործն ըստ էության քննելու նպատակով իրավիքված դատական նիստում: Բայց դրանք կարող են ստացվել նաև դատական հանձնարարության կամ դատարանի կողմից ապացույցների ապահովման կարգով (ՔԴՕ 50, 58, 65, 66, 67 հոդվ.): Նշված կարգով ստացված ցուցմունքները պարտադիր պետք է հրապարակվեն և հետազոտվեն դատարանում, եթե ցուցմունք տված անձը դատաքննությանը չի մասնակցում:

Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքների հետազոտման անմիջականությունը բացառում է ներկայացուցչի միջոցով ցուցմունք տալու հնարավորությունը: Գործին մասնակցող անձը պարտավոր է ցուցմունք տալ անձամբ:

Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները հանդիսանում են անձնական ապացույցների տարատեսակ: Դրանց հետազոտման և զնահատման առանձնահատկությունները բխում են այն հանգամանքից, որ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին տեղեկությունները դատարանին հաղորդում են գործի ելքով անմիջականորեն շահագրգռված անձինք՝ վիճելի իրավահարաբերությունների անմիջական մասնակիցները: Այդ կապակցությամբ աչքի է ընկնում քննարկվող ապացուցման միջոցի իրավական կարգավորման էական թերություններից մեկը, որը, մեր կարծիքով, շուտափույթ վերացման կարիք է զգում: Մասնավորապես՝ օրենքը չի կոնկրետացնում գործին մասնակցող այն անձանց շրջանակը, որոնց հարցաքննության միջոցով կարող են ստացվել ցուցմունքներ:

Նախ՝ ակնհայտ է, որ պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի, իրավաբանական անձի կամ նման կարգավիճակ չունեցող այլ կազմակերպության անունից, որպես գործին մասնակցող անձ, ցուցմունք կարող է տալ բացառապես նրա ղեկավարը:

Այս առումով անթույլատրելի պետք է համարել պրակտիկայում հանդիպող դեպքերը, երբ որպես գործին մասնակցող անձ հարցաքննվում է նշված սուբյեկտների անունից դատարանում հանդես եկող դատական ներկայացուցիչը կամ համապատասխան մարմնի (կազմակերպության) աշխատակիցը: Ներկայացուցիչներն չեն հանդիսանում ո՛չ ապացույցի աղբյուր և ո՛չ էլ գործին մասնակցող անձ: Ինչ վերաբերում է պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի, իրավաբանական անձի կամ նման կարգավիճակ չունեցող այլ կազմակերպության աշխատակցներին, ապա վերջիններիս գործին մասնակցող անձի հետ նույնացնելը և տվյալ կարգավիճակում հարցաքննելը ևս հիմնավորված չէ: Եթե տվյալ սուբյեկտները հանդիսանում են որոշվող փաստերի մասին տեղեկություններ կրողներ, նրանք կարող են հարցաքննվել որպես վկա, այլ ոչ թե որպես գործին մասնակցող անձ: Յետևաբար գտնում ենք, որ ՔԴՕ-ի՝ գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքներին վերաբերող դրույթներում հարկավոր է ուղղակիորեն սահմանել, որ որպես գործին մասնակցող անձ ցուցմունք տալու համար կարող է ներգրավել գործին մասնակցող պետական մարմնի, տեղական ինքնակառավարման մարմնի կամ կազմակերպության ղեկավարը:

Երկրորդ. ներկայումս որևէ կասկած չի առաջացնում պետության գույքային շահերի պաշտպանությամբ հայց հարուցող դատախազի, ինչպես նաև այլ անձանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությամբ դատարան դիմող սուբյեկտների դատավարական կարգավիճակը: Ե՛վ դատավարագիտության մեջ, և՛ դատական պրակտիկայում նրանք իրավացիորեն դիտարկվում են որպես գործին մասնակցող անձինք, որոնք կարող են վարույթին մասնակցել բացառապես հայցվորի կարգավիճակով: Տվյալ սուբյեկտների կարգավիճակի առանձնահատկությունը նրանում է, որ նրանք վիճելի նյութական իրավահարաբերության մասնակից չեն հանդիսանում, և, ի տարբերություն վարույթին քաղաքացու կամ կազմակերպության կարգավիճակով հանդես եկող գործին մասնակցող այլ անձանց, ապացուցման ենթակա հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունները ստանում են այլ աղբյուրներից (դատախազը՝ պետական մարմիններից և նրանց կամ այլ սուբյեկտների տրամադրած նյութերից, այլ անձի իրավունքների պաշտպանությամբ հանդես եկող սուբյեկտները՝ այն սուբյեկտներից, որոնց իրավունքների

պաշտպանությամբ հարուցում են հայցը, ինչպես նաև նրանցից ստացված և սեփական նախաձեռնությամբ հավաքված նյութերից): Յետևաբար, չհանդիսանալով գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերի մասին տեղեկություններ կրողներ՝ նշված սուբյեկտների չեն կարող հարցաքննվել այդ փաստերի կապակցությամբ (այն նույն տրամաբանությամբ, որով չեն հարցաքննվում գործին մասնակցող անձանց ներկայացուցիչները): Ուստի, մեր կարծիքով, ճիշտ կլիներ, ՔԴՕ 64-րդ հոդվածում սահմանել, որ դատախազը և այլ անձի իրավունքների պաշտպանությամբ հայց հարուցող սուբյեկտները չեն կարող հարցաքննվել որպես գործին մասնակցող անձ:

Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքների հավաստիությունը գնահատելիս, դատարանը պարտադիր պետք է հաշվի առնի նրանց շահագրգռվածության աստիճանը գործի ելքով, նկատի ունենալով, որ թեև գործին մասնակցող անձինք առավել քան մյուսներն իրազեկ են գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքներին, սակայն գործով հետապնդում են որոշակի նյութական և դատավարական շահ, ուստի միշտ չէ, որ դատարանին հայտնում են հավաստի ու իրենց տրամադրության տակ գտնվող բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները: Բացի այդ, գործին մասնակցող անձինք կարող են ընկնել մոլորության մեջ, յուրովի մեկնաբանել և բացատրել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող այս կամ այն փաստը:

Միաժամանակ դատարանը պետք է հաշվի առնի այն հանգամանքը, որ ոչ մի ապացույց, այդ թվում գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները, առավելություն չունի մյուս ապացույցների նկատմամբ, և ոչ մի ապացույց նախապես հաստատված ապացույցի ուժ չունի: Յետևաբար, դատարանն ապացույցի այս տեսակը գնահատելիս չպետք է ղեկավարվի այն կանխավարկածով, որ գործի ելքով դատավարական շահագրգռվածություն ունեցող գործին մասնակցող անձը խեղաթյուրում ու աղավաղում է գործի ճիշտ լուծման համար նշանակություն ունեցող իրական փաստերը՝ դրանք ներկայացնելով իր համար շահավետ լույսի ներքո: Յանոգմունք ձևավորելու համար դատարանը գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները, ինչպես և ցանկացած այլ ապացույց, գնա-

հատելիս պետք է դրանք համադրի գործում առկա մյուս ապացույցների հետ:

Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքների ինստիտուտի հետ սերտորեն առնչվում են խոստովանությունը, որը գրականության մեջ հաճախ դիտարկվում է որպես գործին մասնակցող անձի ցուցմունքի (բացատրության) հատուկ տեսակ:¹

Խոստովանությունը հայտարարություն է, որով գործին մասնակցող անձն ընդունում է այն փաստը, որի վրա մյուս կողմը կառուցում է իր պահանջը կամ առարկությունը: Գործող դատավարական օրենսդրության վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ փաստի ընդունման մասին կարելի է խոսել բոլոր այն դեպքերում, երբ մի կողմի առաջադրած հանգամանքը հակադիր կողմում հանդես եկող գործին մասնակցող անձինք ուղղակիորեն ընդունել են իրենց կողմից ներկայացված դատավարական փաստաթղթով (գրավոր) կամ դատական նիստի ընթացքում արված հայտարարությամբ (բանավոր): Փաստի ընդունումը դատավարագիտության և դատավարական օրենսդրության մեջ դիտարկվում է որպես ապացուցելու պարտականությունից ազատելու հիմք, որի արդյունքում փաստական հանգամանքը դիտարկվում է որպես ընդունված («անվիճելի») և հանվում է ապացուցման առարկայից:²

ՔրՕ 64-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ գործին մասնակցող անձի կողմից այն փաստն ընդունելը, որի միջոցով մյուս անձը հիմնավորում է իր պահանջները կամ առարկությունները, պարտադիր չէ դատարանի համար: Դատարանը կարող է ընդունված փաստը համարել հաստատված միայն այն դեպքում, եթե կասկածներ չկան, որ դա համապատասխանում է գործի հանգամանքներին, և կողմն այն չի ընդունել խաբեության, բռնության, սպառնալիքի, մոլորության ազդեցության տակ, մեկ կողմի ներկայացուցչի հետ մյուս կողմի չարամիտ համաձայնության հետևանքով կամ ճշմարտությունը թաքցնելու նպատակով: Նման կասկածների առկայության դեպքում դատարանը տվյալ փաստը ներառում է ապացուցման առարկայի մեջ և դատական նիստում հետազոտում է այն հաստատող կամ ժխտող ապացույցները:

¹ Տես, օրինակ՝ *Решетникова И.В.* Доказывание в гражданском процессе. – М.: Юрайт, 2010, էջ 178-180:

² Տես նույն տեղում:

Գործին մասնակցող անձի կողմից փաստն ընդունելու վերաբերյալ դրույթները ՔրՕ-ի՝ «Գործին մասնակցող անձանց ցուցմունքները» վերտառությամբ 64-րդ հոդվածի շրջանակներում նախատեսելը, մեր կարծիքով, այնքան էլ ճիշտ չէ: Որպես հետևանք՝ իրավակիրառական պրակտիկայում հանդիպում են դեպքեր, երբ դատարանը դատական նիստում արված հայտարարությամբ ընդունված փաստը համարում է հաստատված, եթե այն ընդունող կողմը դրա ընդունումը հաստատում է նաև իր կամ հակառակ կողմի նախաձեռնությամբ ցուցմունք տալիս: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ անձը կարող է այս կամ այն փաստն ընդունել ոչ թե ցուցմունք տալիս, այլ իր բացատրությունների, դատարան ներկայացվող դատավարական փաստաթղթերի շրջանակներում, և այդ կապակցությամբ նրան ցուցմունք տալուն հարկադրելը չի բխում դատավարական խնայողության սկզբունքից և կարող է դատավարության անտեղի ձգձգման պատճառ հանդիսանալ:

Ասվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ ճիշտ կլիներ «խոստովանության» մասին նորմերը զետեղել ՔրՕ 52 հոդվածում՝ բացառելով փաստի ընդունման հետ կապված իրավադրույթները բացառապես կողմի ցուցմունքի հետ կապելու հնարավորությունը: Այդ կապակցությամբ ողջունելի կարելի է համարել ՎրՕ 27-րդ հոդվածի 4-րդ մասի գոյությունը, ըստ որի ապացուցման կարիք չունեն այն փաստերը, որոնք հակառակ կողմը չի վիճարկում, բացառությամբ այն դեպքի, երբ դատարանը գտնում է, որ դրանց ապացուցումն անհրաժեշտ է:

ԳԼՈՒԽ II.

ՎԿԱՆԵՐԻ ՅՈՒՅՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Իրավահարաբերությունների ծագման, փոփոխման և դադարման հիմք հանդիսացող իրավաբանական փաստերը շատ հաճախ տեղի են ունենում ոչ միայն այդ իրավահարաբերությունների անմիջական մասնակիցների, այլ նաև կողմնակի անձանց ներկայությամբ: Վերջիններս, որպես կանոն, ունակ են լինում ընկալված հանգամանքները վերարտադրել դատարանում՝ հանդես գալով վկայի կարգավիճակով:

Վկան ապացույցի աղբյուր է, նրա ցուցմունքը՝ առավել տարածված ապացուցման միջոցներից մեկը: Վկաների ցուցմունքների կիրառումն արգելվում է միայն այն դեպքում, երբ օրենքի համաձայն, գործի կոնկրետ հանգամանքները կարող են հաստատվել միայն որոշակի ապացույցներով, և վկաների ցուցմունքներն անթույլատրելի են:

ՔԴՕ 44-րդ հոդվածի 1-ին մասին համաձայն՝ «վկա կարող է լինել ցանկացած անձ, որին հայտնի են դատարանի կողմից վեճի ճիշտ լուծման համար նշանակություն ունեցող տեղեկություններ և հանգամանքներ»: Վկայի լեզու բնորոշման և ՔԴՕ մի շարք այլ դրույթների վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնելու վկայի հետևյալ հատկանիշները:

1) *Վկա կարող է լինել բացառապես ֆիզիկական անձը*: Իրավաբանական անձինք, նման կարգավիճակ չունեցող այլ կազմակերպությունները, պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինները քաղաքացիական գործով որպես վկա հանդես գալ չեն կարող (վկայի կարգավիճակ կարող է ունենալ նշված սուբյեկտների պաշտոնատար անձը կամ այլ աշխատակիցը):

2) *Որպես վկա կարող է հանդես գալ ցանկացած տարիքի ֆիզիկական անձը*: Ուշագրավ է, որ օրենքը վկայի համար որևէ տարիքային սահմանափակում չի նախատեսում: Նման իրավակարգավորումը, իհարկե, որոշակի օբյեկտիվ պատճառներ ունի: Իրադարձությունները կամ գործողությունները կարող է ընկալել և հետագայում

դատարանին հաղորդել նաև փոքրահասակը, իսկ այն դեպքերում, երբ գործով ապացուցման ենթակա հանգամանքները հաստատող կամ հերքող այլ ապացույցներ չկան կամ անհրաժեշտ է ստուգել գործով ձեռք բերված այլ ապացույցների (այդ թվում՝ մյուս վկաների ցուցմունքների) արժանահավատությունը, փոքրահասակ վկաների ցուցմունքներն ապացուցման գործընթացում կարող են ունենալ էական նշանակություն: Դրա հետ մեկտեղ, նկատի ունենալով, որ փոքրահասակի հարցաքննությունը որոշ դեպքերում կարող է անբարենպաստ հետևանքներ ունենալ երեխայի հոգեկան վիճակի վրա, օրենսդիրը սահմանել է, որ տասնվեց տարեկան չդարձած անձը որպես վկա կարող է կանչվել և հարցաքննվել միայն բացառիկ դեպքերում: Փոքրահասակներին որպես վկա կանչելու հարցը լուծելիս յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում դատարանը պետք է հաշվի առնի ոչ միայն գործի հանգամանքները, այլ նաև երեխայի տարիքը և զարգացման աստիճանը, փաստերն ընկալելու և դրանք ճիշտ վերարտադրելու ունակությունը:¹

3) Գործով անձին որպես վկա հարցաքննելու և նրա հաղորդած տեղեկություններով վճիռը հիմնավորելու հնարավորությունը պայմանավորված է տվյալ անձի կողմից փաստերը ճիշտ ընկալելու և ճիշտ ցուցմունքներ տալու ունակությամբ: Որպես ապացույց կարող է դիտարկվել միայն այն տեղեկությունը, որը ստացվել է այնպիսի անձից, ով, ելնելով իր ֆիզիկական և հոգեկան վիճակից, *ունակ է զգայարաններով ընկալել և բանավոր կամ գրավոր ձևով վերարտադրել փաստերի վերաբերյալ տեղեկությունները*: 33 1964 թ. ՔԴՕ-ի 61-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ որպես վկա չեն կարող կանչվել և հարցաքննվել այն անձինք, որոնք իրենց ֆիզիկական և հոգեկան արատների պատճառով ի վիճակի չեն ճիշտ ընկալել փաստերը և դրանց մասին տալ ճիշտ ցուցմունքներ: Գործող ՔԴՕ-ը նման նորմ չի նախատեսում: Դա նշանակում է, որ նման անձանց դատարան կանչելու և հարցաքննելու իրավաբանական արգելք այլևս գոյություն չունի, և դատարանը յուրաքանչյուր դեպքում պետք է որոշի փաստերն ընկալելու և դրանց մասին ցուցմունք տալու անձի ունակությունը: Նման իրավակարգավորումը պայմա-

¹ Ст'я Комментарий к гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации. Под ред. *М.С. Шакарян*. - М.: «Кодекс», 2003, էջ 166:

նավորված է այն իրողությամբ, որ անձի մոտ հոգեկան բնույթի առանձին շեղումները, ինչպես նաև առանձին ֆիզիկական արատների (լսողության, տեսողության) առկայությունը դեռևս չի նշանակում, որ տվյալ անձը ընդհանրապես չի կարող ճիշտ ընկալել և վերարտադրել օբյեկտիվ իրականության փաստերը: Այսպես, հոգեկան որոշ հիվանդություններ անձին չեն զրկում գործողությունների և իրադարձությունների նշանակությունը հասկանալու և դրանց մասին պատմելու ունակությունից, հոգեկան այլ հիվանդություններով տառապող անձինք էլ լուսավորման պահին ընդունակ են ճիշտ ընկալելու, հիշողության մեջ պահելու և դատարանին հաղորդելու փաստերը, լսողության թերություններ ունեցող անձը կարող է ցուցմունքներ տալ այնպիսի հանգամանքների կապակցությամբ, որոնք իրեն հայտնի են դարձել որոշակի փաստերին ակնատես լինելու արդյունքում, տեսողության թերություններով տառապող անձը կարող է փաստերն ընկալել լսողությամբ և այլն:

Եթե դատարանի մոտ կասկած է առաջանում, թե արդյոք կարող է տեսողության, լսողության կամ հոգեկան որոշակի շեղումներ ունեցող անձը հանդես գալ որպես վկա, փաստերն ընկալելու և դրանց մասին ցուցմունք տալու անձի ունակությունը պարզելու նպատակով կարող է նշանակվել դատաբժշկական կամ հոգեբուժական փորձաքննություն, եթե իհարկե հնարավոր չէ առանց գործին վնասելու տվյալ վկային փոխարինել մեկ այլ անձով կամ փաստը հաստատել ապացուցման այլ միջոցներով:

4) *Վկան գործի ելքում նյութաիրավական և դատավարական շահ չունի, չի հանդիսանում նյութաիրավական հարաբերությունների անմիջական մասնակից:* Վկան քաղաքացիական գործի լուծման մեջ դատարանին օժանդակող անձ է: Նա գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերի վերաբերյալ տեղեկությունների կրող է և գործին մասնակցող անձանց պահանջների կամ առարկությունների հիմքում ընկած հանգամանքները հաստատող ապացույցի աղբյուր, որը, սակայն, ի տարբերություն գործին մասնակցող անձանց, վիճելի իրավահարաբերության մասնակից չի հանդիսանում: Եթե գործն ըստ էության լուծող դատական ակտն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կարող է անդրադառնալ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերի մասին տեղեկությունների տիրապետող անձի իրավունքների և պարտականությունների

վրա, տվյալ անձը գործով որպես վկա ներգրավվել չի կարող: Նա պետք է հանդես գա գործին մասնակցող անձի կարգավիճակով: Անձը չի կարող կանչվել և հարցաքննվել որպես վկա նաև այն դեպքերում, երբ գործի ելքում նյութաիրավական շահ չունի, սակայն իր պաշտոնական դիրքի կամ վստահորդի հետ որոշակի իրավահարաբերությունների մեջ գտնվելու փաստի ուժով տվյալ վարույթի շրջանակներում ձգտում է ստանալ իր համար ձեռնտու վճիռ, այսինքն՝ գործի ելքում ունի զուտ դատավարական-իրավական շահ (օրինակ՝ դատախազը պետության զույքային շահերի պաշտպանության գործերով, այլ անձի իրավունքների պաշտպանությամբ հայց հարուցող սուբյեկտները, հայցվորի, պատասխանողի, երրորդ անձի օրինական, «ի պաշտոնե» կամ լիազորագրային ներկայացուցիչը):

Նշվածը, սակայն, չի նշանակում, որ գործի ելքով վկայի այլ բնույթի շահագրգռվածությունը բացառվում է: Վկան գործի ելքում կարող է ունենալ այլ, ոչ իրավաբանական բնույթի շահ, որը պայմանավորված է գործին մասնակցող անձանց հետ ազգակցական, բարեկամական, ընկերական և այլ կապերի առկայությամբ, որոնք արգելք չեն նրանց որպես վկա կանչելու և հարցաքննելու համար:

5) *Որպես վկա դատարան կարող է կանչվել և հարցաքննվել այն անձը, ով ենթադրաբար տիրապետում է գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների վերաբերյալ որևէ տեղեկության:* Դատարանի գնահատմամբ ոչ վերաբերելի հանգամանքների հաստատման կամ ոչ վերաբերելի տեղեկությունների հաղորդման նպատակով անձը դատարան կանչվել և որպես վկա հարցաքննվել չի կարող: Պատահական չէ, որ ըստ ՔԴՕ 44-րդ հոդվածի 2-րդ մասի՝ վկա հրավիրելու մասին միջնորդություն ներկայացնելիս պետք է նշվի այն փաստը, որի վերաբերյալ վկան պետք է հարցաքննվի: Եթե դատարանը գտնի, որ տվյալ փաստը կամ դրա մասին ցուցմունքը գործի լուծման համար նշանակություն չունի, այսինքն՝ վերաբերելի չէ, ապա պետք է ներկայացված միջնորդությունը մերժի: Տվյալ կանոնը մասնավորեցնում է ՔԴՕ 51-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ձևակերպված ապացույցների վերաբերելիության ընդհանուր կանոնը՝ ըստ որի այն ապացույցները, որոնք անհրաժեշտ չեն գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաս-

տերը պարզելու համար, վերաբերելի չեն, և դատարանը հանում է ապացույցների կազմից:

Ընդ որում, ընդունված է սահմանազատել վկայի ցուցմունքների շրջանակներում ստացվող ընդհանուր և հատուկ բնույթի տեղեկությունները: Ընդհանուր են այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են վկայի անձին, գործին մասնակցող անձանց հետ նրա փոխհարաբերություններին, ինչպես նաև իրազեկության աղբյուրին: Հատուկ են այն տեղեկությունները, որոնք ունեն ապացուցողական նշանակություն՝ վերաբերում են ապացուցման ենթակա փաստերին:

6) *Վկայի կարգավիճակում կարող է հանդես գալ բացառապես այն անձը, որն իր հինգ զգայարաններից մեկով կամ մի քանիսով անմիջականորեն ընկալել է որոշվող փաստերի մասին տեղեկությունները (ականատես վկա) կամ դրանք ստացել է այլ անձից (ոչ ականատես վկա):* Վկայի ցուցմունքն ունի ապացուցողական նշանակություն միայն այն դեպքում, երբ նա հստակ նշում է որոշվող փաստերի մասին իր իրազեկության աղբյուրը: Այդ կապակցությամբ ՔԴՕ 63 հոդվածի 3-րդ մասով սահմանվում է, որ վկայի հաղորդած տեղեկություններն ապացույց չեն, եթե նա չի կարող հստակ նշել իր իրազեկության աղբյուրը: Տվյալ նորմը պարտավորեցնում է դատարանին յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում պարզելու վկայի իրազեկության աղբյուրը, ինչը տալիս է հաղորդված տեղեկությունների արժանահավատությունը ստուգելու, սկզբնական ապացույցները բացահայտելու հնարավորություն:

Վերը շարադրվածը թույլ է տալիս ձևակերպելու վկայի հետևյալ հասկացությունը. **«Վկան գործի ելքում իրավաբանական շահագրգռվածություն չունեցող ֆիզիկական անձ է, որը կանչվում է դատարան գործի համար նշանակություն ունեցող փաստերի մասին իր կողմից անմիջականորեն ընկալված կամ այլ անձանց կողմից իրեն հաղորդված տեղեկությունները դատարանին հայտնելու համար»:**

Դատարանի կողմից որպես վկա կանչված յուրաքանչյուր անձ պարտավոր է ներկայանալ դատարանի կանչով և հայտնել գործով իրեն հայտնի տեղեկություններն ու հանգամանքները (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 4): Նա պարտավոր է ճիշտ ցուցմունքներ տալ, պատասխանել դատավորի, կողմերի և դատավարության մյուս մասնակից-

ների հարցերին (ՔԴՕ 63 հոդվ., մաս 4): Ընդ որում, օրենքը սահմանում է, որ քաղաքացիական գործով վկայի կողմից սուտ ցուցմունք տալը կամ ցուցմունք տալուց հրաժարվելը առաջացնում է քրեական պատասխանատվություն՝ ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 6, Քր. օր. 338, 339 հոդվ.): Հետևում է, որ դատարանի կանչով դատարան ներկայանալը և ճիշտ ցուցմունքներ տալը վկայի պարտականությունն է: Նաև տվյալ հանգամանքով է վկան տարբերվում գործին մասնակցող անձանցից, որոնք ցուցմունք տալու պարտականություն չեն կրում: Ցուցմունք տալու պարտականությունը կրում է հանրային-իրավական բնույթ, քանի որ վկաների պետական և հասարակական պարտականություն է նպաստել արդարադատության իրականացմանը:¹

Եթե կանչված վկան դատական նիստին չի ներկայանում դատարանի կողմից անհարգելի ճանաչված պատճառներով, դատարանն իրավունք ունի որոշում կայացնել նրան հարկադիր բերման ենթարկելու մասին: Ընդ որում, դատարանի որոշումը կատարվում է անհապաղ՝ «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կարգով (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 5):

Գործող քաղաքացիական դատավարական օրենսդրությունը որոշ դեպքերում անձանց ազատում է որպես վկա ցուցմունք տալու պարտականությունից՝ սահմանելով **վկայի իմունիտետ**: Վերջինս հիմնվում է ՀՀ սահմանադրության 22-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված այն դրույթի վրա, համաձայն որի ոչ ոք պարտավոր չէ ցուցմունք տալ իր, անուսնու կամ մերձավոր ազգականների դեմ: Բացի դրանից, նույն դրույթը սահմանում է, որ օրենքը կարող է սահմանել ցուցմունք տալու պարտականությունից ազատելու այլ հիմքեր:

Որպես վկա ցուցմունքներ տալուց ազատելով՝ օրենսդիրը նպատակ է հետապնդում ապահովել որոշակի հասարակական հարաբերությունների գաղտնիությունը, Սահմանադրությամբ ամրագրված և պաշտպանվող որոշակի իրավունքների (բացարձակ արժեքների) պահպանումը և անխոչընդոտ իրացումը:

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, Երրորդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 377:

Վկայի իմունիտետը գործող օրենսդրությամբ ամրագրվում է երկու ձևերով՝ բացարձակ և հարաբերական:

Այն ունի *բացարձակ* բնույթ, երբ օրենսդրությունը լրիվ և առանց որևիցե պայմանի բացառում է տվյալ անձի կողմից որպես վկա ցուցնունք տալու հնարավորությունը: Այսպես, ՔԴՕ 44¹ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ որպես վկա չեն կարող հարցաքննվել՝

1. ներկայացուցիչները կամ պաշտպանները՝ այն փաստական հանգամանքների առնչությամբ, որոնք նրանց հայտնի են դարձել իրենց վստահորդին իրավաբանական ծառայություններ մատուցելիս:

2. Սարդու իրավունքների պաշտպանը՝ գործի այն փաստական հանգամանքների առնչությամբ, որոնք նրան հայտնի են դարձել իր պարտականությունները կատարելիս:

3. դատավորները՝ որևէ գործի լուծման վերաբերյալ քննարկումների առնչությամբ:

4. ձեռնադրված հոգևորական-խոստովանահայրը՝ գործի այն հանգամանքների առնչությամբ, որոնք նրան հայտնի են դարձել խոստովանության ժամանակ:

Թվարկված դեպքերում նշված անձանց ցուցնունքները, ըստ էության, չեն թույլատրվում: Դրանք վճռի հիմքում դրվել չեն կարող:

Վկայի իմունիտետը *հարաբերական* է, եթե, ըստ գործող օրենսդրության, իմունիտետով օժտված անձն ինքն է որոշում՝ օգտվել ցուցնունք տալուց կամ ցուցնունք տալու ընթացքում որոշակի հարցերի պատասխանելուց հրաժարվելու իր իրավունքից, թե ոչ: Ուշագրավ է, որ օրենքը, որպես կանոն, ոչ թե բացառում է նրանց որպես վկա հարցաքննելու հնարավորությունը, այլ սահմանում է ցուցնունք տալիս որոշակի հարցերին չպատասխանելու նրանց իրավունքը:

ՔԴՕ 44¹ հոդվածի 2-րդ մասում օրենսդիրը կոնկրետացրել է այն անձանց շրջանակը, որոնք օժտված են որպես վկա հարցաքննվելու հարաբերական իմունիտետով:

Վկայի հարաբերական իմունիտետով առաջին հերթին օժտված են *ամուսինները կամ նրանց հետ ազգակցական՝ մինչև երկրորդ աստիճանի կապի մեջ գտնվող անձինք*՝ միմյանց դեմ ցուցնունք տալու դեպքում (ՔԴՕ 44¹ հոդվ., մաս 2, կետ 1): Ընդ որում, օրենքը

կոնկրետացնում է անձի հետ արյունակցական կապի մինչև երկրորդ աստիճանի մեջ գտնվող անձանց շրջանակը:

Անձի հետ արյունակցական կապի առաջին աստիճանի մեջ գտնվողների թվին են դասվում անձի զավակները, ծնողները, քույրերը և եղբայրները: Հետևում է, որ դատարանում որպես վկա հարցաքննվելիս անձը կարող է հրաժարվել ցուցնունքներ տալու իր զավակի, ամուսնու, ծնողի, եղբոր կամ քրոջ դեմ, իսկ նշված անձինք կարող են ցուցնունքներ չտալ տվյալ անձի կամ միմյանց դեմ:

Անձի հետ արյունակցական կապի երկրորդ աստիճանի մեջ են գտնվում արյունակցական կապի առաջին աստիճանի մեջ գտնվող անձանց հետ արյունակցական կապի առաջին աստիճանի մեջ գտնվող անձինք: Ուստի անձն իրավունք ունի ցուցնունքներ չտալ նաև իր տատի, պապի, հորեղբոր, հորաքրոջ, մորաքրոջ, քեռու, ամուսնու ծնողի և երեխայի, թոռան, եղբոր կամ քրոջ ամուսնու և երեխայի դեմ:

Վկայի հարաբերական իմունիտետով են օժտված նաև *զանգվածային լրատվության միջոցների ներկայացուցիչները*՝ գործի փաստական հանգամանքներին վերաբերող այն տեղեկությունների առնչությամբ, որոնցով կարող է բացահայտվել այդ տեղեկությունների աղբյուրը (ՔԴՕ 44¹ հոդվ., մաս 2, կետ 2): Չանգվածային լրատվության միջոցների ներկայացուցիչների համար նախատեսված տվյալ արտոնությունն ուղղակիորեն փոխկապակցված է «Չանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի¹ 5-րդ հոդվածում ամրագրված այն դրույթի հետ, ըստ որի լրատվական գործունեություն իրականացնողները և լրագրողները պարտավոր չեն բացահայտել տեղեկատվության աղբյուրը, բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի:²

¹ Ընդունվել է 13.12.2003 թ.: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2004/006(305), 29.01.2004:

² Հարկ է նկատել, որ ըստ «Չանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, տեղեկատվության աղբյուրի բացահայտումը լրատվական գործունեություն իրականացնողին, ինչպես նաև լրագրողին կարող է պարտադրվել դատարանի որոշմամբ քրեական գործի առիթով ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցագործության բացահայտման նպատակով, եթե հասարակության շահերի քրեաիրավական պաշտպանության անհրաժեշտությունն ավելի ծանրակշիռ է, քան տեղեկատվության աղբյուրը չբացահայտելու հասարակության շահագրգռվածությունը, և սպառնված են հասարակական շահերի պաշտպանության մնացած բոլոր միջոցները: Հետևում է, որ տվյալ բացառությունը քաղաքացիական գործերով ՉԼՄ-ի ներկայացուցիչների վրա տարածվել չի կարող:

Ուշագրավ է, որ ի տարբերություն ՔԴՕ-ի, ՎԴՕ-ով սահմանվում է, որ եթե վկան օրենքով սահմանված հիմքով չի ուզում պատասխանել առաջադրված հարցին, ապա նա պետք է հիմնավորի իր դիրքորոշումը (ՎԴՕ 33 հոդվ., մաս 5), իսկ եթե ցուցմունք տալուց հրաժարվելու նրա իրավունքի շուրջ ծագում է վեճ, ապա դատարանը դրա վերաբերյալ որոշում է կայացնում, որը պարտադիր է հարցաքննվող անձի համար (ՎԴՕ 30 հոդվ., մաս 5 և 6):¹ Գտնում ենք, որ իրավական կարգավորման բացը լրացնելու նպատակով նման նորմեր պետք է նախատեսվեն նաև ՔԴՕ-ում:

Թեև այդ մասին ուղղակիորեն նշված չէ ՔԴՕ 44¹ հոդվածի 2-րդ մասում, վկայի հարաբերական իմունիտետով օժտված են նաև *77-ում այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարները և դիվանագիտական անձնակազմի անդամները*: Ցուցմունք տալու պարտականությունից նրանք ազատված են Դիվանագիտական հարաբերությունների մասին Վիեննայի 1961 թ. կոնվենցիայի 31-րդ հոդվածով:² Նշված անձանց իմունիտետը, սակայն ունի ոչ թե բացարձակ, այլ հարաբերական բնույթ: Դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարները և դիվանագիտական անձնակազմի անդամներին ցուցմունք տալու պարտականությունից ազատված լինելը չի նշանակում, որ նշված անձանց ցուցմունքները թույլատրելի ապացույց չեն և վճռի հիմքում դրվել չեն կարող: Ցուցմունք տալու ցանկության դեպքում որևէ հանգամանք չի խոչընդոտում նրանց հարցաքննելու համար:

Դատավարական օրենսդրությունը սահմանում է ***անձին որպես վկա կանչելու դատավարական կարգը***:

Նախ՝ ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի բովանդակությունից բխում է, որ դատական նիստին վկաներ կանչելու հարցը դատարանը լուծում է գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում հրավիրված նախնական դատական նիստում (մաս 2, կետ 6):

¹ Օրենսդիրը սահմանել է, որ եթե վկան հրաժարվում է ցուցմունք տալուց, չնայած որ դատարանն իր որոշմամբ գտել է, որ նա չունի ցուցմունք տալուց հրաժարվելու իրավունք, ապա նրա նկատմամբ կարող է նշանակվել դրամական տուգանք, իսկ ցուցմունք տալուց կրկին հրաժարվելու դեպքում դատարանը միջնորդություն է ներկայացնում անձին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու վերաբերյալ (ՎԴՕ 30 հոդվ., մաս 6):

² Տե՛ս ՄԱԿ-ի պաշտոնական կայքը՝ www.un.org:

Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ դատարանը վկա կանչում է գործին մասնակցող անձի միջնորդությամբ: Ըստ գործող օրենսդրության դատարանը կարող է իր նախաձեռնությամբ վկա կանչել միայն բացառիկ դեպքերում:¹

Վկա հրավիրելու վերաբերյալ միջնորդություն ներկայացնելիս պետք է նշվի այն փաստը, որի վերաբերյալ վկան պետք է հարցաքննվի, ինչպես նաև վկայի անունը և հասցեն (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 2):

Անձին որպես վկա կանչելու վերաբերյալ դատարանը կայացնում է որոշում: Ընդ որում, մինչև վկային դատարան կանչելու հարցը լուծելը դատարանը պարտավոր է պարզել այդ անձին տվյալ գործի որևէ փաստի վերաբերյալ որպես վկա հարցաքննելու՝ ՔԴՕ 44¹ հոդվածի 1-ին մասով սահմանված արգելքների բացակայությունը:

ՔԴՕ 78-րդ հոդվածի համաձայն՝ վկան դատարան է կանչվում դատական ծանուցագրով: Որպես վկա կանչված անձի ծանուցագրում պետք է նշվեն նրա ներկայանալու վայրը, ժամանակը, և այն գործը, որի կապակցությամբ նա պետք է հարցաքննվի, ինչպես նաև չներկայանալու հետևանքները (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 3): Ընդհանուր կանոնի ուժով ծանուցագիրն ուղարկվում է պատվիրված նա-

¹ Քանի որ մրցակցային դատավարության պայմաններում ապացուցման ողջ պարտականությունը գործող օրենսդրությունը դնում է բացառապես գործին մասնակցող անձանց վրա, իսկ դատարանն օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու պարտականություն չի կրում, կարելի է եզրակացնել, որ վերջինս իր նախաձեռնությամբ ապացույցներ ձեռք բերելու իրավունք չունի: Դատարանը, ընդհանուր կանոնի համաձայն, կարող է իրականացնել բացառապես մրցակցությանն օժանդակող, այն երաշխավորող գործառույթներ: Գործող օրենսդրությունն այս կանոնից նախատեսում է երկու բացառություն՝ դատարանը իր նախաձեռնությամբ բացառիկ դեպքերում կարող է վկա կանչել (ՔԴՕ 44 հոդվ., մաս 2) և փորձաքննություն նշանակել (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 1): Ուշագրավ է, որ եթե դատարանի նախաձեռնությամբ փորձաքննություն նշանակելու հնարավորություն նախատեսվել ունի օբյեկտիվ պատճառներ (փորձաքննությունը հատուկ գիտելիքների օգտագործմամբ գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքներ և դրանք հաստատող ապացույցների հետազոտելու եղանակ է), ապա դատարանի նախաձեռնությամբ (կողմերի կամքից անկախ) վկա կանչելու լիազորությունը մրցակցային դատավարության պայմաններում հիմնավորված չի թվում, առավել ևս, որ օրենքը չի բացահայտում «բացառիկ դեպքեր» արտահայտության իմաստը: Կարծում ենք, որ տվյալ լիազորությունը պետք է վերացվի կողմերի մրցակցությունը և իրական իրավահավասարությունն ապահովելու նկատառումներով: Ապացուցման պարտականությունը ոչ պատշաճորեն կատարելու անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը պետք է կրի բացառապես այն սուբյեկտը, որի վրա օրենքը դնում է այդ պարտականությունը:

մակով՝ հանձնման մասին ծանուցմամբ կամ հաղորդագրության ձևակերպումն ապահովող կապի այլ միջոցների օգտագործմամբ կամ հանձնվում է ստացականով (ՔԴՕ 78 հոդվ., մաս 2):

Դատավարական օրենսդրությունը որոշակի թերություններով կարգավորում է նաև **վկաների հարցաքննության (նրանց ցուցմունքների հետազոտման) դատավարական առանձնահատկությունները:**

ՔԴՕ 63-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ յուրաքանչյուր վկա հարցաքննվում է առանձին՝ իրենից հետո հարցաքննության ենթակա մյուս վկաների բացակայությամբ:

Վկաների հարցաքննության հերթականությունը սահմանում է նախագահողը: Ընդ որում, դատական նիստի նախապատրաստական մասում դատարան կանչված վկաների ներկայությունը պարզելուց հետո դատական նիստը նախագահող դատավորը վկաներին, մինչև նրանց հարցաքննությունը, հեռացնում է նիստերի դահլիճից՝ նրանց բացատրելով, որ պետք է սպասեն վկաներին հատկացված սենյակում, մինչև որ կիրավիրվեն հարցաքննության: Ըստ այդմ էլ, վկաները դահլիճ են հրավիրվում և հարցաքննվում են առանձին-առանձին: Ամբողջ նիստի ընթացքում ևս նախագահողը պետք է միջոցներ ձեռնարկի, որպեսզի չհարցաքննված վկաները շփում չունենան հարցաքննված վկաների հետ, որովհետև այդպիսի շփումը կարող է կողմնակի ազդեցությունների պատճառով դատարանին ոչ ճիշտ տեղեկություններ հաղորդելու հիմք դառնալ: Այդ իսկ պատճառով, գործնականում, նախագահող դատավորի կարգադրությամբ հարցաքննված վկան մնում է նիստերի դահլիճում մինչև գործի քննության ավարտը: Դա արվում է ոչ միայն մյուս վկաների հետ հարցաքննվածի շփումը բացառելու, այլ նաև անհրաժեշտության դեպքում վկային նորից հարցաքննելու, այլ վկաների հետ առերեսում կատարելու և նրա ցուցմունքներում եղած հակասությունները պարզելու նպատակով:

Ապացույցների հետազոտման անմիջականության և գործերի քննության բանավորության սկզբունքներից ելնելով՝ վկան դատարանին ցուցմունքներ է տալիս գործն ըստ էության քննելու նպատակով հրավիրված դատական նիստում, անձամբ և բանավոր ձևով:

Անմիջականության սկզբունքից շեղումներ կարող են թույլ տրվել միայն այն դեպքերում, երբ վկայի ցուցմունքները ստացվել

են դատական հանձնարարությունների կամ ապացույցների ապահովման կարգով, որի պայմաններում, դատարանը գործն ըստ էության քննելու նպատակով հրավիրված դատական նիստում ոչ թե անմիջականորեն լսում է վկայի ցուցմունքները, այլ հետազոտում է ցուցմունքների արձանագրությունները: Դատարանը պարտավոր է հրապարակային դատաքննության պայմաններում հրապարակել այդ արձանագրությունները: Ընդ որում, կողմերին հնարավորություն է տրվում հրապարակված ցուցմունքների վերաբերյալ տալու բացատրություններ, որովհետև նրանք զրկված են բացակա վկային հարցեր տալու միջոցից:

Վկայի ցուցմունքների հետազոտման անմիջականությունը բացառում է ներկայացուցչի միջոցով ցուցմունք տալու հնարավորությունը. դատարանի կողմից որպես վկա կանչված յուրաքանչյուր անձ պարտավոր է անձամբ ներկայանալ դատարանի կանչով և հայտնել գործով իրեն հայտնի տեղեկությունները:

Վկաների ցուցմունքները դատարանում տրվում են բանավոր (ՔԴՕ 63 հոդվ., մաս 2): Բանավոր ձևն ապահովում է վկաների հաղորդած տեղեկությունների անմիջական ընկալումը դատարանի կողմից: Այն հնարավորություն է տալիս հարցեր տալու միջոցով վկաներից ստանալ ավելի լրիվ և բազմակողմանի տեղեկություններ:¹

Վկան դատարանի առաջարկությամբ կարող է ցուցմունքները շարադրել գրավոր (ՔԴՕ 63 հոդվ., մաս 2): Գործնականում վկայից ցուցմունքի վերցվում է նման ձևով այն դեպքերում, երբ վերջինս իր ֆիզիկական արատների պատճառով ի վիճակի չէ բանավոր ցուցմունք տալու կամ ունի բանավոր խոսքի շարադրման հետ կապված որոշակի դժվարություններ:

Նիստերի դահլիճ հրավիրված վկայի հարցաքննությունը սկսելուց առաջ նախագահողը պարզում է վկայի ինքնությունը, տարիքը, աշխատանքի վայրը և մասնագիտությունը:

Այնուհետև նախագահողը նախագրուշացնում է վկային՝ սուտ ցուցմունք տալու համար 33 քր. օր. 338 և ցուցմունք տալուց հրաժարվելու համար քր. օր. 339 հոդվածներով նախատեսված քրեա-

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, երրորդ հրատ., - եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 378:

կան պատասխանատվության մասին, ինչի կապակցությամբ վկայից ստորագրություն է վերցվում դատարանին ճշմարտությունը հաղորդելու և նշված պատասխանատվության մասին իրեն բացատրված լինելու առթիվ, որը կցվում է դատական նիստի արձանագրությանը: Տասնվեց տարեկան չդարձած վկաներին նախագահողը միայն բացատրում է նրանց պարտականությունը՝ իրենց հայտնի հանգամանքները դատարանին ճշմարտացիորեն պատմելու մասին (ՔԴՕ 63 հոդվ., մաս 5 և 6):

Թեև օրենքն ուղղակիորեն նման պահանջ չի սահմանում, դատարանը պետք է վկային պարզաբանի առանձին հարցերի չպատասխանելու՝ ՔԴՕ 44¹ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված իր իրավունքի, ինչպես նաև այդ հիմքով հարցերին չպատասխանելու դեպքում իր դիրքորոշումը հիմնավորելու անհրաժեշտության մասին: Ի դեպ, ի տարբերություն ՔԴՕ-ի, նման պահանջ սահմանված է ՎԴՕ 33-րդ հոդվածով:

Վկայի հարցաքննությունը սկսվում է նրա և գործին մասնակցող անձանց փոխհարաբերությունների բնույթը պարզելուց հետո: Տվյալ տեղեկատվությունը դատարանին հնարավորություն է տալիս բազմակողմանիորեն հետազոտել վկայի ցուցմունքները և դրանց արժանահավատությունը ստուգելիս ու գնահատելիս նկատի ունենալ գործի ելքում տվյալ վկայի հնարավոր շահագրգռվածության աստիճանը:

ՔԴՕ-ը չի սահմանում վկայի հարցաքննության եղանակը, ինչը էական բացթողում պետք է համարել: Դատավարագիտության մեջ քննարկվում են վկայի հարցաքննության երկու եղանակներ: Առաջինի էությունը հանգում է նրան, որ նախագահողն առաջարկում է վկային ազատ շարադրանքի ձևով դատարանին հաղորդել այն ամենը, ինչ հայտնի է իրեն գործի վերաբերյալ, որից հետո դատարանի և գործին մասնակցող անձանց կողմից նրան առաջադրվում են հարցեր: Վկայի հարցաքննության մյուս եղանակի էությունը կայանում է նրանում, որ վկան ցուցմունք է տալիս բացառապես գործին մասնակցող անձանց և դատարանի հարցերին պատասխանելու միջոցով: Տվյալ եղանակը ներկայումս ուղղակիորեն նախատեսված է ՎԴՕ 33-րդ հոդվածի 7-րդ մասով:

ՔԴՕ-ում վկայի հարցաքննության եղանակների իրավակարգավորման բացակայության պայմաններում վկայի հարցաքննու-

թյան եղանակի ընտրության հարցը թողնված է դատարանի հայեցողությանը, ինչը, մեր կարծիքով, այնքան էլ արդարացված չէ և չի բխում իրավական որոշակիության, կանխատեսելիության սկզբունքներից: Դատավարությանը նախապատրաստվող կողմը, մեր կարծիքով, պետք է հստակ պատկերացում ունենա այն մասին, թե ինչ կարգով է հարցաքննվելու վկան, որպեսզի կարողանա պատշաճորեն նախապատրաստվել տվյալ հարցաքննությանը: Դրա հետ մեկտեղ, հոգեբանների կողմից կատարված բազմաթիվ հետազոտություններով հաստատվել է, որ չնայած ազատ խոսքը շարադրանքի լրիվության և հստակության տեսանկյունից զիջում է հարց ու պատասխանի ձևով ցուցմունքին, այդուհանդերձ հնարավորություն է տալիս ստանալ ավելի ճշգրիտ տեղեկություններ, զերծ մնալ հարցաքննողի առաջադրած հարցերի ներշնչող ազդեցության հետևանքով թույլ տրվող սխալներից և իրականության աղավաղումներից:¹ Հարցերով չընդհատվող վկան, ըստ հոգեբանների, ընդունակ է իր համար առավել հարմար հաջորդականությամբ ավելի լրիվ և օբյեկտիվորեն հաղորդել այն ամենը, ինչն իրեն հայտնի է որոնվող փաստերի մասին: Դրանից հետո և՛ դատարանը, և՛ գործին մասնակցող անձինք կարող են վկայի ցուցմունքները ճշգրտելու, մանրամասնելու, հաստատելու կամ դրանց արժանահավատությունը կասկածի տակ դնելու նպատակով տալ հարցեր: Ասվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ դատարանը պետք է հնարավորություն ունենա համատեղել վկայի հարցաքննության երկու եղանակները՝ վերջիններիս հատուկ թերություններից խուսափելու համար միաժամանակ ձեռնարկելով բոլոր անհրաժեշտ և թույլատրելի միջոցները: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում ՔԴՕ-ի՝ վկայի ցուցմունքների հետազոտմանը նվիրված դրույթներում ուղղակիորեն նախատեսել վկայի հարցաքննության այն եղանակը, որի պայմաններում նախագահողն առաջարկում է վկային ազատ շարադրանքի ձևով դատարանին հաղորդել այն ամենը, ինչ հայտնի է իրեն գործի վերաբերյալ, որից հետո դատարանի և գործին մասնակցող անձանց կողմից նրան առաջադրվում են հարցեր:

Դատավարական օրենսդրության էական թերություններից պետք է համարել այն, որ վերջինս չի կարգավորում ոչ միայն վկայի

¹ Ст'я Теория доказательств в советском уголовном процессе. Отв. ред. **Н.В. Жогин**. 2-е изд., испр. и доп. М.: «Юрид. лит.», 1973, էջ 578:

հարցաքննության եղանակը, այլ նաև նրան տրվող հարցերի բնույթը և գործին մասնակցող անձանց և դատարանի կողմից նրան հարցաքննելու հաջողականությունը: Վկային առաջադրվող հարցերի բնույթին ներկայացվող միակ պահանջը բխում է ապացույցների վերաբերելիության կանոններից, որոնցից բխում է, որ վկային կարող են տրվել միայն այնպիսի հարցեր, որոնք ծառայում են գործի փաստերի բացահայտմանը կամ վերաբերում են կոնկրետ գործով նրա ցուցմունքների արժանահավատության հետ կապված հանգամանքներին, իսկ միստը նախագահող դատավորն իրավունք ունի իր նախաձեռնությամբ կամ կողմի առարկությամբ հանել այս շրջանակից դուրս տրված հարցերը:

Ի տարբերություն ՔԴՕ-ի, ՎԴՕ 33-րդ հոդվածի 9-15-րդ մասերը նշված հարցերը կանոնակարգում են բավականին մանրակրկիտ ձևով: Այսպես, ՎԴՕ նշված դրույթների համաձայն՝ կողմի միջնորդությամբ դատական քննության կանչված վկային առաջին հերթին հարցաքննում է միջնորդություն հարուցած կողմը, այնուհետև տվյալ կողմում հանդես եկող այլ անձինք (ուղղակի հարցաքննություն), իսկ վերջում՝ հակառակ կողմը (խաչաձև հարցաքննություն): Ընդ որում, ուղղակի հարցաքննության ընթացքում հուշող կամ պատասխանն այլ կերպ ուղղորդող հարցեր չեն թույլատրվում, բացառությամբ եթե դա անհրաժեշտ է վկայի ցուցմունքը հստակեցնելու համար: Տվյալ կանոնը պայմանավորված է նրանով, որ վկային առաջադրված հարցերը չպետք է հուշեն որոշակի պատասխան՝ դրանով իսկ հանդիսանալով ներշնչանքի և իրականությանը չհամապատասխանող տեղեկությունների հաստատման պատճառ: Ուղղորդող հարցին պատասխանելիս վկան կարող է ակամա համաձայնվել հարցաքննողի հետ՝ ենթադրելով, որ նա ավելի լավ է տիրապետում որոնվող փաստերի մասին տեղեկություններին: Արդյունքում վկան փաստորեն կհաստատի այն փաստերը, որոնք ինքն անձամբ նախկինում չի ընկալել, այլ հարցի ոչ պատշաճ ձևակերպման արդյունքում:¹ Բացի դրանից, պետք չէ մոռանալ, որ կողմի միջնորդությամբ դատական քննության կանչված վկա կարող է փորձել ցուցմունքներ տալ այն կողմի օգտին, որի միջնորդությամբ իրավիճակ է, իսկ վերջինս էլ, անկասկած, կփորձի հարցերը ձևա-

կերպել այնպես, որպեսզի դրանք հուշեն ակնկալվող պատասխանը: Այդ իսկ պատճառով ՎԴՕ 33-րդ հոդվածի 12-րդ մասով սահմանվում է, որ վկայի ուղղակի հարցաքննության ժամանակ դատարանը, իր նախաձեռնությամբ կամ կողմի առարկությամբ, կարող է հանել հուշող կամ պատասխանն այլ կերպ ուղղորդող հարցը:

ՎԴՕ-ը սահմանում է, որ եթե խաչաձև հարցաքննության ընթացքում վկան նոր հարց է շոշափում, որը չի շոշափվել ուղղակի հարցաքննության ժամանակ, ապա ուղղակի հարցաքննություն իրականացնողն իրավունք ունի դատարանի թույլտվությամբ լրացուցիչ հարցեր տալու վկային ուղղակի հարցաքննության կարգով, որին հետևում է խաչաձև հարցաքննությունը:

Ըստ ՎԴՕ 33-րդ հոդվածի 10-րդ մասի՝ դատարանի նախաձեռնությամբ դատական քննության կանչված վկային սկզբում հարցեր է ուղղում դատարանը, իսկ կողմերը վկային հարցաքննում են խաչաձև հարցաքննության կանոններով: Բացի դրանից, օրենքը սահմանում է, որ դատարանը վկայի ուղղակի կամ խաչաձև հարցաքննության ժամանակ ցանկացած պահի կարող է նրան հարցեր տալ, որոնք անհրաժեշտ է համարում վկայի ցուցմունքը պարզաբանելու կամ դրանք հստակեցնելու համար:

Վկան ցուցմունք տալու ընթացքում դատարանի թույլտվությամբ կարող է օգտվել զրավոր նշումներից, եթե նրա ցուցմունքները կապված են որևէ թվային կամ այլ տվյալների հետ, որոնք դժվար է մտապահել: Գրավոր նշումները ներկայացվում են դատարանին և դատավարության մասնակիցներին ու կցվում են գործին:

ՎԴՕ 33-րդ հոդվածը սահմանում է վկայի ցուցմունքները հետազոտելու առումով չափազանց կարևոր կանոն առ այն, որ վկայի ցուցմունքները ճշգրտելու, հաստատելու կամ դրանց արժանահավատությունը կասկածի տակ դնելու նպատակով վկային կարող են հարցեր տալ նաև միստերի դահլիճում ներկա գտնվող, դատարանում արդեն իսկ ցուցմունք տված մյուս վկաները՝ նրանց կամ դատավարության մասնակիցներից որևէ մեկի միջնորդությամբ: Այդ հարցերի առնչությամբ դատարանում արդեն ցուցմունք տված վկաներից դատարանն իրավունք ունի պահանջելու լրացուցիչ ցուցմունքներ (մաս 15):

Փաստերը և դրանց մանրամասները վերհիշելու, ցուցմունքները ճշգրտելու, իրեղեն և գրավոր ապացույցների իսկությունը ստուգելու և այլ նպատակներով վկայի հարցաքննության ընթացքում

¹ Ст'я Теория доказательств в советском уголовном процессе. Отв. ред. **Н.В. Жогин**. 2-е изд., испр. и доп. М.: «Юрид. лит.», 1973, էջ 586:

նրան կարող են ներկայացվել գործով ձեռք բերված իրեղեն և գրավոր ապացույցները՝ դրանց կապակցությամբ ևս առաջադրելով ուրոշակի հարցեր:

Գտնում ենք, որ վկայի հարցաքննության տվյալ կանոնները պետք է նախատեսվեն նաև ՔԴՕ 63-րդ հոդվածի շրջանակներում, որի արդյունքում վկայի ցուցմունքի հետազոտման կանոնները էապես կկատարելագործվեն:

ՔԴՕ-ը չի կարգավորում նաև տասնվեց տարեկան չդարձած վկաների հարցաքննության առանձնահատկությունները: Գտնում ենք, որ ՎԴՕ 33-րդ հոդվածի 6-րդ մասի օրինակով, ՔԴՕ 63-րդ հոդվածում հարկ է սահմանել, որ տասնվեց տարեկան չդարձած երեխայի հարցաքննության ընթացքում դատարանը հետևում է, որ հարցաքննության մեթոդը կամ հարցերը չչփոթեցնեն երեխային կամ չենթարկեն նրան անհարկի հոգեբանական ճնշման, և այդ նպատակով կարող է ցանկացած հարց հանել, ընդմիջել կամ դադարեցնել երեխայի հարցաքննությունը: Տասնվեց տարեկան չդարձած երեխայի հարցաքննությանը դատարանի նախաձեռնությամբ կարող է մասնակցել երեխայի օրինական ներկայացուցիչը, մանկական հոգեբանը կամ երեխայի մանկավարժը: Բացի այդ, գտնում ենք, որ, ճշմարտությունը բացահայտելու նկատառումներով և արդարադատության շահերից ելնելով, դատարաններին պետք է տրվի հնարավորություն տասնվեց տարեկան չդարձած երեխայի հարցաքննության ընթացքում դատական նիստերի դահլիճից հեռացնելու գործին մասնակցող անձանցից որևէ մեկին կամ մի քանիսին՝ նիստի դահլիճ վերադառնալուց հետո նրանց հաղորդվի անչափա-հաս վկայի ցուցմունքը և հնարավորություն տալով վկային տալու հարցեր:

Քաղաքացիական դատավարական օրենսդրությունը չի կարգավորում հարցաքննված վկային դատական նիստերի դահլիճից ազատ արձակելու պահը: Գործնականում հարցաքննված վկան նախազահողի կարգադրությամբ մնում է դատարանի դահլիճում մինչև դատաքննության ավարտը, եթե դատարանը նրան թույլ չի տալիս հեռանալ դատական նիստերի դահլիճից: Գրեթե նման կարգ է սահմանված ՎԴՕ 33-րդ հոդվածի 19-րդ կետով, ըստ որի հարցաքննված վկան կարող է հեռանալ նիստերի դահլիճից, եթե դատարանը նրան չի պարտավորեցրել չհեռանալ դատարանից: Գտնում ենք, որ ՔԴՕ-ը ևս պետք է նախատեսի հարցաքննված

վկային դատական նիստերի դահլիճում մնալու մասին կարգադրություն անելու դատարանի իրավունքը:

Անհրաժեշտության դեպքում հարցաքննված վկան կարող է կրկին իրավիճակ դատարան լրացուցիչ ցուցմունքներ տալու, այդ թվում՝ արդեն իսկ հարցաքննված վկաների ցուցմունքներում առկա հակասությունները պարզելու նպատակով:

ՔԴՕ 63-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ վկաները, որոնց ցուցմունքները հակասում են միմյանց, կարող են առերես հարցաքննվել: *Առերես հարցաքննությունը* ենթադրում է երկու կամ ավելի վկաների միաժամանակյա հարցաքննություն: Առերես հարցաքննության ժամանակ վկաներն իրավունք ունեն միմյանց ցուցմունքները ճշգրտելու, հաստատելու կամ դրանց արժանահավատությունը կասկածի տակ դնելու նպատակով մեկը մյուսին հարցեր տալ:

Վկայի ցուցմունքների **գնահատումը** դրանց տրամաբանական վերլուծությունն է, որի նպատակն է գործի իրական փաստական հանգամանքների վերաբերյալ հավաստի տեղեկությունների վերհանումը: Գնահատելով վկայի ցուցմունքները՝ դատարանը վերլուծում է վկայի անձնական հատկանիշները, նրա փոխհարաբերությունները գործին մասնակցող անձանց հետ, վկայի կողմից տեղեկությունների ընկալման, պահպանման և փոխանցման ողջ գործընթացը:

Վկայի ցուցմունքների գնահատումն իրականացվում է առաջին հերթին դրանց բովանդակության լրիվության, չհակասելիության վերլուծության ճանապարհով: Այնուհետև վկայի ցուցմունքները համադրվում են գործով հավաքված այլ ապացույցների հետ, այդ թվում՝ այլ անձանց ցուցմունքների հետ:

Գնահատման ենթարկելով գործի միևնույն հանգամանքների վերաբերյալ վկաների հակասական ցուցմունքները՝ դատարանը պետք է վերացնի առկա հակասությունները՝ այլ ապացույցների, ինչպես նաև հակասությունների տրամաբանական վերլուծության հիման վրա՝ դատական ակտում պարտադիր պատճառաբանելով, թե ինչու են այս կամ այն ցուցմունքները դիտվել որպես ոչ արժանահավատ և իրականությանը չհամապատասխանող:

ՉԼՈՒԽ III.

ԳՐԱՎՈՐ ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐ

ՔԴՕ 47-րդ հոդվածով ապացուցման միջոցների (ապացույցների) թվին են դասվում նաև գրավոր ապացույցները:

Գրավոր ապացույցները տարածված ապացուցման միջոցներ են: Նրանց ապացուցողական նշանակությունը չափազանց մեծ է, որովհետև նրանցում պարունակող տեղեկություններն ամրապնդված են առարկայական (օբյեկտիվ) ձևով: Ձևակերպված լինելով թղթի կամ այլ առարկայի վրա՝ գրավոր ապացույցներն ավելի կայուն են և որոշակի, ավելի ճշգրիտ են, լրիվ և երկարատև, քան, օրինակ, վկաների ցուցմունքները: Դրանք կեղծելը դժվար է, իսկ կեղծելու դեպքում հեշտ է այն հայտնաբերելը: Գրավոր ապացույցները կողմերի հարաբերություններին տալիս են հստակ բնույթ, դրանով իսկ նպաստում են քաղաքացիական շրջանառության ամրապնդմանը և վեճի ժամանակ հեշտացնում են փաստերի ապացուցումը: Դրա համար էլ քաղաքացիական իրավունքի նորմերը որոշակի դեպքերում պահանջում են գործարքները ձևակերպել գրավոր ձևով: Քաղաքացիները և կազմակերպությունները շատ հաճախ իրենց հարաբերությունները ձևակերպում են գրավոր ձևով, երբ օրենքը դա չի էլ պահանջում: Դա բարձրացնում է գործարքում արտացոլված կամահայտնության ապացուցողական նշանակությունը:¹

Գրավոր ապացույցներին նվիրված են ՔԴՕ 54, 55 և 55¹-րդ հոդվածները, որոնք սահմանում են գրավոր ապացույցների հասկացությունը, դրանք ներկայացնելու և դատարանի կողմից թույլատրելու, դրանցից օգտվելու և դրանց բնօրինակները վերադարձնելու դատավարական կարգը:

ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ **գրավոր ապացույցներ են գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին տեղեկություններ պարունակող ակտերը, պայմա-**

նագրերը, տեղեկանքները, գործարար թղթակցությունը, այլ փաստաթղթերը և նյութերը, այդ թվում՝ էլեկտրոնային կամ այլ կապի միջոցով կամ փաստաթղթերի իսկությունը հաստատելու հնարավորություն ընձեռնող այլ եղանակով ստացված ապացույցները: Տվյալ նորմից երևում է, որ գրավոր ապացույցների տեսակներն օրենսդիրը թվարկել է ոչ սպառիչ կերպով, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ որպես գրավոր ապացույց կարող է հանդես գալ ցանկացած նյութական կրիչ (թուղթ, սովաբաթուղթ, քար, կաշի, պլաստիկ զանգված, լազերային սկավառակ և այլն), որի վրա քիմիական կամ այլ միջոցներով դատարանի կողմից քննվող գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին որոշակի տեղեկություններ են արտացոլված՝ տառերի, թվերի, ծածկագրերի և այլ նշանների կիրառմամբ: Այդ տեսանկյունից որպես գրավոր ապացույցներ կարող են հանդես գալ նաև տարբեր մարմինների եզրակացությունները (բացառությամբ փորձագետի եզրակացության, որն ապացույցի ինքնուրույն տեսակ է), մասնագետների և մասնագիտական կազմակերպությունների կարծիքները, դատավարության մասնակից չհանդիսացող անձանց գրավոր բացատրությունները և հայտարարությունները, հետաքննության, նախաքննության մարմինների ակտերը, դատական նիստերի և առանձին դատավարական գործողությունների արձանագրությունները, էլեկտրոնային պաշարներից, տվյալների բազաներից ստացված նյութերը, այդ թվում՝ արտացոլված էլեկտրոնային կրիչների վրա և այլն:

Ի տարբերություն իրեղեն ապացույցների, որոնք ևս առարկայական տեսք ունեն, գրավոր ապացույցները դատարանի համար նշանակություն ունեն իրենց մտքի, բովանդակության տեսակետից: Գրավոր ապացույցներում ապացուցողական նշանակություն ունի որոշակի նյութական կրիչներում տառերի, թվերի, ծածկագրերի և այլ նշանների միջոցով արտացոլված միտքը (տեղեկությունը), որն ընկալվում է ընթերցման միջոցով: Այս առումով հարկ է նկատի ունենալ, որ որոշակի տեղեկություններ պարունակող նյութական կրիչները կարող են հանդիսանալ ինչպես գրավոր, այնպես էլ իրեղեն ապացույցներ: Եթե գործի համար նշանակություն ունեցող տեղեկությունները ստացվում է փաստաթղթի բովանդակության (տեքստի) ընթերցման միջոցով, ապա նման փաստաթուղթը հանդիսանում է գրավոր ապացույց: Իսկ եթե տեղեկությունը ստացվում

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, Երրորդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 378:

է դիտողական ճանապարհով կամ փորձագետի օգնությամբ փաստաթուղթը (այլ նյութական կրիչը) զննելու միջոցով, ապա նման ապացույցը իրեղեն է: Այսպես, եթե փոխառության պայմանագրի կնքման փաստը և դրա պայմանները հաստատելու նպատակով դատարան է ներկայացվում փոխառության վերաբերյալ ստացականը, վերջինս պետք է դիտարկվի որպես գրավոր ապացույց, քանի որ միայն դրա ընթերցման և վավերապայմանների ստուգման հիման վրա դատարանը կարող է պարզել, թե ով, ում, երբ և ինչ չափով ու պայմաններով է տրամադրել փոխառությունը: Նույն ստացականը կդիտարկվի որպես իրեղեն ապացույց, եթե վիճակվում է պայմանագրի կնքման փաստը այն հիմքով, որ ստացականում դրված ստորագրությունը կեղծված է, քանի որ տվյալ դեպքում դատարանին հետաքրքրում են ոչ թե ստացականում շարադրված մտքերը, այլ ստորագրության իսկությունը, որը կարող է պարզվել ոչ թե ընթերցման միջոցով, այլ դիտողական ճանապարհով (նաև փորձագետի օգնությամբ):

Նյութական կրիչները (դրանցում արտացոլված տեղեկությունները) գրավոր ապացույցներ դիտարկվելու համար պետք է համապատասխանեն որոշակի պահանջների՝

1) դրանցում արտացոլված տեղեկությունները պետք է վերաբերելի լինեն, այսինքն՝ հաստատեն կամ հերքեն որոշակի փաստը.

2) գործի համար նշանակություն ունեցող տեղեկությունները պետք է ստացվեն փաստաթղթի բովանդակությունից, այլ ոչ թե դրա արտաքին հատկանիշներից: Ինչպես վերը նշվել է, տվյալ հատկանիշը հնարավորություն է տալիս գրավոր ապացույցները տարբերել իրեղեն ապացույցներից.

3) գործի համար նշանակություն ունեցող տեղեկությունները պետք է արտահայտվեն մարդու (այդ թվում՝ հատուկ գիտելիքներով օժտված անձի) ընկալման համար մատչելի որոշակի նշանների միջոցով.

4) գործի համար նշանակություն ունեցող փաստերի վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող փաստաթուղթը չպետք է կազմված լինի դատավարության մասնակցի դատավարական կարգավիճակի կապակցությամբ: Գրավոր ապացույցի այս հատկանիշը հնարավորություն է տալիս գրավոր ապացույցները տարբերել վկաների և գործին մասնակցող անձանց գրավոր ցուցմունք-

ներից և փորձագետի եզրակացությունից.

5) օրենսդրությամբ նախատեսված դեպքերում փաստաթուղթը պետք է կազմված լինի սահմանված ձևով և պարտադիր վավերապայմանների պահպանմամբ:

Նշված պահանջներից որևէ մեկին չհամապատասխանելու դեպքում ներկայացված նյութական կրիչը (դրանում արտացոլված տեղեկությունը) որպես գրավոր ապացույց դիտարկվել չի կարող:

Գրավոր ապացույցները բազմատեսակ են և տարբերվում են միմյանցից իրենց ծագմամբ, ձևավորման գործընթացով, արտաքին տեսքով, ներքին բովանդակությամբ: Բազմաբնույթ և տարատեսակ գրավոր ապացույցների հետազոտումը հեշտացնելու և դրանց թույլատրելիությունն ու արժանահավատությունը ճիշտ որոշելու նպատակով դրանք դատավարագիտության մեջ տարբեր չափանիշներով ենթարկվում են որոշակի դասակարգման: Առավել տարածված է գրավոր ապացույցների դասակարգումն ըստ կազմավորման եղանակի, ըստ բովանդակության, ըստ սուբյեկտի, որից ելնում են, և ըստ ձևի:

Ըստ կազմավորման եղանակի գրավոր ապացույցները բաժանվում են բնօրինակների և դրանց վերարտադրությունների:

Բնօրինակը փաստաթղթի սկզբնական, իսկական, օրինակն է (բնագիր), որը ձևակերպվել է այն ստեղծելիս, իսկ **վերարտադրությունը**՝ փաստաթղթի պատճենը, դրանից հանված քաղվածքը կամ թարգմանությունը:

ՔՂՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանվում է ընդհանուր կանոն այն մասին, որ գրավոր ապացույցները դատարան պետք է ներկայացվեն բնօրինակով կամ պատշաճ վավերացված պատճենի ձևով: Գործնականում դատարան պետք է ներկայացնել փաստաթղթերի բնօրինակները: Տվյալ ընդհանուր պահանջը բխում է քաղաքացիական դատավարությունում գործառող անմիջականության սկզբունքից, որի համաձայն դատարանը պետք է անձամբ ընկալի ապացույցները, ընդ որում՝ հնարավորության դեպքում սկզբնաղբյուրներից: Փաստաթղթի պատճենն ածանցական ապացույց է և, կախված դրա պատրաստման եղանակից, բնօրինակի համեմատ կարող է պարունակել որոշակի աղավաղումներ: Վերջիններիս հավանականությունն էականորեն նվազում է, եթե դատարան է ներկայացվում փաստաթղթի վավերացված պատճենը:

Այդ իսկ պատճառով ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասում օրենսդիրը սահմանել է, որ գրավոր ապացույցի բնօրինակի փոխարեն կարող է ներկայացվել դրա պատշաճորեն վավերացված պատճենը:

Պատճենը գրավոր ապացույցի բնօրինակի՝ էլեկտրագրաֆիկական (քսերոքս, ֆաքս, սկաներ) կամ լուսանկարչական սարքավորումներով կատարված այնպիսի վերարտադրությունն է, որի արդյունքում ստացված փաստաթղթում ճշգրիտ նույնությամբ արտացոլվում են ոչ միայն բնօրինակի բովանդակությունը, այլ նաև կիրառված գրանշանների ձևը, չափը, դասավորությունը, հաջորդականությունը, ինչպես նաև բնօրինակի այլ տարրերը:

Օրենքը չի սահմանում, թե ինչպիսի վավերացումը պետք է համարել պատշաճ: Ենթադրվում է, որ պատճենի պատշաճ վավերացման մասին կարելի է խոսել բոլոր այն դեպքերում, երբ պատճենի և բնօրինակի նույնությունը (համապատասխանությունը) հաստատվել է այնպիսի եղանակով, որը թույլ է տալիս չկասկածել պատճենի իսկության մեջ:¹ Գրավոր ապացույցի պատճենի իսկության պատշաճ հաստատում է համարվում է, առաջին հերթին, դրա նոտարական վավերացումը: Բացի այդ, պատշաճ պետք է համարել իր իրավասության շրջանակներում տվյալ տեսակի փաստաթուղթ տրամադրող պետական, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, կազմակերպությունների, հիմնարկների իրավասու մարմինների կողմից վավերացված պատճենները:

ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի վերլուծությունից բխում է, որ գրավոր ապացույցի պատշաճորեն վավերացված պատճենը ներկայացնելու դեպքում դրա բնօրինակը ներկայացնելը պարտադիր չէ: Միևնույն ժամանակ օրենքը տվյալ ընդհանուր կանոնից սահմանում է հետևյալ երկու բացառությունները:

1) Փաստաթղթերի բնօրինակները պետք է ներկայացվեն բոլոր այն դեպքերում, երբ գործի հանգամանքները, օրենքներին կամ այլ իրավական ակտերին համապատասխան, կարող են հաստատվել միայն նման փաստաթղթերով:

2) Անհրաժեշտության դեպքում դատարանը կարող է պահանջել ներկայացնելու փաստաթղթերի բնօրինակները: Նման անհրա-

ժեշտություն կարող է առաջանալ այն դեպքերում, երբ միևնույն փաստաթղթի ներկայացված տարբեր պատճենները տարբերվում են իրենց բովանդակությամբ, և դատարանը չի կարող պարզել գրավոր ապացույցի իրական բովանդակությունը առանց դրա բնօրինակը հետազոտելու: Դատարանը կարող է պահանջել գրավոր ապացույցի բնօրինակը նաև այն դեպքերում, երբ հնարավոր չէ փաստական հանգամանքի առկայությունը կամ բացակայությունը պարզել պատճենի հիման վրա (պատճենի անորակության, բնօրինակը փորձաքննության ուղարկելու կամ պատճենի իսկության մեջ համոզվելու անհրաժեշտության և այլ դեպքերում):

ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի տառացի մեկնաբանությունից հետևում է, որ դատարանը չպետք է ընդունի (թույլատրի) և հետազոտի փաստաթղթերի չվավերացված պատճենները: Մեր կարծիքով, նման իմպերատիվ պահանջն այնքան էլ հիմնավորված չէ: Գործնականում հանդիպում են բազմաթիվ իրավիճակներ, երբ գրավոր ապացույցների բնօրինակները կամ դրանց պատշաճորեն վավերացված պատճենները ներկայացնելը հնարավոր չէ տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով (օրինակ՝ հրդեհի, տարերային աղետների, անփութության, մյուս կողմի կամ նրա հետ փոխկապակցված անձանց դիտավորյալ գործողությունների հետևանքով դրանց ոչնչացման, փչացման կամ կորստյան պատճառով): Ընդ որում, եթե կորցված պաշտոնական փաստաթղթերը, որպես կանոն, կարող են վերականգնվել, ապա ոչ պաշտոնական փաստաթղթերը (նամակագրությունը, նոտարական վավերացման չենթարկված պայմանագրերը, ստացականները և այլն) վերականգնվել չեն կարող: Բացի դրանից, առևտրային հարաբերություններում պայմանագրերը շատ հաճախ կնքվում են էլեկտրոնային կապի (ֆաքսիմիլային, էլեկտրոնային փոստի) միջոցներով փաստաթղթերի փոխանակման եղանակով: Նույն կերպով կողմերը միմյանց են ուղարկում նաև պայմանագրի կատարման կապակցությամբ ամբողջ թղթակցությունը (կատարողական ակտերը, պահանջագրերը, հաշիվ ապրանքագրերը և այլն): Փաստաթղթաշրջանառության նման ձևերի պայմաններում փաստաթղթերի բնօրինակները, որպես կանոն, մնում են կոնտրագենտի (հակադիր կողմի) տիրապետության ներքո, ինչը գործնականում բացառում է դրանց ֆաքսիմիլային կամ էլեկտրոնային օրինակների հետագա

¹ См. Комментарий к гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации. Под ред. *М.С. Шакарян.* - М.: «Кодекс», 2003, т.2 174:

նոտարական կամ այլ վավերացումը: Նշվածը հաշվի առնելով՝ գտնում ենք, որ չվավերացված պատճեններն ընդունելու արգելքը, մի կողմից, խախտում է գործին մասնակցող անձի՝ ապացույցներ ներկայացնելու իրավունքը (ՔԴՕ 6, 28, 48, 49 հոդվ.) և դրանով իսկ հակասում է մրցակցության և կողմերի իրավահավասարության սկզբունքին, իսկ մյուս կողմից՝ չի համապատասխանում քաղաքացիական դատավարության հիմնական խնդիրներին և նպատակին, այն է՝ կողմերի մրցակցության և իրավահավասարության պայմաններում քաղաքացիական գործերի իրական հանգամանքները պարզելու և իրավունքի նորմերը ճիշտ կիրառելու միջոցով քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների պաշտպանությանը: Այդ իսկ պատճառով գործնականում դատարանները շատ հաճախ ընդունում և հետազոտում են գրավոր ապացույցների չվավերացված պատճենները և դրանք գնահատում են մյուս ապացույցների հետ համակցության մեջ, եթե, իհարկե, պարզում են, որ դրանց բնօրինակները և վավերացված պատճենները օբյեկտիվ պատճառներով կողմը ներկայացնել չի կարող:

Այս առումով ողջունելի է թվում ՎԴՕ 43-րդ հոդվածի 2-րդ մասում տեղ գտած այն դրույթը, համաձայն որի՝

«Գրավոր ապացույցները ներկայացվում են բնօրինակով կամ պատճենի ձևով: Դատարանը, իր նախաձեռնությամբ կամ գործին մասնակցող անձի միջնորդությամբ, կարող է պատճենի ձևով գրավոր ապացույց ներկայացրած գործին մասնակցող անձից պահանջել ներկայացնելու պատշաճ վավերացված պատճենը: Պատշաճ վավերացված պատճենը չներկայացնելու դեպքում դատարանը տվյալ ապացույցը կարող է հանել հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից»:

Դժվար չէ նկատել, որ ՎԴՕ-ը, որպես ընդհանուր կանոն, թույլատրում է ներկայացնել գրավոր ապացույցի չվավերացված պատճենը՝ միաժամանակ սահմանելով դատարանի պահանջով վավերացված պատճենը չներկայացնելու դեպքում չվավերացված պատճենը հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից հանելու դատարանի հայեցողական լիազորությունը: Նման «ոչ կոշտ» ձևակերպման պայմաններում դատարանը, վերը նկարագրված բացառիկ դեպքերում անհնարին համարելով վավերացված պատճենը

ներկայացնելը, կարող է գրավոր ապացույցների չվավերացված պատճենները չհանել հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից, հետազոտել դրանք ընդհանուր հիմունքներով և գնահատել մյուս ապացույցների հետ համակցության մեջ: Ուստի կարծում ենք, որ ճիշտ կլիներ ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին պարբերության տեքստը վերախմբագրել ՎԴՕ 43-րդ հոդվածի 2-րդ մասի բովանդակության օրինակով:

Գրավոր ապացույցների պատճենները հետազոտելիս և գնահատելիս դատարանը պետք է պարզի, թե տեխնիկական ինչպիսի միջոցներով է կատարվել պատճենահանումը, այն ապահովում է արդյոք բնօրինակի և պատճենի նույնությունը, նա պետք է համոզվի, որ պատճենահանման ընթացքում բնօրինակի բովանդակության փոփոխություն տեղի չի ունեցել (կողմերի ներկայացնելու, անհրաժեշտության դեպքում բնօրինակի հետ համեմատելու կամ փորձաքննություն նշանակելու միջոցով):

Փաստաթղթերի պատճենները գնահատելու կանոնների տեսանկյունից ուշագրավ է ՌԴ ՔԴՕ 67-րդ հոդվածի 7-րդ մասում ամրագրված կանոնը, ըստ որի դատարանը չի կարող ապացուցված համարել այն հանգամանքները, որոնք հաստատվում են բացառապես գրավոր ապացույցի պատճենով, և վիճող կողմերի ներկայացրած պատճենները նույնական չեն և հնարավոր չէ այլ ապացույցների օգնությամբ պարզել բնօրինակի իսկական բովանդակությունը: Կարծում ենք, որ նման ինպերատիվ պահանջ պետք է ամրագրվի նաև ՀՀ ՔԴՕ-ում:

ՔԴՕ 55-րդ հոդվածը սահմանում է ներկայացված փաստաթղթերի օրինակները դրանք ներկայացրած անձանց վերադարձնելու կարգը: Մասնավորապես, գործում գտնվող փաստաթղթերի բնօրինակները, դրանք ներկայացրած անձանց միջնորդությամբ, վերադարձվում են դատարանի վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելուց հետո: Գործում թողնվում է փաստաթղթի բնօրինակի՝ դատարանի կնիքով վավերացված պատճենը կամ քաղվածքը:

ՔԴՕ 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ եթե քննվող գործին վերաբերում է փաստաթղթի միայն մեկ մասը, ներկայացվում է դրա պատշաճ վավերացված քաղվածքը: Քաղվածքը գրավոր ապացույցի բնօրինակի մի մասի վերարտադրությունն է: Այն ևս դասվում է ածանցական ապացույցների թվին, քանի որ կազմվում է

սկզբնաղբյուրի՝ գրավոր ապացույցի բնօրինակի հիման վրա: Քաղվածքը կարող է ընդունվել դատարանի կողմից և ներառվել հետազոտման ենթակա փաստաթղթերի կազմում բացառապես այն դեպքերում, երբ վավերացված է պատշաճ ձևով: Վավերացումը համարվում է պատշաճ, եթե քաղվածքի և փաստաթղթի բնօրինակի համապատասխան մասի համապատասխանությունը հաստատված է տվյալ փաստաթուղթը կազմած պաշտոնատար անձի կամ այլ իրավասու անձի մակագրությամբ («իսկականի հետ ճիշտ է»), քաղվածքը ստորագրված է տվյալ անձի կողմից և վավերացված է տվյալ մարմնի կամ կազմակերպության կնիքով:

Օրենքը չի բացառում քաղվածքի իսկությունը, ճշտությունը ստուգելու նպատակով գրավոր ապացույցի բնօրինակները պահանջելու հնարավորությունը: Դատարանը, իր նախաձեռնությամբ կամ գործին մասնակցող անձի միջնորդությամբ, կարող է քաղվածքը որպես գրավոր ապացույց ներկայացրած գործին մասնակցող անձից պահանջել ներկայացնելու ամբողջական փաստաթուղթը: Գտնում ենք, որ ճիշտ կլիներ ՎԴՕ 43-րդ հոդվածի 4-րդ մասի օրինակով ՔԴՕ-ում սահմանել, ապացուցման պարտականության ընդհանուր կանոններից բխող դրույթ առ այն, որ դատարանի պահանջով ամբողջական փաստաթուղթը չներկայացնելու դեպքում դատարանը տվյալ ապացույցը (քաղվածքը) կարող է հանել հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից: Մինչև ժամանակ հարկ է նկատել, որ ՔԴՕ 50-րդ հոդվածի 1-ին մասով սահմանված կանոնն այն մասին, որ ապացույցները դատարան բերելու անհնարինության կամ դժվարության դեպքում դատարանը կողմերի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ իրավունք ունի դրանք զննել և հետազոտել գտնվելու վայրում, կիրառելի են նաև գրավոր ապացույցների նկատմամբ: Ուստի, եթե դատարանի պահանջով ամբողջական փաստաթուղթը չի ներկայացվում այն դատարան բերելու անհնարինության կամ դժվարության պատճառով, դատարանը ոչ թե պետք է տվյալ ապացույցը հանի հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից, այլ պարտավոր է այն իր գտնվելու վայրում հետազոտելու նպատակով նշանակի և անցկացնի արտագնա դատական նիստ՝ դրա ժամանակի և վայրի մասին ժամուցելով գործին մասնակցող անձանց (ՔԴՕ 50 հոդվ.):

Գրավոր ապացույցների վերարտադրությունների թվին են դասվում նաև օտարալեզու նյութերի հայերեն *թարգմանությունները*: Դրանք ևս ածանցական ապացույցներ են, քանի որ հայերենով վերարտադրում են սկզբնական գրավոր ապացույցների (բնօրինակների) կամ դրանց մի մասի բովանդակությունը:

Քաղաքացիական դատավարական օրենսդրությունն ուղղակիորեն չի կարգավորում օտար լեզվով կազմված փաստաթղթերը և դրանց թարգմանությունները դատարան ներկայացնելու կարգը: ՔԴՕ 55¹ հոդվածով սահմանվում է գործին մասնակցող անձանց՝ փաստաթղթերից իրենց համար հասկանալի լեզվով կատարված թարգմանությունների տեքստերը ստանալու իրավունքը, սակայն օրենքը չի պատասխանում այն հարցին, թե ով պետք է ապահովի նման թարգմանությունների կատարումը, ինչպիսի եղանակով պետք է հավաստվի կատարված թարգմանության ճշտությունը և ինչ դատավարական հետևանքներ է առաջացնում չթարգմանված գրավոր ապացույցները դատարան ներկայացնելը: Հաշվի առնելով ՔԴՕ 7-րդ հոդվածում ամրագրված դատավարության լեզվի սկզբունքը՝ դատարանները գործնականում պահանջում են օտարալեզու գրավոր ապացույցների հետ մեկտեղ ներկայացնել նաև դրանց պատշաճորեն հաստատված թարգմանությունները՝ վերջիններս չներկայացնելու դեպքում նշված փաստաթղթերը հանելով հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից: Գտնում ենք, որ օտար լեզվով կազմված փաստաթղթերը և դրանց թարգմանությունները դատարան ներկայացնելու կարգը պետք է ուղղակիորեն կարգավորվի դատավարական օրենսդրությամբ: Մեր կարծիքով, ՔԴՕ 54-րդ հոդվածը նպատակահարմար կլինի լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ մասով. «Օտարալեզու գրավոր ապացույցները դատարան են ներկայացվում պատշաճորեն վավերացված հայերեն թարգմանությամբ: Նման թարգմանությունը չներկայացնելու դեպքում դատարանն օտարալեզու ապացույցը կարող է հանել հետազոտման ենթակա ապացույցների շարքից»: Տեղին է նկատել, որ ՎԴՕ 43-րդ հոդվածի 6-րդ մասը, ըստ էության, հնարավոր է համարում օտարալեզու փաստաթղթերն առանց հայերեն թարգմանության ներկայացնելը, և դատարանին իրավունք է վերապահում անհրաժեշտության դեպքում համապատասխան թարգմանությունը պահանջել: Գտնում ենք, որ նման իրավակարգավորումը համա-

հունչ չէ դատավարությունը հայերեն լեզվով իրականացնելու սկզբունքին (ՔԴՕ 7 հոդվ.): Ապացուցման պարտականություն կրող կողմը պետք է ի սկզբանե հոգա գրավոր ապացույցը պատշաճորեն թարգմանելու և թարգմանությունը դատարան ներկայացնելու մասին՝ միաժամանակ կրելով նշված գործողությունները չկատարելու բոլոր անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը:

Գործող օրենսդրության վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ գրավոր ապացույցը համարվում է պատշաճորեն թարգմանված, եթե թարգմանության իսկությունը վավերացված է նոտարական կարգով կամ թարգմանությունը կատարվել է համապատասխան լեզվի տիրապետման մասին արդարադատության նախարարության կողմից տրված որակավորման վկայական ունեցող թարգմանչի կողմից:

Ըստ բովանդակության գրավոր ապացույցները լինում են տնօրինչական և տեղեկատվական:

Տնօրինչական են համարվում իշխանական-կամային բնույթի ոչ նորմատիվային ակտերը, որոնց կատարմամբ (ձևակերպմամբ) դրանք կատարող սուբյեկտն արտահայտում է իր կամքը՝ ուղղված իրավունքների առաջացմանը, փոփոխմանը կամ դադարմանը: Տնօրինչական բնույթի փաստաթղթերում, ըստ էության, իրագործվում է նյութաիրավական հարաբերությունների մասնակիցների կամքը:

Տնօրինչական ապացույցներ են հանդիսանում՝

1. պետական և տեղական ինքնակառավարման, դրանց պաշտոնատար անձանց ոչ նորմատիվային (անհատական) բնույթի իրավական ակտերը (որոշումներ, հրամաններ, հրահանգներ և այլն),

2. իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող կազմակերպությունների, հիմնարկների, դրանց մարմինների ներքին և անհատական բնույթի ակտերը (որոշումներ, հրամաններ, հրահանգներ, կարգադրություններ և այլն),

3. իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց կողմից գրավոր ձևով կնքվող գործարքները (պայմանագրեր, լիազորագրեր, կտակներ և այլն):

Տեղեկատվական բնույթի գրավոր ապացույցները պարունակում են ոչ թե կամահայտնություն, այլ գործի համար նշանակու-

թյուն ունեցող որոշակի հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկություններ: Այդպիսի ապացույցների թվին են դասվում, օրինակ՝ տարբեր տեսակի վկայականները (ամուսնության, ամուսնալուծության, ծննդյան, մահվան, գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքի), հավաստագրերը, դիպլոմները, տեղեկանքները, կատարողական ակտերը, հաշվետվությունները, արձանագրությունները, նամակները և այլն: Նշված փաստաթղթերը, ի տարբերություն տնօրինչական փաստաթղթերի, ոչ թե արտացոլում են դրանք տվողի (կազմողի) կամահայտնությունը, այլ նրա տիրապետության ներքո գտնվող իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստերի մասին տեղեկությունները:

Ըստ սուբյեկտների, որոնցից ելնում են, գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները հաստատող կամ հերքող գրավոր նյութերը բաժանվում են պաշտոնական և ոչ պաշտոնական (մասնավոր) գրավոր ապացույցներ:

Պաշտոնական են համարվում այն փաստաթղթերը և այլ գրավոր նյութերը, որոնք ելնում են դրանք կազմելու, ստորագրելու և տալու իրավասությամբ օժտված սուբյեկտներից:

Առաջին հերթին դրանք այն գրավոր ապացույցներն են, որոնք բխում են պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմիններից, պետական կառավարչական հիմնարկներից, դրանց պաշտոնատար անձանցից, առևտրային և ոչ առևտրային կազմակերպություններից (օրինակ՝ վճիռները, դատավճիռները, որոշումները, ՔԿԱԳ մարմինների կողմից տրված վկայականները, դիպլոմները, աշխատանքի նշանակման հրամանները, իրավաբանական անձի կողմից կնքված պայմանագրերը և այլն):

Պաշտոնական գրավոր ապացույցների թվին են դասվում նաև իրավասու մարմինների կողմից հաստատված, ինչպես նաև նոտարական կամ դրան հավասարեցված կարգով վավերացված փաստաթղթերը (օրինակ՝ իրավաբանական անձանց պետական ռեգիստրի գործակալության տարածքային ստորաբաժանման կողմից հաստատված կանոնադրությունը, նոտարական կարգով վավերացված պայմանագիրը, հայտարարությունը, լիազորագիրը, կտակը և այլն):

Պաշտոնական գրավոր ապացույցները կարող են ունենալ ինչպես տնօրինչական, այնպես էլ տեղեկատվական բնույթ:

Պաշտոնական գրավոր ապացույցները հետազոտելիս և գնահատելիս դատարանը, հաշվի առնելով գործում առկա այլ ապացույցները, պետք է համոզվի, որ տվյալ ապացույցը ելնում է այն մարմնից կամ անձից, որը, ըստ օրենքի, իրավասու է կազմել, ստորագրել և/կամ տրամադրել նման տեսակի փաստաթուղթ: Պետք է ստուգվի ոչ միայն տվյալ մարմնի կամ անձի իրավասությունը՝ կատարելու այս կամ այն իրավաբանական գործողությունը, այլ նաև ներկայացված փաստաթղթի համապատասխանությունը օրենքով, այլ իրավական ակտերով սահմանված պահանջներին (որոշակի ձևաթղթի վրա կազմված լինելը, տալու (հաստատելու կամ վավերացնելու) անսափվի, հաստատող կամ վավերացնող մակագրության, ստորագրության, կնիքի առկայությունը, ստորագրողի (վավերացնողի կամ հաստատողի) անունը, պաշտոնական դիրքի մասին նշումը, վավերականության ժամկետը և այլն):

Ոչ պաշտոնական են համարվում այն փաստաթղթերը, որոնք բխում են բացառապես քաղաքացիներից և կապված չեն նրանց կողմից որոշակի լիազորությունների կատարման հետ (նամակներ, չվավերացված պայմանագրեր, լիազորագրեր և այլն):

Ըստ ձևի գրավոր ապացույցները բաժանվում են հասարակ գրավոր ձևով կազմվող, նոտարական վավերացման, օրինականացման (լեգալիզացիայի) ենթակա և օրինականացման (լեգալիզացիայի) ոչ ենթակա փաստաթղթերի:

Չասարակ գրավոր ձևով կազմված փաստաթուղթը, որպես գրավոր ապացույց, կարող է դատարան ներկայացվել և դրվել վճռի հիմքում, եթե գործող օրենսդրությամբ սահմանված չէ դրա նոտարական վավերացման կամ օրինականացման (լեգալիզացիայի) պահանջ:

Նոտարական վավերացում պահանջող փաստաթղթերի շրջանակն ուղղակիորեն կանխորոշվում է գործող օրենսդրությամբ: Այսպես, գործարքների նոտարական վավերացումը պարտադիր է Քաղ. օր-ում նշված դեպքերում, ինչպես նաև կողմերից որևէ մեկի պահանջով, թեկուզև օրենքով տվյալ տեսակի գործարքների համար այդ ձևը չի պահանջվում (Քաղ. օր. 229 հոդվ., մաս 3), նոտարական ձև պահանջող գործարքներ կնքելու համար լիազորագիրը պետք է վավերացնի նոտարը (Քաղ. օր. 321 հոդվ., մաս 2),

անշարժ գույքի վաճառքի պայմանագիրը ենթակա է նոտարական վավերացման (Քաղ. օր. 562 հոդվ., մաս 2), կտակը պետք է կազմվի գրավոր՝ նշելով այն կազմելու վայրը և ժամանակը, անձամբ ստորագրվի կտակարարի և վավերացվի նոտարի կողմից (Քաղ. օր. 1203 հոդվ., մաս 1) և այլն:

Փաստաթղթերի նոտարական վավերացումը կատարվում է «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքով և դրան համապատասխան ընդունված այլ իրավական ակտերով սահմանված կարգով:

Նոտարական վավերացում պահանջող փաստաթղթերը թույլատրելիս, հետազոտելիս և գնահատելիս դատարանը պետք է ստուգի նման փաստաթուղթ վավերացնելու (տալու) նոտարի իրավասությունը, վավերացման ենթարկված փաստաթղթի համապատասխանությունն օրենսդրության իմպերատիվ պահանջներին, դրա վրա համապատասխան վավերացման մակագրության առկայությունը և դրա համապատասխանությունը «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքի և այլ իրավական ակտերի պահանջներին:¹

Նոտարական վավերացում պահանջող փաստաթղթերից պետք է տարբերել **օրինականացում (լեգալիզացիա) պահանջող** գրավոր ապացույցները: Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ օտարերկրյա պետությունում կազմված պաշտոնական փաստաթուղթը դատարանում կարող է ճանաչվել գրավոր ապացույց, եթե այն օրինականացված (լեգալիզացված) է սահմանված կարգով: Այդ մասին է վկայում, օրինակ, Քաղ. օր. 1271 հոդվածի դրույթն այն մասին, որ օտարերկրյա պետությունների իրավասու մարմինների կողմից համապատասխան պետությունների օրենքներով ՀՀ քաղաքացիների, օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց նկատմամբ ՀՀ տարածքից դուրս կատարված քաղաքացիական կացության ակտերի հավաստման նպատակով տրված փաստաթղթերը ՀՀ-ում վավեր են հյուպատոսական օրինականացման առկայության դեպքում, եթե այլ բան սահմանված չէ ՀՀ միջազգային պայմանագրերով:

¹ «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքի 49-րդ հոդվածի հիման վրա ՀՀ արդարադատության նախարարի՝ «Նոտարիատի 49-րդ հոդվածի մասին» 04.03.2002 թ. թիվ 113 հրամանով հաստատվել են վավերացման մակագրությունների օրինակելի ձևերը:

Հյուպատոսական օրինականացումը հատուկ ընթացակարգ է, որի միջոցով այն երկրի դիվանագիտական կամ հյուպատոսական գործակալը, որի տարածքում փաստաթուղթը ենթակա է ներկայացման, հավաստում է փաստաթղթերում առկա ստորագրությունների իսկությունը, այն պաշտոնական դիրքի իսկությունը, որով հանդես է եկել փաստաթուղթը ստորագրած անձը, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում փաստաթղթի վրա դրված կնիքի կամ դրոշմի իսկությունը:¹ Այն նախատեսված է «Հյուպատոսական հարաբերությունների մասին» Վիեննայի 1963 թ. կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածով և մանրամասնվում է պետությունների միջև կնքվող միջազգային երկկողմ պայմանագրերով, իսկ օրինականացման ներքին կանոնները սահմանվում են ներպետական օրենսդրական ակտերով:

Օտարերկրյա պետությունում կազմված պաշտոնական փաստաթուղթը չի կարող դատարանի կողմից ընդունվել և ընդգրկվել հետազոտման ենթակա ապացույցների կազմում, եթե այն սահմանված կարգով օրինականացված (լեգալիզացված) չէ: Հետևաբար, օտարերկրյա պետությունում կազմված և դատարան ներկայացված պաշտոնական փաստաթուղթն ընդունելիս, այն հետազոտելիս և զննատեղիս դատարանի խնդիրն է պարզել տվյալ գրավոր ապացույցը սահմանված կարգով օրինականացնելու անհրաժեշտությունը և օրինականացման կարգը պահպանված լինելու հանգամանքը:

ՀՀ մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերով տվյալ ընդհանուր կանոնից կարող են արվել բացառություններ: Նման բացառություններ սահմանված լինելու դեպքում գրավոր ապացույցներն *օրինականացման (լեգալիզացիայի) ենթակա չեն*: Այսպես, Հաագայի 1961 թ. հոկտեմբերի 5-ին ընդունված «Օտարերկրյա պաշտոնական փաստաթղթերի օրինականացման պահանջը չեղյալ հայտարարելու մասին» կոնվենցիան, որին 1994 թվականից մասնակցում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, նախատեսում է անդամ պետությունների միջև օտարերկրյա պաշ-

տոնական փաստաթղթերի օրինականացման պահանջի վերացում:¹

Կոնվենցիայով նախատեսվում է, որ միակ ընթացակարգը, որը կարող է պահանջվել՝ ստորագրության, այն պաշտոնական դիրքի, որով հանդես է եկել փաստաթուղթն ստորագրած անձը, ինչպես նաև՝ անհրաժեշտության դեպքում՝ փաստաթղթի վրա դրված կնիքի կամ դրոշմի իսկության հավաստման համար, ապոստիլ (Apostille) դնելն է, ինչը կատարում է այն պետության իրավասու մարմինը, որտեղ այդ փաստաթուղթն ընդունվել է: Ապոստիլը դրվում է անմիջապես փաստաթղթի կամ փաստաթղթին ամրացված առանձին թղթի վրա և պետք է ունենա Կոնվենցիայով սահմանված մուշի ձևը:

Օրինականացման պահանջը վերացվել է նաև «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության մասին» ԱՊՀ երկրների 1993 թ. կոնվենցիայով, որը, ի դեպ, բացառել է Կոնվենցիայի մասնակից երկրներում տրված պաշտոնական փաստաթղթերը որևէ եղանակով հաստատելու անհրաժեշտությունը:

Մասնավորապես, ըստ Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի, փաստաթղթերը, որոնք պայմանավորվող կողմերից մեկի տարածքում պատրաստվել կամ վավերացվել են մարմնի կամ հատուկ դրա համար լիազորված անձի կողմից իրենց իրավասությունների շրջանակներում ու սահմանված ձևով, և ամրագրված են զինանշանային կնիքով, մյուս պայմանավորվող կողմերի տարածքներում ընդունվում են առանց որևէ հատուկ հավաստագրի: Նման փաստաթղթերը պայմանավորվող մյուս կողմերի տարածքներում օգտվում են պաշտոնական փաստաթղթերի ապացուցողական ուժից:

¹ Հաագայի կոնվենցիայով պաշտոնական օրինականացումից ազատված փաստաթղթերի թվին են դասվել պետության դատարանների կամ տրիբունալների կամ դրանց հետ կապված պաշտոնատար անձանց, ներառյալ դատախազի, դատարանի քարտուղարի կամ դատական կատարածուի կողմից ընդունված փաստաթղթերը, վարչական փաստաթղթերը, նոտարական փաստաթղթերը, մասնավոր կարգավիճակով գործող անձանց կողմից ստորագրված փաստաթղթերի վրա կատարված պաշտոնական հավաստագրերը, ինչպիսին են փաստաթղթի գրանցումը կամ որոշակի ամսաթվին դրա գոյության փաստն արձանագրող պաշտոնական հավաստագրերը, ինչպես նաև ստորագրությունների պաշտոնական և նոտարական հաստատումները: Կոնվենցիայի դրույթները չեն տարածվում դիվանագիտական կամ հյուպատոսական գործակալների կողմից կատարված փաստաթղթերի նկատմամբ, առևտրային կամ մաքսային գործունեության հետ ուղղակիորեն կապված վարչական փաստաթղթերի նկատմամբ (հոդվ. 1):

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես *Հայկյանց Ա.Մ.*, Միջազգային մասնավոր իրավունք, Երևանի պետ. համալս. - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 492:

Որպես գրավոր ապացույցների հատուկ տեսակ կարելի է առանձնացնել **համակարգչային տեխնիկայի միջոցով ստացված էլեկտրոնային փաստաթղթերը**: Վերջիններիս օգտագործման կարգը ՔԴՕ-ը չի կարգավորում: Այն չի կարգավորում նաև վարչական դատավարության օրենսգրքում: Վերջինս միայն սահմանում է, որ էլեկտրոնային կամ կապի այլ միջոցներով ստացված նյութը ներկայացվում է թղթի վրա տպված վիճակում: Մինչդեռ տվյալների պաշտոնական էլեկտրոնային և ինտերնետային պաշարներից ստացված նյութերի օգտագործումը գործնականում լուրջ դժվարությունների հետ է կապված՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրանք, որպես կանոն, համապատասխան պաշարների ստեղծման, սպասարկման, տնօրինման համար պատասխանատու անձանց կողմից ստորագրված, որևէ կերպով վավերացված չեն լինում: Տվյալ հանգամանքը պահանջում է դատավարական օրենսդրության շրջանակներում կարգավորել նման փաստաթղթերի հետազոտման և գնահատման առանձնահատկությունները:¹

Գրավոր ապացույցները ներկայացնելու, պահանջելու և հետազոտելու դատավարական կարգը: Գրավոր ապացույցները հետազոտության օբյեկտ են դառնում այն բանից հետո, երբ դրանք դատարան են ներկայացվում գործին մասնակցող անձանց կողմից կամ վերջիններիս միջնորդությամբ դատարանի կողմից պահանջելուց հետո:

Գրավոր ապացույցները դատարան են ներկայացվում բացառապես ապացուցման բեռը կրող սուբյեկտների՝ գործին մասնակցող անձանց նախաձեռնությամբ՝ գործի հարուցման կամ գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլերում, իսկ օրենքով նախատեսված բացառիկ դեպքերում նաև դատաքննության ընթացքում:²

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Иванова Е.С., Тимошенко А.В.* Проблемы и перспективы использования электронных документов, аудио - видео записей в качестве средств доказывания в гражданском судопроизводстве. Челябинск, 2007, *Кузьмин С.С.* Правовые проблемы использования электронного документа как доказательства // В кн.: Тенденции развития гражданского процессуального права России. Сборник научных статей. Гл. ред.: Дамения И.Х. - СПб.: «Юрид. центр Пресс», 2008, 647-657 էջերը:

² ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի համաձայն՝ դատաքննությունը սկսվելուց հետո գործին մասնակցող անձի ներկայացրած լրացուցիչ ապացույցները (այդ թվում՝ գրավոր) ընդունում է դատարանը, եթե դրանք ներկայացնողը հիմնավորում է մինչև դատաքննությունը սկսվելը նման ապացույցի ներկայացման անհնարինությունը իրենից անկախ պատճառներով:

Որպեսզի դատաքննության ընթացքում ներկայացված գրավոր ապացույցն ընդգրկվի հետազոտման ենթակա ապացույցների կազմում, այն ներկայացնող գործին մասնակցող անձը պետք է դատարանին ներկայացնի գրավոր ապացույցը թույլատրելու (ընդունելու) մասին միջնորդություն: Գրավոր ապացույց թույլատրելու վերաբերյալ միջնորդությունը արվում է այն փաստի մատնանշմամբ, որը կողմը ցանկանում է ապացուցել, և ապացույցի ներկայացմամբ (ՔԴՕ 54 հոդվ., մաս 1¹): Ընդ որում, ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի բովանդակությունից բխում է, որ դատաքննությունը սկսվելուց հետո լրացուցիչ գրավոր ապացույց ներկայացնող գործին մասնակցող անձի միջնորդությունը, բացի նշված տեղեկություններից, պետք է պարունակի նաև տվյալ ապացույցը մինչև դատաքննությունը սկսվելն իրենից անկախ պատճառներով ներկայացնելու անհնարինության հիմնավորումը:

Դատաքննության ընթացքում ներկայացված գրավոր ապացույցը թույլատրելու վերաբերյալ դատարանը կայացնում է որոշում: Նման որոշում չի կայացվում այն դեպքերում, երբ ապացույցը ներկայացվում է հայցադիմումին (այդ թվում՝ հակընդդեմ), հայցադիմումի պատասխանին, պատասխանի դեմ ներկայացված առարկություններին, վերջիններիս դեմ ներկայացված առարկություններին կից, այլ կերպ ասած՝ գործի հարուցման կամ դատաքննության նախապատրաստելու փուլում: Ապացույցը թույլատրելու կապակցությամբ գործին մասնակցող անձը միջնորդություն չի ներկայացնում, իսկ դատարանը չի կայացնում որոշում նաև այն դեպքերում, երբ դատարանի պահանջով կամ կողմի նախաձեռնությամբ ներկայացվում են արդեն իսկ դատարանի կողմից թույլատրված (ընդունված) փաստաթղթերի պատճենների և թարգմանությունների բնօրինակները կամ քաղվածքների հիմք հանդիսացող ամբողջական փաստաթղթերը:

Դատարանը սեփական նախաձեռնությամբ գրավոր ապացույցներ ձեռք բերելու նպատակով որևէ դատավարական գործողություն կատարելու իրավունք չունի: Մրցակցային դատավարության պայմաններում դատարանը կատարում է զուտ կողմերին օժանդակող գործառնություններ: Ուստի, եթե գործին մասնակցող անձինք հնարավորություն չունեն համապատասխան գրավոր ապացույցը անձամբ ձեռք բերել և ներկայացնել դատարան, ընդհանուր

կանոնի համաձայն, նրանք կարող են գրավոր ապացույցը պահանջելու միջնորդությամբ դիմել դատարանին, որն իրավունք ունի գրավոր ապացույցներ պահանջել ինչպես գործին մասնակցող, այնպես էլ չմասնակցող անձանցից՝ պետական մարմիններից, պաշտոնատար անձանցից, հիմնարկներից, կազմակերպություններից և քաղաքացիներից: Միջնորդության քննարկման արդյունքներով դատարանը կայացնում է որոշում, որը ենթակա է անհապաղ կատարման՝ «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կարգով (ՔԴՕ 49 հոդվ., մաս 2-4):

Ապացույցներ պահանջելու գործող դատավարական կարգը գործնականում առաջացնում է մի շարք խնդիրներ՝ կապված դատարանի որոշմամբ պահանջվող ապացույցը գործին մասնակցող անձի կողմից չտրամադրելու համար նրան պատասխանատվության ենթարկելու հնարավորության իրավաչափության հետ: Նման հնարավորությունը բխում է ՔԴՕ 49-րդ հոդվածի 4-րդ մասի, «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքի 71 և 72 հոդվածների և ՀՀ վարչական իրավախախտումների մասին օրենսգրքի 2065 հոդվածների համակարգային վերլուծությունից: Ակնհայտ է, որ գործին մասնակցող անձը չպետք է ենթարկվի սանկցիաների իր, ամուսնու և մերձավոր ազգականների դեմ որոշակի գրավոր ապացույցներ չներկայացնելու համար այն նույն տրամաբանությամբ, որով նրան վերապահվում է ցուցմունք տալուց որոշակի հարցերի չպատասխանելու իրավունք: Մեր կարծիքով, դատարանի որոշմամբ պահանջվող ապացույցը չներկայացնելը գործին մասնակցող անձի համար պետք է առաջացնի պատասխանատվություն ոչ թե սանկցիայի, այլ ուրիշ անբարենպաստ հետևանքների ձևով, որոնց մասին խոսվում է ՔԴՕ-ի 48-րդ հոդվածի 3-րդ և 6-րդ մասերում: Այս առումով ողջունելի են թվում ՎԴՕ 44-րդ հոդվածում տեղ գտած կանոնները, որոնք նպատակահարմար ենք համարում նախատեսել նաև ՔԴՕ-ի շրջանակներում: Մասնավորապես, ՎԴՕ 44-րդ հոդվածով սահմանվում է.

«1. Եթե կողմի պնդմամբ գրավոր ապացույցը գտնվում է հակառակ կողմի կամ գործին մասնակից չհանդիսացող այլ անձի տիրապետության ներքո, ապա կողմը միջնորդում է դատարանին կարգադրելու ապացույց տիրապետող անձին ներկայացնելու գրավոր ապացույցը: Միջնորդության մեջ մատնանշվում է այն

փաստը, որի ապացուցման համար պահանջվում է գրավոր ապացույցը:

2. Միջնորդող կողմը պարտավոր է իր միջնորդությանը կցել այն փաստաթղթի պատճենը, որը պետք է ներկայացնի ապացույցը տիրապետող անձը, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, հնարավորինս ճշգրիտ և լրիվ փոխանցել այդ փաստաթղթի բովանդակությունը: Միաժամանակ միջնորդող կողմը պետք է մատնանշի այնպիսի հանգամանքներ, որոնք հավանական են դարձնում այլ անձի կողմից փաստաթղթին տիրապետելու փաստը:

3. Ապացույց չի կարող պահանջվել՝

1) ներկայացուցիչներից կամ փաստաբաններից, եթե գրավոր ապացույցները ստեղծվել են իրենց վստահորդին իրավաբանական ծառայություններ մատուցելիս.

2) եթե միջնորդությունը բովանդակում է անվանական վիճակագրական տեղեկատվություն.

3) եթե միջնորդությունը վերաբերում է կտակի գաղտնիությանը:

4. Միջնորդությունը քննվում է ապացույցը ենթադրաբար տիրապետող անձի ներկայությամբ: Վերջինս, եթե գործին մասնակցող անձ չէ, հրավիրվում է որպես վկա: Այդ անձի չներկայանալն արգելք չէ միջնորդությունը քննելու համար: Եթե ապացույցը տիրապետող անձը հերքում է ապացույցն իր տիրապետության ներքո գտնվելու փաստը, ապա դատարանը կարող է կարգադրել այդ անձին ցուցմունք տալ՝ վկայի ցուցմունքի համար սահմանված կարգով:

5. Եթե ապացույցը տիրապետող հակառակ կողմը չի կատարում ապացույցը ներկայացնելու վերաբերյալ դատարանի կարգադրությունը, ապա միջնորդող կողմի ներկայացրած չվավերացված պատճենը կարող է համարվել հավաստի: Այն դեպքերում, երբ միջնորդող կողմը պատճենը չի ներկայացրել, նրա ցուցմունքում արված պնդումները փաստաթղթի բովանդակության մասին դատարանը կարող է համարել հավաստի»:

Գրավոր ապացույցների **հետազոտումը** կատարվում է դրանք դատական նիստում հրապարակելու (բարձրաձայն ընթերցելու) և գործին մասնակցող անձանց, նրանց ներկայացուցիչներին, իսկ

անհրաժեշտության դեպքում նաև փորձագետին և վկաներին ներկայացնելու միջոցով:

Գործին մասնակցող անձանց ակտիվ մասնակցությամբ գրավոր ապացույցները հրապարակայնության, բանավորության, մրցակցության և կողմերի իրավահավասարության պայմաններում հետազոտելու ու նախնական զննհատման ենթարկելու արդյունքում է դատարանի մոտ ներքին համոզմունք ձևավորվում գրավոր ապացույցների վերաբերելիության, գրավոր ապացույցներում արտացոլված տեղեկությունների հավաստիության, որոնվող փաստերի գոյության մասին հետևություններ կատարելու համար տեղեկատվության բավարարության վերաբերյալ: Ուստի անթույլատրելի պետք է համարել դատական պրակտիկայում հաճախակի հանդիպող այն դեպքերը, երբ դատարանները, հավաստիանալով, որ գործին մասնակցող անձինք նախօրոք ստացել են գործում առկա գրավոր ապացույցները և ծանոթ են դրանց բովանդակությանը, գրավոր ապացույցի բովանդակությունն ամբողջությամբ հրապարակելու փոխարեն, ուղղակի թվարկում են գրավոր ապացույցները:

Գրավոր ապացույցների հավաստիության ստուգումը ենթադրում է ոչ միայն փաստաթղթի ձևի, այլ նաև բովանդակության համապատասխանության ստուգում:

Ապացույցների հետազոտման ընթացքում գործին մասնակցող անձինք կարող են **վիճարկել** գրավոր ապացույցը հետևյալ եղանակներով.

1. *փաստաթուղթն անվավեր հայտարարելով* (փաստաթուղթը ձևակերպված չէ սահմանված ձևով, տրված է ոչ իրավասու մարմնի կամ պաշտոնատար անձի կողմից, փաստաթղթի վրա բացակայում է ստորագրությունը, կնիքը, նոտարի վավերացնող մակագրությունը, ապոստիլը և այլն),

2. *փաստաթղթի բովանդակությունն ըստ էության վիճակելով*, երբ հերքվում են կամ այլ կերպ են մեկնաբանվում փաստաթղթում պարունակվող տեղեկությունները,

3. *փաստաթղթի կեղծ լինելու մասին հայտարարելով* (օրինակ՝ փաստաթուղթը կազմված չէ այն անձի կողմից, ում կողմից այն ստորագրված է, ներկայացվել է պատասխանողի կողմից կազմված ստացական, այն դեպքում, երբ նման ստացական իրականում չի

կազմվել, փաստաթղթում առկա են ուղղումներ, քերվածքներ և այլ փոփոխություններ, որոնց արդյունքում փոխվել է փաստաթղթի նախնական բովանդակությունը):

ՔԴՕ-ը փաստաթղթերի կեղծ լինելու վերաբերյալ հայտարարություն անելու և այն ստուգելու դատավարական կարգ չի նախատեսել: Չեն նախատեսվել նաև գրավոր փաստաթղթի իսկության վերաբերյալ վեճ լինելու դեպքում ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոններ: Մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ռ.Գ. Պետրոսյանը, նման հայտարարությունը հնարավոր է ստուգել միայն դատավարական որոշակի միջոցների (կանոնների) կիրառմամբ:¹

Այս առումով շատ ավելի առաջադիմական պետք է համարել ՎԴՕ-ի 45-րդ հոդվածում ձևակերպված կանոնները, որոնք, մեր կարծիքով, ճիշտ կլինեն նախատեսել նաև ՔԴՕ-ում: Մասնավորապես, ՎԴՕ-ի 45-րդ հոդվածը սահմանում է.

«1. Գրավոր փաստաթղթի իսկության վերաբերյալ վեճ լինելու դեպքում ապացույց ներկայացնողը պետք է ապացուցի դրա իսկական լինելը, բացառությամբ սույն հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված դեպքերի: Գրավոր փաստաթղթի իսկության ապացուցման բեռը կրող կողմն իրավունք ունի միջնորդելու հանել այդ ապացույցն ապացույցների շարքից, եթե վիճարկող կողմը դրան չի առարկում:

2. Հայաստանի Հանրապետության կամ օտարերկրյա պետական մարմինների կողմից տրված կամ վավերացված փաստաթղթի, ինչպես նաև վիճող կողմերի միջև ստորագրված երկկողմ փաստաթղթերի իսկության վերաբերյալ վեճ լինելու դեպքում իսկությունը վիճարկող կողմը պետք է ապացուցի դրա ոչ իսկական լինելը:

3. Փաստաթղթի իսկությունը կարող է ստուգվել նաև դատարանի նախաձեռնությամբ:

4. Փաստաթղթի իսկությունը ստուգելիս դատարանը կարող է կարգադրել անձին, որի ձեռագրի իսկությունը պետք է հաստատվի ապացույցով, դատարանի կամ փորձագետի ներկայությամբ գրել որոշակի տեքստ:

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, երրորդ հրատ., - եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 383:

5. Եթե դատարանը եկավ այն համոզման, որ փաստաթուղթը իսկական չէ, ապա այն հանուն է ապացույցների շարքից»:

Դժվար չէ նկատել, որ նման իրավակարգավորման բացակայության պայմաններում դատարանները լուրջ դժվարությունների առջև կարող են կանգնել:

Գրավոր ապացույցները դատական նիստում ստուգվում (ընթերցվում, զննվում) և զննհատվում են իրենց բովանդակության իսկության, վերաբերելիության, թույլատրելիության, արժանահավատության, դրանց համար օրենքով սահմանված ձևի, դրանք տվող անձի իրավասության, գրավոր ապացույցում նշված և այն տվող անձի կամքի համապատասխանության տեսակետից:¹

Չետազոտման ընթացքում գրավոր ապացույցները ստուգվում են ապացուցման այլ միջոցների օգնությամբ՝ գործին մասնակցող անձանց, վկաների ցուցմունքներով, փորձագետի եզրակացությամբ: Դատարանը կարող է որպես վկա հարցաքննել գրավոր ապացույցը ներկայացրած անձին: Փաստաթղթի կեղծված լինելու վերաբերյալ գործին մասնակցող անձի կողմից հայտարարություն անելու դեպքում դատարանը կարող է փաստաթղթաբանական, հետքաբանական կամ ձեռագրաբանական փորձաքննություն նշանակել: Դատարանը պետք է քննարկի և վերլուծի յուրաքանչյուր գրավոր ապացույցի ձևավորման, պահպանման, ներկայացման և հետազոտման ողջ գործընթացը, որպեսզի լիարժեք համոզմունք ձևավորի գործի համար նշանակություն ունեցող փաստերի մասին գրավոր ապացույցի մեջ պարունակվող տեղեկությունների վերաբերյալ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384:

ԳԼՈՒԽ IV.

ԻՐԵՂԵՆ ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐ

Իրեղեն ապացույցների կիրառումը քաղաքացիական դատավարությունում նշանակալից տարածում ունի: Դրանք առավելապես օգտագործվում են սեփականության իրավունքի, գույքային պատճառված վնասը վերականգնելու, գույքն արգելանքից ազատելու, վաճառված իրերի որակի և կոմպլեկտայնության, աշխատանքների ոչ պատշաճ կատարման, հեղինակային իրավունքների օբյեկտների, գյուտի, արդյունաբերական նմուշի, ապրանքային նշանի ապօրինի օգտագործման շուրջ ծագած վեճերով:

ԶԴՕ 56-րդ հոդվածի համաձայն՝ ***իրեղեն ապացույցներ են այն առարկաները, որոնք իրենց արտաքին տեսքով, ներքին հատկություններով, գտնվելու վայրով կամ այլ հատկանիշներով կարող են գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների հաստատման միջոց դառնալ:***

Իրեղեն ապացույցների լեզալ բնորոշման մեջ արտացոլվել են ապացույցների տվյալ տեսակի երեք հիմնական ***հատկանիշները:***

Առաջին, իրեղեն ապացույցների բովանդակությունը կազմող տեղեկությունների աղբյուրներ են հանդիսանում նյութական աշխարհի օբյեկտները՝ առարկաները, հետևաբար դրանք անձնական ապացույցների թվին չեն դասվում:

Երկրորդ, այդ առարկաներում ապացուցողական նշանակություն կարող է ունենալ դրանց արտաքին տեսքը (օրինակ՝ արտաքին ազդեցության հետևանքով առաջացած որոշակի հետքերը, քերվածքները, ջնջումները և այլն), ներքին հատկությունները (որակը, ներքին փոփոխությունները, կառուցվածքը, կոմպլեկտայնությունը), գտնվելու վայրը կամ այլ հատկանիշները: Այս առումով իրեղեն ապացույցները տարբերվում են գրավոր ապացույցներից, որոնք ևս ունեն առարկայական տեսք: Ի տարբերություն գրավոր ապացույցների, որոնցում ապացուցողական նշանակություն ունի որոշակի նյութական կրիչներում տառերի, թվերի, ծածկագրերի և այլ նշանների միջոցով արտացոլված և ընթերցման միջոցով ընկալվող

միտքը (տեղեկությունը), իրեղեն ապացույցները որոնվող փաստերի ներգործության (ազդեցության) հետևանքով առաջացած նյութական հետքեր են, որոնք դատարանն անմիջականորեն ընկալում է ոչ թե ընթերցման, այլ դիտողական ճանապարհով՝ անմիջական կամ փորձագետի միջոցով կատարվող զննությամբ: Միևնույն ժամանակ, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, որպես իրեղեն ապացույցներ կարող են հանդես գալ բոլոր տեսակի գրավոր նյութերը (փաստաթղթերը), եթե դատական ճանաչողության առարկան ոչ թե փաստաթղթի բովանդակությունն է (դրանում արտացոլված միտքը), այլ որոնվող փաստերի ներգործության (ազդեցության) հետևանքով դրա վրա առաջացած հետքերը:

Երրորդ հատկանիշը, որն արտացոլվել է իրեղեն ապացույցների լեզակ բնորոշման մեջ, հատուկ է ամեն տեսակի ապացույցի. իրեղեն ապացույց կարող է հանդիսանալ այնպիսի առարկան կամ առարկայի այնպիսի հատկանիշը, որը կարող է հաստատել կամ հերքել գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները: Այլ կերպ ասած՝ իրեղեն ապացույցը գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների հաստատման միջոց է: Ուշագրավ է, որ առարկաները կարող են գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները հաստատել ոչ միայն իրենց արտաքին տեսքով, ներքին հատկություններով, գտնվելու վայրով կամ այլ հատկանիշներով, այլ նաև իրենց իսկ գոյությամբ (առկայությամբ): Այսպես, առանց իրավատիրոջ համաձայնության որոշակի ապրանքային նշանով պիտակավորված արտադրանքի նմուշներն իրենց իսկ գոյությամբ հաստատում են ապրանքային նշանի նկատմամբ բացառիկ իրավունքների խախտման փաստը:

Քաղաքացիական դատավարությունում իրեղեն ապացույցների կարևոր առանձնահատկություններից է այն, որ դրանք գործով կարող են միաժամանակ հանդես գալ և՛ որպես իրեղեն ապացույցներ, և՛ որպես վեճի առարկա:¹ Այսպես, ընդհանուր սեփականության իրավունքով կողմերին պատկանող բնակարանը բաժանելու վերաբերյալ գործով բնակարանը միաժամանակ հանդես է գալիս և՛ որպես վեճի առարկա, և՛ որպես իրեղեն ապացույց:

¹ Տե՛ս *Решетникова И.В.* Доказывание в гражданском процессе. – М.: Юрайт, 2010, էջ 212:

ՔԴՕ 56-րդ հոդվածով օրենսդիրն իրեղեն ապացույցների թվին է դասել նաև *լուսանկարները (լուսաժապավենները), ձայնագրություններն ու տեսագրությունները*: Վերջիններս իրեղեն ապացույց են ճանաչվում նաև ՎԴՕ 48-րդ հոդվածով:¹

Լուսանկարների (լուսաժապավենների), ձայնագրությունների ու տեսագրությունների թույլատրելիությունն ուղղակիորեն կապված է այն բանի հետ, թե ով, երբ և ինչպիսի պայմաններում է կատարել լուսանկարահանումը, ձայնագրությունը ու տեսագրությունը: Իրեղեն ապացույցների տվյալ տեսակների թույլատրելիության հարցը լուծելու բարդությունը նրանում է, որ դատարանը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում պետք է պարզի համապատասխան լուսանկարները (լուսաժապավենները), ձայնագրություններն ու տեսագրությունները կատարելու օրինականությունը:

Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ օրենքի խախտմամբ ձեռք բերված ապացույցներն իրավաբանական ուժ չունեն և չեն կարող դրվել դատարանի վճռի հիմքում (ՔԴՕ 47 հոդվ., մաս 2), դրանք թույլատրելի ապացույցներ չեն:

ՔԴՕ-ը չի մասնավորեցնում տվյալ դրույթը իրեղեն ապացույցներ հանդիսացող լուսանկարների (լուսաժապավենների), ձայնագրությունների ու տեսագրությունների համար, ինչը գործնականում բավականին դժվարացնում դատարանների գործը: Ի տարբերություն ՔԴՕ-ի, ՎԴՕ 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ եթե անձի լուսանկարահանումը կամ նրա ձայնագրումը կամ տեսագրումն իրականացվել են առանց այդ անձի համաձայնության կամ գիտության, ապացույցը թույլատրելի է միայն այն դեպքում, եթե օրենքը չի արգելում այդ իրավիճակում առանց անձի համաձայնության լուսանկարումը, ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը: Տվյալ կանոնը, ըստ էության, կիրառելի է նաև քաղաքացիական դատավարությունում:

¹ Հարկ է նկատել, որ, ի տարբերություն ՀՀ օրենսդրության, ՌԴ ՔԴՕ-ն ձայնագրություններն ու տեսագրությունները դիտարկում է որպես ապացույցների (ապացուցման միջոցների) ինքնուրույն տեսակ: ՌԴ օրենսդրի մեծ մոտեցման հիմքում իրավացիորեն դրվել է այն հանգամանքը, որ ձայնագրություններն ու տեսագրությունները էապես տարբերվում են ավանդական իրեղեն ապացույցներից: Մասնավորապես, տարբեր է դրանց ձեռքբերման և հետազոտման կարգը, որն ինքնուրույն և մանրակրկիտ իրավական կարգավորման կարիք ունի:

Առանձին կատեգորիայի գործերով որպես իրեղեն ապացույցներ կարող են հանդես գալ նաև *ֆիզիկական անձանց արտաքին գծերը*: Օրինակ՝ դիմագծերի համապատասխանությունը երեխայի և հավանական ծնողների միջև հայրության հաստատման գործով կարող է հանդիսանալ իրեղեն ապացույց:¹

ՔԴՕ-ի էական թերություններից մեկը պետք է համարել այն հանգամանքը, որ դրա շրջանակներում օրենսդիրը համակարգված ձևով հատուկ իրավական կարգավորման չի ենթարկել իրեղեն ապացույցները, այդ թվում՝ լուսանկարները (լուսաժապավենները), ձայնագրություններն ու տեսագրությունները ***ներկայացնելու, պահանջելու և հետազոտելու դատավարական կարգը***: Գործնականում այն բխեցվում է ՔԴՕ-ի մի շարք նորմերից և դատական պրակտիկայում ձևավորված կանոններից:

Իրեղեն ապացույցները հետազոտության օբյեկտ են դառնում այն բանից հետո, երբ դրանք դատարան են ներկայացվում գործին մասնակցող անձանց կողմից կամ վերջիններիս միջնորդությամբ դատարանի կողմից պահանջելուց հետո:

Իրեղեն ապացույցները դատարան են ներկայացվում բացառապես գործին մասնակցող անձանց կողմից:

Մրցակցային դատավարության պայմաններում դատարանը սեփական նախաձեռնությամբ իրեղեն ապացույցներ ձեռք բերելու նպատակով որևէ դատավարական գործողություն կատարելու իրավունք չունի: Ինչպես նշվել է, դատարանն ապացուցման գործընթացում իրականացնում է օժանդակող գործառնություններ՝ գործին մասնակցող անձանց միջնորդությամբ ապացույցներ պահանջելով ինչպես գործին մասնակցող, այնպես էլ չմասնակցող անձանցից, եթե գործին մասնակցող անձինք հնարավորություն չունեն համապատասխան գրավոր կամ իրեղեն ապացույցն անձամբ ձեռք բերել և ներկայացնել դատարան:

Իրեղեն ապացույցները դատարանը պահանջում է ապացույցներ պահանջելու ընդհանուր կանոններով (ՔԴՕ 49 հոդվ., մասեր 2-4):

Իրեղեն ապացույցները ևս կարող են ներկայացվել գործի հարուցման, գործը դատաքննության նախապատրաստելու, իսկ օրեն-

քով նախատեսված բացառիկ դեպքերում նաև դատաքննության փուլերում:

Ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ իրեղեն ապացույց ներկայացնելիս այն թույլատրելու վերաբերյալ միջնորդություն չի ներկայացվում, քանի որ ՔԴՕ-ն, ի տարբերություն ՎԴՕ-ի 47-րդ հոդվածի, նման միջնորդություն ներկայացնելու պահանջ չի սահմանում:

ՔԴՕ 48-րդ հոդվածի 8-րդ մասի բովանդակությունից բխում է, որ իրեղեն ապացույցը թույլատրելու վերաբերյալ միջնորդություն պետք է ներկայացվի այն ժամանակ, երբ իրեղեն ապացույցը ներկայացվում է դատաքննությունը սկսվելուց հետո: Տվյալ դեպքում գործին մասնակցող անձի միջնորդությունը պետք է պարունակի տվյալ ապացույցը մինչև դատաքննությունը սկսվելն իրենից անկախ պատճառներով ներկայացնելու անհնարինության հիմնավորումը:

Եթե իրեղեն ապացույցը հնարավոր չէ ներկայացնել դատարան, ապա կարող են ներկայացվել իրեղեն ապացույցի լուսանկարը, տեսագրությունը կամ այլ եղանակով կատարված վերարտադրությունը: Դրանք ևս իրեղեն ապացույցներ են, որոնք, սակայն, դասվում են ածանցական ապացույցների թվին, որոնց արժանահավատությունը կարող է ստուգվել դրանց սկզբնական իրեղեն ապացույցներն իրենց գտնվելու վայրում զննելու միջոցով: Ուստի օրենսդիրը սահմանել է, որ իրեղեն ապացույցները դատարան բերելու անհնարինության կամ դժվարության դեպքում դատարանը, կողմերի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ, իրավունք ունի դրանք զննել և հետազոտել գտնվելու վայրում՝ հատուկ այդ նպատակով հրավիրելով արտագնա դատական ցիստ, որի ժամանակի և վայրի մասին գործին մասնակցող անձինք, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև վկաներն ու փորձագետները տեղեկացվում են պատշաճ կերպով, չնայած նրանց չներկայանալն արգելք չէ ապացույցները զննելու և հետազոտելու համար (ՔԴՕ 50 հոդվ.): Որպես կանոն, ապացույցներն իրենց գտնվելու վայրում հետազոտելուն ուղղված գործողությունները դատարանը կատարում է գործը դատաքննության նախապատրաստելու փուլում:

Գործը դատաքննության նախապատրաստելիս է իրականացվում նաև շուտ փչացող իրեղեն ապացույցների (օրինակ՝ սննդամթերքի) հետազոտումը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ

¹ Տե՛ս *Трейшников М.К.* Судебные доказательства. - М., 2004, էջ 248:

նման իրերը կամ դրանց առանձին հատկանիշները չեն կարող պահպանվել մինչև գործի դատաքննությունը: Ըստ ՔԴՕ 58-րդ հոդվածի՝ շուտ փչացող իրեղեն ապացույցները դատարանը զննում և հետազոտում է անհապաղ: Թեև օրենքն այդ մասին ուղղակիորեն չի նշում, շուտ փչացող իրեղեն ապացույցների զննությունը ևս կարող է կատարվել դատարանի նախաձեռնությամբ կամ գործին մասնակցող անձանց միջնորդությամբ: Ընդ որում, գործին մասնակցող անձինք տեղեկացվում են ապացույցները զննելու և հետազոտելու վայրի ու ժամանակի մասին, սակայն նրանց չներկայանալն արգելք չէ իրեղեն ապացույցները զննելու և հետազոտելու համար (ՔԴՕ 58 հոդվ., մաս 2):

Իրեղեն ապացույցները կարող են հետազոտվել նաև ապացույցների ապահովման (ՔԴՕ 65 հոդվ.) կամ դատական հանձնարարությունների կատարման կարգով (ՔԴՕ 66, 67 հոդվ.):

Բոլոր վերը նշված դեպքերում իրեղեն ապացույցները հետազոտելուն ուղղված դատավարական գործողությունների կատարումը սահմանված կարգով արձանագրվում է (ՔԴՕ 146 հոդվ., մաս 1): Իրեղեն ապացույցների զննության արձանագրությունները հետագայում հրապարակվում են դատական նիստում և հետազոտվում են ընդհանուր հիմունքներով:

Վերը նշված եղանակներով չհետազոտված իրեղեն ապացույցներն ապացույցների հետազոտման ամփոփականության սկզբունքի ուժով (ՔԴՕ 122 հոդվ.) հետազոտվում են գործն ըստ էության լուծելու նպատակով հրավիրված դատական նիստում (գործի դատաքննության ընթացքում):

ՔԴՕ 122-րդ հոդվածի բովանդակությունից բխում է, որ իրեղեն ապացույցները հետազոտվում են զննման միջոցով, իսկ ձայնագրությունները և տեսագրությունները, դրանց բնույթից ելնելով, համապատասխան տեխնիկայի միջոցով դատական նիստում վերարտադրելու (լսելու, դիտելու) եղանակով:

Ձննումը կատարվում է անձանց, առարկաների կամ տեղանքի՝ տվյալ գործի քննության և լուծման համար նշանակություն ունեցող արտաքին հատկանիշները և յուրահատկությունները տեսողական կամ զգայական մարմինների օգնությամբ ընկալելու և բացահայտելու ճանապարհով՝ զննման օբյեկտը դատավորի կողմից նկարագրելու միջոցով: Ձննումը կատարելու համար հատուկ գիտելիք-

ներ կիրառելու անհրաժեշտության դեպքում դատարանը կարող է նշանակել փորձաքննություն:¹

Անհրաժեշտության դեպքում իրեղեն ապացույցների զննմանը կարող են ներգրավվել նաև վկաներ:

Իրեղեն ապացույցների զննման (ձայնագրություններ և տեսագրություններ հանդիսացող իրեղեն ապացույցների վերարտադրման) արդյունքները դատավորի խոսքից պետք է բառացի արձանագրվեն դատական նիստի արձանագրության մեջ (պարզ թղթային կամ ձայնային): Արձանագրությանը կարող են կցվել զննման ժամանակ կազմված կամ ստուգված պլանները, գծագրերը, լուսանկարները, փաստաթղթերի պատճենները, զննման ժամանակ կատարված լուսանկարները կամ տեսագրությունները, ինչպես նաև փորձագետի գրավոր եզրակացությունը:

Եթե իրեղեն ապացույցի զննումն ապացույցների ապահովման կարգով կատարել է նոտարը, ապա վերջինս կողմերի միջնորդությամբ կամ դատարանի նախաձեռնությամբ կարող է հարցաքննվել որպես վկա:

ՔԴՕ 57-րդ հոդվածը կարգավորում է իրեղեն ապացույցների պահպանման կարգը, քանի որ դրանք անվնաս և անփոփոխ վիճակում պահելը գործով ճշմարտությունը բացահայտելու տեսանկյունից չափազանց կարևոր է: Օրենքը սահմանում է, որ դատարանը պարտավոր է միջոցներ ձեռնարկել իրեղեն ապացույցներն անփոփոխ վիճակում պահպանելու համար:

Իրեղեն ապացույցները, ընդհանուր կանոնի համաձայն, պահվում են գործում կամ հատուկ ցուցակով հանձնվում են դատարանի իրեղեն ապացույցների պահպանության սենյակ: Ընդ որում, փաստաթղթերն ուղղակիորեն դրվում են գործի մեջ, իսկ մանր իրերը ծրարավորվում և կցվում են գործին:

Այն իրեղեն ապացույցները, որոնք չեն կարող դատարան բերվել, պահվում են դրանց գտնվելու տեղում: Դրանք պետք է մանրամասն նկարագրվեն և կնքվեն, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ լուսանկարվեն կամ տեսանկարվեն:

Դատարանի վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելուց հետո իրեղեն ապացույցները **վերադարձվում են** կամ դրանց տիրապետողնե-

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն գլխի հաջորդ պարագրաֆը:

րին, կան այն անձանց, ուն իրավունքն այդ իրերի նկատմամբ դատարանը ճանաչել է վճռով:

Առանձին դեպքերում գործի քննության ընթացքում դատարանն իրեղեն ապացույցները զննելուց և հետազոտելուց հետո կարող է վերադարձնել այն անձանց, որոնցից ստացվել են, եթե վերջիններս այդ մասին միջնորդում են, և նման միջնորդությունը բավարարելը վնաս չի հասցնի վեճի ճիշտ լուծմանը (ՔԴՕ 59 հոդվ., մաս 3):

Օրենքով նախատեսված դեպքերում վեճի առարկա իրեղեն ապացույցները կողմերից և ոչ մեկին չեն հանձնվում, այլ **իրացվում են** դատարանի կողմից սահմանված կարգով: Այսպես, Քաղ. օր. 197 հոդվածի 6-րդ մասի համաձայն՝ ընդհանուր գույքը բաժանելու կամ դրանից սահմանված կանոններով բաժին առանձնացնելու ակնհայտ աննպատակահարմարության դեպքում դատարանն իրավունք ունի վճիռ կայացնել գույքը հրապարակային սակարկություններով վաճառելու մասին՝ ստացված գումարը հետագայում բաշխելով ընդհանուր սեփականության մասնակիցների միջև՝ նրանց բաժիններին համաչափ:

Այն իրեղեն ապացույցները, որոնք օրենքի համաձայն չեն կարող գտնվել առանձին անձանց տիրապետման ներքո, **հանձնվում են համապատասխան իրավասու պետական մարմնին** (ՔԴՕ 59 հոդվ., մաս 2):

Բոլոր դեպքերում գործի նյութերում պետք է լինեն նման իրեղեն ապացույցները հանձնելու և/կամ դրանք իրացման ընդունելու վերաբերյալ գրավոր փաստաթղթեր:

ԳԼՈՒԽ V.

ՓՈՐՁԱԳԵՏԻ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԴՕ 47-րդ հոդվածով ապացույցների թվին են դասվում նաև փորձագետների եզրակացությունները:

Գործի դատական քննության ընթացքում փորձաքննություն նշանակելու անհրաժեշտություն է առաջանում այն դեպքում, երբ դատարանը բախվում է հատուկ մասնագիտական գիտելիքներ պահանջող հարցերի պարզաբանման անհրաժեշտության հետ:

ՔԴՕ 60-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ գործի քննության ժամանակ հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցերի պարզաբանման նպատակով դատարանը կարող է կողմի (կողմերի) միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ նշանակել փորձաքննություն: Յետևում է, որ փորձաքննություն պետք է նշանակվի բոլոր այն դեպքերում, երբ ապացույցների ընկալման կամ հետազոտման համար պահանջվում են հատուկ գիտելիքներ, որոնց դատավորը, ելնելով իր մասնագիտության բնույթից, ենթադրաբար չի տիրապետում:

Դատավարագիտության մեջ **դատական փորձաքննությունը** բնորոշվում է որպես ապացույցների ընկալման, հետազոտման և ստուգման գործընթաց, իսկ **փորձագետի եզրակացությունը**՝ փորձագետի հետազոտման արդյունք, փաստական հանգամանքներ պարզելու դատավարական միջոց:¹

Որպես դատական ապացույց է ծառայում ոչ թե փորձաքննությունը՝ որպես ապացույցման միջոց, այլ անցկացված փորձաքննության արդյունքում ձևավորված փորձագետի եզրակացությունը:

Ըստ առաջացման աղբյուրի, փորձագետի եզրակացությունը խառն ապացույց է, քանի որ այն ձևավորում է մասնագիտական հմտությունների կիրառմամբ և գործի նյութերի ներգրավումով:

Փորձագետի եզրակացությունը հիմնվում է գործում եղած փաստական տվյալների վրա՝ հանդիսանալով նյութական օբյեկտների

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Ռ.Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, երրորդ հրատ., - եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 386:

կամ գործուն արտացոլված տեղեկությունների հետազոտման արդյունք: Սակայն բոլոր դեպքերում այն բովանդակում է գործի համար նոր էական տեղեկություններ, որոնք ստացվում են հատուկ գիտելիքների օգտագործմամբ կատարված փորձաքննության արդյունքում: Ներկայացված օբյեկտների հետազոտման արդյունքների հիման վրա փորձագետը կան հայտնաբերում է նախկինում գործով անհայտ նոր փաստեր, կան հստակ բացահայտում է ենթադրվող փաստերը, կան նորովի է գնահատում այս կամ այն փաստը:¹

Դատական փորձաքննությունը կատարվում է հատուկ գիտելիքներով օժտված (գիտակ) անձանց՝ փորձագետների կողմից, որոնք փաստերի վերլուծությունը, դրանց բացատրությունը կատարում են հատուկ գիտելիքների՝ գիտության տվյալների և իրենց ունեցած հատուկ փորձի հիման վրա: Ընդ որում, հատուկ գիտելիքներ ասելով՝ պետք է հասկանալ բոլոր այն գիտելիքները, որոնք դուրս են իրավական գիտելիքների շրջանակից և մատչելի են հասարակության ոչ բոլոր անդամներին, այլ միայն առանձին բնագավառների մասնագետներին: Դրանք կարող են վերաբերվել գիտության, գրականության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի, մարդկային գործունեության որոշակի այլ բնագավառների: Փորձագետին չեն կարող առաջադրվել իրավական բնույթի հարցեր, իսկ փորձագետի եզրակացությունը չի կարող պարունակել իրավական գնահատականներ և շոշափել իրավական բնույթի հարցեր: Փորձագետը պետք է պատասխան տա ոչ թե իրավունքի, այլ փաստի հարցերով:

Հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցերի թվին կարելի է դասել, օրինակ, անձի առողջական վիճակի վերաբերյալ վկայող փաստերը, իր գործողությունները ղեկավարելու և դրանց համար հաշիվ տալու անձի ունակության վերաբերյալ փաստերը, առողջությանը վնաս պատճառելու արդյունքում աշխատունակության կորստի աստիճանը, տեխնիկական նորմերի խախտման փաստերը և այլն:

Եթե անգամ դատավորն օժտված է հետազոտման հարցերի պարզաբանման համար անհրաժեշտ գիտելիքներով, միևնույն է դա դատարանին չի ազատում փորձաքննություն նշանակելու պարտականությունից: Դատավորը չի կարող նույն գործով միաժամանակ հանդես գալ որպես փորձագետ՝ իր մեջ միավորելով գործը քննող

ու լուծող դատարանի և դատավարությանն օժանդակող անձի գործառույթները:

Դատական փորձաքննությունը համարվում է այն հիմնական ուղին, որի միջոցով գիտության, տեխնիկայի, արվեստի և արհեստի նվաճումները ներդրվում են դատական պրակտիկայում՝ նպաստելով գործի արդարացի քննությանը և ճշմարտության բացահայտմանը:¹ Փորձաքննությունն ապացուցման գործուն միջոց է, քանի որ այն դատարանին հաղորդում է գիտահետազոտական, մասնագիտական բնույթի հատուկ տեղեկություններ, ուստի մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառների զարգացման հետևանքով փորձաքննության դերը դատական պրակտիկայում գնալով մեծանում է, իսկ դատական փորձաքննություններն ընդգրկում են նորանոր բնագավառներ:

Կախված հետազոտման ենթակա օբյեկտից և այն հարցերի բնույթից, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ են հատուկ գիտելիքներ, տարբերվում են դատական **փորձաքննության տեսակներ**՝ բժշկական, հոգեբուժական, հոգեբանական, սոցիոլոգիական, կենսաբանական, անասնաբուժական, տեխնիկական, ապրանքագիտական, հաշվապահական, արվեստագիտական, ձեռագրաբանական, շինարարական, գրաքննչական, ֆոտոտեխնիկական և այլն:² Ձեռագրաբանական փորձաքննության շնորհիվ, օրինակ, կարելի է պարզել գրավոր ապացույցներում առկա ստորագրությունների իսկությունը, ապրանքագիտական փորձաքննության շնորհիվ՝ պատրաստի ապրանքի հատկությունները, դրա համապատասխանությունը որակի չափանիշներին, դատահոգեբուժական փորձաքննությունը նշանակվում է անձին անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ գործերով (այս բնույթի գործերով դատահոգեբուժական փորձաքննություն նշանակելը պարտադիր պայման է), բնակելի տարածության բաժանման գործերով նշանակվում է շինարարատեխնիկական փորձաքննություն և այլն:

Փորձաքննությունը դատարանի կողմից ներկայացված նյութի հետազոտումն է, որն անցկացվում է փորձագետի (փորձագետներ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն, ընդհանուր մաս, 4-րդ հրատ., **Գ.Ս. Ղազինյանի** խմբ., - Եր., 2006, էջ 323:

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն, ընդհանուր մաս, 4-րդ հրատ., **Գ.Ս. Ղազինյանի** խմբ., - Եր., 2006, էջ 323:

² Փորձաքննության տեսակների և դրանց դասակարգման մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Ենզիբարյան Վ.Գ.**, Դատական փորձաքննությունների արդի հիմնախնդիրները, - Եր., 2007, էջեր 54-76:

րի) կողմից հատուկ մասնագիտական գիտելիքների հիման վրա, գործի ճիշտ լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերի վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալու համար, որը կատարվում է հստակ սահմանված դատավարական կարգով և դատավարական օրենքով սահմանված կանոններով:

Այս առումով դատական փորձաքննությունը պետք է տարբերել ոչ դատական փորձագիտական հետազոտություններից, որոնք պատվիրվում են գործին մասնակցող անձանց կողմից՝ դրանց արդյունքները իրենց պահանջների և առարկությունների հիմքում դնելու նպատակով: Պրակտիկայում մնան դեպքերը հանդիպում են բավականին հաճախ:

Ոչ դատական փորձաքննության անցկացման և դրա արդյունքում ստացված եզրակացությունը դատարանի վճռի հիմքում դնելու իրավաչափության հարցին գործնականում անդրադարձել է նաև ՀՀ վճռաբեկ դատարանը: Վերջինս, հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ ՔԴՕ որևէ հոդվածով նախատեսված չէ դատավարության մասնակցի նախաձեռնությամբ անցկացված փորձաքննության անթույլատրելիությունը, մնան եղանակով ստացված փորձագիտական եզրակացությունները դիտարկել է որպես թույլատրելի ապացույց:¹

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ դատավարության մասնակցի նախաձեռնությամբ անցկացված ոչ դատական փորձագիտական հետազոտությունների արդյունքները (եզրակացությունները, կարծիքները և այլն) որպես դատական փորձաքննության արդյունք՝ փորձագետի եզրակացություն, դիտարկվել, փորձագետի եզրակացության կանոններով հետազոտվել և դատական ակտի հիմքում դրվել չեն կարող: Որպես փորձագետի եզրակացություն կարող է դիտարկվել բացառապես այն եզրակացությունը, որը տրվել է ՔԴՕ-ի՝ փորձաքննություն նշանակելու և անցկացնելու դատավարական կանոնների պահպանմամբ: Պահանջների և առարկությունների հիմնավորման նպատակով ներկայացված արտադատական հետազոտությունների նյութերը և դրանց վերլուծության

¹ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-168 (ՎԴ)/2008 թ. քաղաքացիական գործով 23.04.2008 թ.-ի և թիվ 3-657 (ՎԴ)/2008 թ. քաղաքացիական գործով 28.11.2008 թ.-ի որոշումները:

արդյունքները դատարանը պետք է հետազոտի բացառապես գրավոր ապացույցների հետազոտման կանոններով:

Դատական փորձաքննությունից պետք է տարբերել նաև առանձին դատավարական գործողություններ կատարելիս դատարանի խնդրանքով նրան օժանդակող մասնագետների կողմից տվող խորհրդատվությունը: Պետք է նշել, որ գործող ՔԴՕ-ն վարույթին մասնագետ ներգրավելու հնարավորություն չի նախատեսում, ինչը նրա էական թերություններից մեկը պետք է համարել:

Գործնականում մասնագետի օժանդակության անհրաժեշտություն կարող է առաջանալ իրեղեն և գրավոր ապացույցները դատարանում կամ դատարանից դուրս զննելիս, ձայնագրությունները և տեսագրությունները դատական նիստում վերարտադրելիս, վկաներ հարցաքննելիս կամ այլ դատավարական գործողություններ կատարելիս, երբ առանձին հարցերի կապակցությամբ դատարանի մոտ առաջանում է գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի կամ այլ բնագավառներում մասնագիտական խորհրդի և հմտությունների կիրառման կարիք:

Մասնագետի խորհրդատվությունը վարույթում հատուկ գիտելիքների կիրառման ընդունված դատավարական ձև է,¹ որը, անշուշտ, պետք է ենթարկվի հատուկ իրավական կարգավորման:

Ի տարբերություն փորձագետի, մասնագետը հատուկ հետազոտություններ չի կատարում և եզրակացություն չի տալիս, այլ իր փորձով և հատուկ գիտելիքների ու հմտությունների օգտագործմամբ սոսկ օգնում, աջակցում է դատարանին այս կամ այն դատավարական գործողության կատարման ընթացքում: Ընդ որում, մասնագետի ներգրավումն այս կամ այն դատավարական գործողության կատարմանը պետք է դիտարկվի որպես դատարանի իրավունք, այլ ոչ թե պարտականություն: Գտնում ենք, որ ՔԴՕ-ի շրջանակներում անհրաժեշտ է կարգավորել վարույթին մասնագետ ներգրավելու հնարավորությունը, հիմքերը, նրա ներգրավման կարգը, մասնակցության ձևերը և դատավարական իրավունքներն ու պարտականությունները:

Դատական փորձաքննություն նշանակելու և անցկացնելու կարգը, փորձագետի եզրակացությանը ներկայացվող պահանջները և այն հետազոտելու առանձնահատկությունները սահմանվում են

¹ Այն նախատեսված է, օրինակ, ՀՀ քր. դատ. օր-ով, ՌԴ ՔԴՕ-ով, այլ երկրների դատավարական օրենսգրքերով:

ՔԴՕ 60-62 հոդվածներում:

Փորձաքննություն նշանակելու կարգը: Քաղաքացիական գործով փորձաքննություն կարող է նշանակվել ինչպես գործը դատաքննության նախապատրաստելու, այնպես էլ դատաքննության փուլում: Ընդ որում, փորձաքննությունը կարող է նշանակվել և՛ գործին մասնակցող անձանց միջնորդությամբ, և՛ դատարանի նախաձեռնությամբ (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 1):

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դատաքննության փուլում փորձաքննություն նշանակելը կարող է հանգեցնել գործի քննության հետաձգման (ՔԴՕ 119 հոդվ.) կամ վարույթի կասեցման (ՔԴՕ 106 հոդվ.), հետևաբար նաև՝ մեկ դատական նիստով դատաքննությունն ավարտելու ընդհանուր պահանջի (ՔԴՕ 111 հոդվ., մաս 2) խախտման՝ օրենսդիրը ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 6-րդ կետում սահմանել է, որ փորձաքննություն նշանակելու հարցը դատարանը լուծում է նախնական դատական նիստում:

Քանի որ դատական փորձաքննությունը ոչ միայն ապացույցների հետազոտման և ստուգման գործընթաց է, այլ նաև գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքների վերաբերյալ ապացույցներ ձեռք բերելու դատավարական միջոց, դրա վրա լիովին տարածվում է ապացույցները մինչև դատաքննությունը սկսելը ներկայացնելու վերաբերյալ դատավարական օրենքի պահանջը (ՔԴՕ 48 հոդվ.): Ըստ այդմ էլ, փորձաքննություն նշանակելու վերաբերյալ միջնորդությունը կողմը պետք է ներկայացնի մինչև գործով դատաքննությունը սկսելը: Հակառակ դեպքում դատարանը կարող է նման միջնորդությունը մերժել:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշումը, որը, գործերից մեկում անդրադառնալով դատարանի կողմից փորձաքննություն նշանակելու անհրաժեշտության հարցին, գործը դատաքննության նախապատրաստելու, ապացույցները ներկայացնելու և ապացուցման պարտականությունը ոչ պատշաճ կատարելու կանոնների համադրված վերլուծության հիման վրա ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 6-րդ կետը մեկնաբանել է հետևյալ կերպ. «...փորձաքննություն նշանակելու հարցը պետք է լուծվի նախնական դատական նիստում»¹: Նշված գործով վճռաբեկ

դատարանը, հաշվի առնելով, որ կտակի վավերությունը վիճարկող (ապացուցման պարտականություն կրող) կողմը դատաբժշկական փորձաքննություն նշանակելու մասին միջնորդությունը ներկայացրել է դատաքննության փուլում, իրավաչափ է համարել ընդհանուր իրավասության դատարանի կողմից դրա մերժումը և որոնվող փաստը (գործարքի կնքման պահին կտակարարի կողմից իր գործողությունների նշանակությունը հասկանալու և դրանք ղեկավարելու անկարողությունը) չապացուցված համարելը:¹

Հետևում է, որ, ընդհանուր կանոնի համաձայն, և՛ կողմը, և՛ դատարանը փորձաքննություն նշանակելու նախաձեռնություն կարող են ցուցաբերել մինչև գործով դատաքննությունը սկսելը: Նման իրավակարգավորումը, անկասկած, հետապնդում է գործով դատաքննությունը մեկ դատական նիստով ավարտելու համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու, գործի քննության հետաձգումը կամ վարույթի կասեցումը հնարավորինս բացառելու, գործը դատաքննության նախապատրաստելիս կողմերի ակտիվությունը և նրանց կողմից դատավարական պարտականությունների պատշաճ կատարումը խթանելու ու դատավարական իրավունքների չարաշահումները բացառելու նպատակ:

Միևնույն ժամանակ ընդհանուր կանոնից օրենսդիրն օբյեկտիվ պատճառներով կատարել է որոշ բացառություններ:

1) Չնայած մրցակցային դատավարության պայմաններում դատարանը, ընդհանուր կանոնի համաձայն, ապացույցների ձեռքբերմանն ուղղված գործողություններ կատարելու իրավունք չունի, փորձաքննություն նշանակելու հարցում օրենսդիրը կատարել է բացառություն: Դատարանի նախաձեռնությամբ փորձաքննություն նշանակելու հնարավորություն նախատեսելն ունի օբյեկտիվ պատճառ, այն է՝ փորձաքննությունը հատուկ գիտելիքների օգտագործմամբ գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները և դրանք հաստատող ապացույցները հետազոտելու (ընկալելու, ստուգելու) եղանակ է, իսկ դատարանը պարտավոր է գործում եղած բոլոր ապացույցները հետազոտել լրիվ, բազմակողմանիորեն և օբյեկտիվ ձևով՝ անհրաժեշտության դեպքում այլ անձանց հատուկ գիտելիքների կիրառմամբ:

¹ Տես ՀՀ վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵՔԴ/0636/02/08 քաղաքացիական գործով 16.10.2009 թ.-ի որոշումը:

¹ Նույն տեղում:

Այս տեսանկյունից գործը քննող դատարանն իր նախաձեռնությամբ կարող է փորձաքննություն նշանակել և՛ գործի նախապատրաստման, և՛ դատաքննության փուլում: Բնականաբար, հաշվի առնելով ՔԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 6-րդ կետում ձևակերպված ընդհանուր պահանջը՝ դատարանը պետք է ձգտի փորձաքննություն նշանակելու հարցը լուծել գործը դատաքննության նախապատրաստելիս՝ նախնական դատական նիստում: Սակայն եթե ապացույցները հետազոտելիս ծագում է հատուկ գիտելիքների կիրառման անհրաժեշտություն, դատարանը կարող է (իսկ առանձին դեպքերում պարտավոր է) շեղվել ընդհանուր կանոնից և դատաքննության ընթացքում իր նախաձեռնությամբ նշանակել փորձաքննություն:

2) Դատաքննությունը սկսելուց հետո փորձաքննություն նշանակելու վերաբերյալ կողմի ներկայացրած միջնորդությունը ենթակա է բավարարման, եթե նա հիմնավորում է մինչև դատաքննությունը սկսվելը նման միջնորդությունը ներկայացնելու անհնարինությունն իրենից անկախ պատճառներով (ՔԴՕ 48 հոդվ., մաս 8): Խոսքը վերաբերում է, օրինակ, այնպիսի իրավիճակներին, երբ կողմը միջնորդում է փորձաքննություն նշանակել դատարանում ցուցմունք տված վկայի տեսողության կամ լսողության աստիճանը որոշելու, հակառակ կողմի՝ դատաքննության ընթացքում ներկայացված լրացուցիչ գրավոր ապացույցի վրա առկա ստորագրության և/կամ կնիքի իսկությունը պարզելու համար և այլն: Բոլոր դեպքերում միջնորդող կողմը պետք է հիմնավորի, որ նախապատրաստական փուլում չի եղել փորձաքննություն նշանակելու անհրաժեշտություն, և վերջինս օբյեկտիվորեն ծագել է դատաքննության ընթացքում:

Գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում կողմից անկախ պատճառներով միջնորդություն ներկայացնելու անհնարինության մասին կարելի է խոսել նաև այն դեպքերում, երբ գործի համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքը պարզելու նպատակով կողմը նախնական դատական նիստում միջնորդել է նշանակել փորձաքննություն, սակայն այն դատարանի կողմից մերժվել է: Եթե նման իրավիճակում կողմը գործի դատաքննության ընթացքում կրկին հիմնավորված միջնորդություն է ներկայացնում փորձաքննություն նշանակելու մասին, գործում եղած բոլոր ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտության պա-

հանջն ապահովելու տեսանկյունից դատարանը պարտավոր է նման միջնորդությունը բավարարել:¹

Դատարանը պարտավոր է բավարարել դատաքննության ընթացքում ներկայացված միջնորդությունը նաև այն դեպքերում, երբ մինչև նախապատրաստական եզրակացությունները դատական նիստում հետազոտելու ընթացքում դրանց միջև հայտնաբերվում են էական հակասություններ: Բնականաբար, նման իրավիճակում դատարանը չի կարող մերժել կրկնակի փորձաքննություն նշանակելու վերաբերյալ կողմի միջնորդությունը՝ այն պատճառաբանությամբ, որ վերջինս ներկայացվել է գործի դատաքննությունը սկսվելուց հետո: Դատարանը պարտավոր է նշանակել կրկնակի փորձաքննություն, եթե գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքները պարզելու նպատակով նշանակված երկու փորձաքննությունների արդյունքում տրված եզրակացությունների միջև առկա են հակասություններ, որոնց պայմաններում հնարավոր չէ եզրահանգում կատարել որոշվող փաստերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ: Փորձագիտական եզրակացություններում առկա հակասությունները բավարար հիմք են դատարանի կողմից կրկնակի փորձաքննություն նշանակելու համար:²

ՔԴՕ 60-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ գործի քննության ժամանակ ծագող հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցերի պարզաբանման նպատակով՝ դատարանը *կարող է* կողմի (կողմերի) միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ փորձաքննություն նշանակել:

Վճռաբեկ դատարանն իր որոշումներում անդրադարձել է փորձաքննություն նշանակելու իրավասությանը և նշել է, որ ՔԴՕ 60-րդ հոդվածի 1-ին մասում նախատեսված՝ գործի քննության ժամանակ ծագող հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցերի պարզաբանման նպատակով փորձաքննություն նշանակելու հնարավորությունն իրականացվում է դատական հայեցողության իրավունքով:³

¹ Տես ԳՅ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱՆԴ/2177/02/08 քաղաքացիական գործով 27.05.2008 թ.-ի որոշումը:

² Տես ԳՅ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԱՎԴ2/0049/02/08 քաղաքացիական գործով 26.06.2009 թ.-ի որոշումը:

³ Տես ԳՅ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-259 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 02.03.2007 թ.-ի, թիվ 3-168 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 23.04.2008 թ.-ի և թիվ 3-459 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 25.07.2008 թ.-ի որոշումները:

Միևնույն ժամանակ Վճռաբեկ դատարանը տարբեր գործերով ուշադրություն է հրավիրել մի շարք սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարցերի, որոնք կանխորոշում են փորձաքննություն նշանակելու անհրաժեշտությունը և սահմանափակում են դատական հայեցողության իրավունքը:

Մասնավորապես, անդրադառնալով դատարանի կողմից այս կամ այն հայեցողական լիազորության իրականացման հիմնախնդրին՝ Վճռաբեկ դատարանը նշել է, որ դատարանի իրավունքը (այդ թվում՝ փորձաքննություն նշանակելու) բացարձակ բնույթ չի կրում, և դրա իրականացման նպատակահարմարության հարցն անհրաժեշտ է որոշել ելնելով դատավարության մրցակցության և կողմերի իրավահավասարության դատավարական սկզբունքների ելությունից:¹

Հղում կատարելով Անկլերն ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով ՄԻԵԴ-ի 23.10.1996 թ. վճռին՝ Վճռաբեկ դատարանն արձանագրել է, որ կողմերի իրավահավասարության սկզբունքը՝ կողմերի միջև «արդարացի հավասարակշռության» իմաստով, հանդիսանում է Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասով երաշխավորված արդար դատաքննության հիմնական տարրերից մեկը և պահանջում է, որպեսզի յուրաքանչյուր կողմին տրամադրվի ողջամիտ հնարավորություն՝ ներկայացնելու իր գործը (այդ թվում՝ ապացույցները) այնպիսի պայմաններում, որոնք նրան իր հակառակորդի նկատմամբ չեն դնի էականորեն նվազ բարենպաստ վիճակում:² Այս տեսանկյունից պետք է նկատի ունենալ, որ գործին մասնակցող անձինք ունեն միևնույն դատաքննությունը սկսելը, իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում նաև դատաքննությունը սկսելուց հետո ապացույցներ ներկայացնելու իրավունք: Այդ իրավունքի իրականացման հարցում դատարանը պարտավոր է օժանդակել նրանց, եթե գործին մասնակցող անձինք զրկված են այս կամ այն ապացույցն ինքնուրույն ձեռք բերելու հնարավորությունից: Ուստի դատավարական օրենսդրության պահանջների պահպանմամբ ներկայացված փորձաքննություն նշանակելու մասին միջնորդությունն

¹ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-346(ՏԳ)2007 քաղաքացիական գործով 18.05.2007 թ.-ի որոշումը:

² Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 0351/02/08-(ՇԳ)2008 քաղաքացիական գործով 31.10.2008 թ.-ի որոշումը:

անհիմն մերժելու արդյունքում ապացուցման պարտականություն կրող կողմը զրկվում է իր գործը դատարանին արդյունավետ ներկայացնելու հնարավորությունից, որով անվերապահորեն խախտվում է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասով և ՀՀ ՔԳՕ-ի 6-րդ հոդվածով երաշխավորված կողմերի իրավահավասարության և մրցակցության հիմնարար սկզբունքները:¹

Մեկ այլ գործի շրջանակներում անդրադառնալով փորձաքննություն նշանակելու հայեցողական լիազորության իրականացման հիմնախնդրին՝ Վճռաբեկ դատարանը նշել է, որ քննարկվող լիազորությունն իրականացնելիս դատարանները պետք է հաշվի առնեն, որ օրենսդրության նորմերը շատ հաճախ հստակ սահմանում են ապացույցի այն տեսակը, որով վեճի դեպքում պետք է հաստատվի տվյալ փաստը: Եթե գործով ծագող հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցերի պարզաբանման համար օրենքը նախատեսում է փորձաքննություն նշանակելու պահանջ, ապա դատարանը պարտավոր է ապահովել վերջինիս կատարումը²: Այսպես, փորձաքննության նշանակումը պարտադիր է, օրինակ, այն դեպքերում, երբ պատվիրատուի և կապալառուի միջև աշխատանքի թերությունների կամ դրանց պատճառների հետ կապված վեճ է առաջանում, և կողմերից մեկը պահանջում է փորձաքննության նշանակում (Քաղ. օր. 718 հոդվ., կետ 5):

Վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշմամբ, որը լիովին իրավաչափ ենք համարում, նմանատիպ իրավիճակներում փորձաքննության նշանակումը պարտադիր է:

Ուշագրավ է, որ մի շարք դեպքերում գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները փորձաքննությամբ պարզելու պահանջը կախվածության մեջ չի դրվում կողմերի նախաձեռնությունից: Այսպես, ըստ ՔԳՕ 170-րդ հոդվածի 1-ին մասի, քաղաքացուն անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ դիմումի հիման վրա հարուցված գործով «...դատարանը քաղաքացու հոգեկան վիճակը պարզելու համար նշանակում է դատահոգեբուժական փորձաքննություն»: Հետևում է, որ նման դեպքերում դատարանը պարտավոր է նշանակել փորձաքննություն, եթե նույնիսկ շահագր-

¹ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 0351/02/08-(ՇԳ)2008 քաղաքացիական գործով 31.10.2008 թ.-ի որոշումը:

² Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԳ/3494/02/09 քաղաքացիական գործով 01.04.2011 թ.-ի որոշումը:

գիռ անձը (դիմողը) չի ներկայացնում համապատասխան միջնորդություն:

Միևնույն ժամանակ Վճռաբեկ դատարանը պարտադիր է համարել փորձաքննության նշանակումը նույնիսկ այն դեպքերում, երբ գործը քննող դատարանի մոտ օբյեկտիվ պատճառներով քիչ թե շատ հիմնավոր կասկածներ են առաջանում կատարվելիք փորձաքննության արդյունքում արժանահավատ եզրակացություն ստանալու կամ ընդհանրապես որոնվող փաստը փորձաքննությամբ պարզելու հնարավորության կապակցությամբ: Ուշագրավ է, որ նշված դիրքորոշումը ձևավորվել է մի գործով, որի շրջանակներում վերաքննիչ դատարանը փորձաքննություն նշանակելու վերաբերյալ միջնորդության մերժումը դիտարկել էր իրավաչափ, այն պատճառաբանությամբ, որ կատարված աշխատանքների որակի կապակցությամբ վեճի շրջանակներում անհնար է փորձաքննությամբ պարզել պատասխանողի կատարած աշխատանքների որակը՝ նկատի ունենալով այն, որ «ներկայացված նմուշները ... անհրաժեշտաբար ենթարկվել են ֆիզիկա-քիմիական այնպիսի ազդեցությունների և փոփոխությունների, որոնց արդյունքում նմուշներից յուրաքանչյուրը դադարել է իր սկզբնական տեսքով և բաղադրությամբ գոյություն ունենալուց...»: ¹ Ըստ Վճռաբեկ դատարանի նման իրավիճակներում որոնվող փաստը փորձաքննությամբ պարզելու հնարավորության հարցը հնարավոր է պարզել նույն փորձաքննության շրջանակներում, իսկ մինչ փորձաքննություն նշանակելը դատարանի կողմից հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցի վերաբերյալ դիրքորոշում հայտնելը չի բխում ԶԶ քաղ. օր. 718-րդ հոդվածից:

Փորձաքննություն նշանակելու հարցը լուծելիս դատարանը պետք է հաշվի առնի նաև արդարադատության արդյունավետության շահերը, զերծ մնա վարույթի անտեղի ձգձգման հանգեցնող դատավարական գործողությունների կատարումից:

Գործերից մեկով վճռաբեկ դատարանն արձանագրել է, որ փորձաքննություն չպետք է նշանակվի այն դեպքերում, երբ գործի քննության ընթացքում նշանակված փորձաքննության իրականացումը մեկ անգամ արդեն իսկ անկատար է մնացել առաջադրված

¹ Տե՛ս ԶԶ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/3494/02/09 քաղաքացիական գործով 01.04.2011 թ.-ի որոշումը:

հարցերին պատասխանելու համար միջնորդողի կողմից տրամադրման ենթակա փաստաթղթերի բացակայության պատճառով, իսկ նոր փորձաքննություն նշանակելու միջնորդության ներկայացման ժամանակ նախորդ փորձաքննության արդյունքներով անհրաժեշտ համարված փաստաթղթերը չեն ներկայացրել: Վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշմամբ փորձաքննության կատարման համար պահանջվող փաստաթղթերի բացակայության պայմաններում կրկին անգամ փորձաքննության նշանակումը և անցկացումն անհարկի կծգծգի գործի քննությունը՝ հակասելով արդարադատության արդյունավետության շահերին:¹

Մեկ այլ գործի շրջանակներում կրկին անդրադառնալով փորձաքննություն նշանակելու լիազորությունն իրականացնելիս արդարադատության արդյունավետության շահերը հաշվի առնելու անհրաժեշտությանը՝ Վճռաբեկ դատարանը նշել է, որ փորձաքննություն նշանակելու մասին միջնորդության բավարարման կամ մերժման հարցը լուծելու ժամանակ դատարանը պետք է անդրադառնա այն հարցին, թե արդյոք ներկայացված միջնորդությամբ նշանակվող փորձաքննության արդյունքում կարող է պարզվել գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող որևէ փաստ:

Ըստ վճռաբեկ դատարանի, փորձաքննություն չպետք է նշանակվի այն դեպքերում, երբ փորձաքննության արդյունքում տրվելիք փորձագետի եզրակացությամբ չի կարող ձեռք բերվել այնպիսի տեղեկություն, որի հիման վրա դատարանը կպարզի գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստ:²

Ամփոփելով քննարկվող հարցի կապակցությամբ Վճռաբեկ դատարանի կողմից տարբեր գործերով արտահայտված դիրքորոշումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ դատարանը փորձաքննություն նշանակելու հարցը պետք է լուծի՝ ելնելով դատավարության մրցակցության և կողմերի իրավահավասարության դատավարական սկզբունքների էությունից, ապացույցների թույլատրելիության և վերաբերելիության վերաբերյալ օրենսդրական պահանջներից, հատուկ գիտելիքներ պահանջող հարցերի պարզաբանման նպա-

¹ Տե՛ս ԶԶ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-459/ԿԴ քաղաքացիական գործով 25.07.2008 թ.-ի որոշումը:

² Տե՛ս ԶԶ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵՇԴ/1406/02/09 քաղաքացիական գործով 01.04.2011 թ.-ի որոշումը:

տակից և արդարադատության արդյունավետության շահերի ապահովման սկզբունքից:

Փորձաքննություն նշանակելու մասին դատարանը կայացնում է **որոշում**¹ (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 3):

ՔԴՕ 60-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ փորձաքննություն նշանակելու մասին դատարանի որոշման մեջ նշում են՝

- դատարանի անվանումը,
- փորձաքննություն նշանակելու ամսաթիվը,
- գործի անվանումը,
- փորձաքննության անվանումը,
- այն փորձագետի անունը, ազգանունը կամ այն մասնագիտացված փորձագիտական հաստատության անվանումը, որին հանձնարարվում է փորձաքննության կատարումը,
- փորձագետին առաջադրվող հարցերը,
- փորձագետին տրամադրված նյութերը (փաստաթղթերը),
- անհրաժեշտության դեպքում դրանց հետ վարվելու պայմանները:

Փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշում կայացնելու համար դատարանը ըստ էության պետք է կողմերի հետ քննարկի և լուծի առնվազն երկու կարևորագույն հարց՝

1) ու՞մ պետք է հանձնարարվի փորձաքննության կատարումը,

2) ինչպիսի՞ հարցեր պետք է առաջադրվեն փորձաքննություն իրականացնողին:

Փորձագիտության կատարումը կարող է հանձնարարվել գործի ելքում չչափազորված մասնագիտացված փորձագիտական հաստատություններին կամ դատարանի որոշմամբ որպես փորձագետ նշանակված հատուկ գիտելիքներով օժտված ֆիզիկական անձին:

Փորձաքննությունը կոնկրետ մասնագիտացված փորձագիտական հաստատության հանձնարարելու դեպքում, փորձագետը նշանակվում է վերջինիս ղեկավարի կողմից՝ փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշումը ստանալուց հետո, ուստի դատարանի՝ փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշման մեջ նշվում է ոչ թե փորձագետի անունը, այլ այն մասնագիտացված փորձագիտական հաստատության անվանումը, որին հանձնարարվում է փորձաքննության կատարումը: Սակայն անկախ այդ հանգամանքից, դատավարական իրավահարաբերությունները ծագում են դատարանի և

կոնկրետ ֆիզիկական անձի միջև, ում հանձնարարված է փորձագիտական հետազոտության կատարումը:

Այն հարցը, թե ում պետք է հանձնարարվի փորձաքննության կատարումը, դատարանը լուծում է հաշվի առնելով գործին մասնակցող անձանց կարծիքները, առաջարկությունները և բացատրությունները (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 2), որոնք, սակայն, դատարանի համար պարտադիր չեն:¹

Փորձագետի եզրակացության՝ որպես դատավարական ապացույցի օբյեկտիվությունը, հավաստիությունն ու արժանահավատությունը, առաջին հերթին կախված է որպես փորձագետ նշանակվող անձի ճիշտ ընտրությունից: Բարձրորակ եզրակացություն ստանալու համար դատարանին անհրաժեշտ է դիմել համապատասխան լաբորատորիաներ և տեխնիկական բազա ունեցող փորձագիտական հիմնարկների կամ այլ մասնագետների: Այդ իսկ պատճառով փորձագետին ներկայացվում են որոշակի պահանջներ՝ ուղղված մի կողմից փորձաքննության ընթացքում կատարվող հետազոտությունների գիտական բարձր մակարդակի, մյուս կողմից՝ եզրակացության օբյեկտիվության ապահովմանը:

Փորձագետ կարող է նշանակվել հատուկ գիտելիքների տվյալ բնագավառում համապատասխան որակավորում ունեցող ցանկացած անձ (ՔԴՕ 45 հոդվ., մաս 1): Ընդ որում՝ տվյալ պահանջը վերաբերում է ոչ միայն դատարանի կողմից որպես փորձագետ նշանակվող անձին, այլ նաև դատարանի որոշման հիման վրա մասնագիտացված փորձագիտական հաստատության ղեկավարի կողմից որպես փորձագետ նշանակված աշխատակցին: Փորձագետ նշանակվող անձը պետք է տիրապետի գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի կամ այլ բնագավառի համապատասխան հա-

¹ Ի դեպ, փորձագետին կողմերի համաձայնությամբ նշանակելու հնարավորություն կամ կողմերի հավանությանն արժանացած փորձագետին նախապատվություն տալու անհրաժեշտության մասին դրույթներ ՔԴՕ-ն չի նախատեսում: Մեր կարծիքով, այս առումով ավելի առաջադիմական է ՎԴՕ-ն, որի 36-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ դատարանը փորձագետի նշանակման հարցում նախապատվություն է տալիս այն փորձագետին, որի թեկնածության վերաբերյալ համաձայնվել են կողմերը կամ կարող է սահմանել փորձագետի նշանակման կարգ, որով փորձագետի նշանակումը կհանձնարարի կողմերին: Մեր կարծիքով, եթե հանրային իրավահարաբերություններից բխող վեճերի քննության ընթացքում կիրառվող տվյալ կանոնի «լիբերալությունը» կարող է կասկածելի թվալ, ապա տնօրինչականության սկզբունքով կարգավորվող քաղաքացիաիրավական (մասնավոր) բնույթի վարույթների նկատմամբ ման իրավակարգավորումը խիստ տրամաբանական կլիներ:

տուկ գիտելիքների, այսինքն՝ լինի ձեռնահաս և ունենա համապատասխան բնագավառի մասնագետի որակավորում, որը հաստատված է օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

Պետք է նկատել, որ գործադիր իշխանության համակարգում ստեղծված փորձագիտական հաստատություններում սահմանվում է փորձագետների որակավորման հաստատման հատուկ կարգ: Այսպես, ՀՀ արդարադատության նախարարության համակարգում փորձագիտական որոշակի մասնագիտությամբ դատական փորձագետի որակավորումը շնորհելու կարգը սահմանվում է ՀՀ արդարադատության նախարարի 28.03.2000 թ. «Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարության համակարգում դատական փորձագետի որակավորման կարգի հաստատման մասին» թիվ 151 հրամանով:

Միևնույն ժամանակ այն դեպքերում, երբ որպես փորձագետ նշանակվում է նման հաստատությունների աշխատակից չհանդիսացող անձը, համապատասխան որակավորման առկայության կամ բացակայության հարցը լուծում է դատարանը կամ փորձագիտական հաստատության ղեկավարը՝ հաշվի առնելով տվյալ մասնագետի կրթությունը, գիտական աստիճանը, աշխատանքային փորձը և նրա ձեռնահասության մասին վկայող այլ հանգամանքները:

Որպես արդարադատության իրականացման օժանդակող անձ՝ փորձագետը պետք է չունենա գործի ելքում իրավաբանական շահ: Այս առումով տեղին է նկատել, որ ՔԴՕ-ն փորձագետների եզրակացությունների օբյեկտիվությունն ու ճշմարտացիությունն ապահովելու անհրաժեշտ բոլոր դրույթները չի նախատեսում: Մասնավորապես չի սահմանում այն անձանց շրջանակը, ովքեր չեն կարող հանդես գալ որպես փորձագետներ: Մինչև 2007 թ. ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի ուժի մեջ մտնելը ՔԴՕ 21 և 23 հոդվածներով նախատեսվում էր փորձագետի դեմ բացարկ հայտնելու և փորձագետի կողմից ինքնաբացարկ հայտնելու հնարավորությունը՝ նրա անաչառության վերաբերյալ կասկած հարուցող փաստերի և հանգամանքների հիման վրա: Բացի դրանից, փորձագետին բացարկ հայտնելու հիմքեր էին՝ ա) գործի քննության պահին կամ նախկինում նրա ծա-

ռայողական կամ այլ կախվածությունը գործին մասնակցող անձանցից կամ նրանց ներկայացուցիչներից, բ) նրա կատարած վերստուգումը (աուդիտը) կամ փորձաքննությունը, որի նյութերը հիմք կամ առիթ են ծառայել դատարան դիմելու համար: Սակայն նշված օրենքով փորձագետի բացարկի և ինքնաբացարկի ինստիտուտն առանց լուրջ հիմնավորումների վերացվեց, ինչի արդյունքում դատարանի վրա ընկավ փորձագետի անաչառության վերաբերյալ կասկած հարուցող փաստերը և հանգամանքները փորձագետի եզրակացությունը հետազոտելիս և գնահատելիս հաշվի առնելու ողջ ծանրությունը:

ՔԴՕ 45-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սահմանված է, որ անձը, ում հանձնարարված է փորձաքննություն կատարել, պարտավոր է ներկայանալ դատարանի կանչով և օբյեկտիվ եզրակացություն տալ իրեն առաջադրված հարցերի հիման վրա: Այդուհանդերձ օրենսդրության վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ անձը չի կարող փորձագետ նշանակվել առանց իր համաձայնության: Այդ մասին է վկայում նաև փորձաքննություն անցկացնելուց կամ փորձաքննություն անցկացնելուց խուսափելու համար պատասխանատվության միջոցների բացակայությունը: Բացառություն են կազմում միայն այն դեպքերը, երբ տվյալ հարցով փորձագիտական եզրակացություն տալը տվյալ անձի պաշտոնական պարտականությունն է պետական փորձագիտական հաստատությունում: Հետևում է, որ նախքան փորձաքննությունը նշանակելու մասին որոշում կայացնելը դատարանը գործնականում պետք է ստանա որպես փորձագետ հրավիրվող անձի (փորձագիտական հաստատության ղեկավարի) համաձայնությունը, եթե փորձաքննության կատարումը չի հանձնարարվում պետական փորձագիտական հաստատությունը:

Դատարանը (փորձագիտական հաստատության ղեկավարը) կարող է նշանակել միևնույն կամ տարբեր մասնագիտություններ ունեցող մեկից ավելի փորձագետներ (ՔԴՕ 61¹ հոդվ., մաս 2): Նույն մասնագիտությամբ մի քանի մասնագետների փորձաքննության կատարումը հանձնարարվում է, որպես կանոն, այն դեպքերում, երբ կատարվելիք փորձագիտական աշխատանքի ծավալը մեծ է: Նման դեպքերում դատավարագիտության մեջ խոսվում է **կոլեկտիվ կամ հանձնաժողովային** փորձաքննության մասին: Այն

դեպքերում, երբ փորձաքննության կատարումը հանձնարարվում է տարբեր մասնագիտություններ ունեցող մեկից ավելի փորձագետների, խոստում են **համալիր** փորձաքննության մասին: Վերջինս նշանակվում է այն դեպքերում, երբ առաջադրված հարցերին պատասխանելու համար պահանջվում է միաժամանակ օգտագործել տարբեր բնագավառների հատուկ գիտելիքներ:

Փորձագետի (փորձագետների) կամ փորձագիտական հաստատության ընտրության հարցը քննարկելուց հետո դատարանը պետք է որոշի այն հարցերի շրջանակը, որոնք պետք է առաջադրվեն փորձագետին և պարզաբանվեն փորձաքննության ընթացքում:

ՔԴՕ 60-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ գործին մասնակցող անձինք իրավունք ունեն դատարանին առաջադրել հարցեր, որոնք պետք է պարզաբանվեն փորձաքննության ընթացքում: Հարկ է սակայն նշել, որ փորձագետին առաջադրվող հարցերի ցանկը և բովանդակությունը վերջնականապես որոշում է դատարանը, և եթե նա մերժում է գործին մասնակցող անձանց առաջադրած հարցերը ներառել փորձաքննություն նշանակելու վերաբերյալ որոշման մեջ, ապա պարտավոր է պատճառաբանել նման մերժումը:

Փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշում կայացնելուց առաջ դատարանը պետք է նաև որոշի փորձագետին տրամադրված նյութերի (փաստաթղթերի) շրջանակը, ինչպես նաև պարզի մեկից ավելի փորձագետներ նշանակելու դեպքում միմյանց հետ նրանց շփումը և միասնական եզրակացություն տալն արգելելու անհրաժեշտությունը¹, քանի որ նշված հարցերի վերաբերյալ նրա եզրահանգումները ևս պետք է տեղ գտնեն համապատասխան որոշման մեջ:

Վերը նշված խնդիրները լուծելուց հետո միայն դատարանը կայացնում է փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշում, որը պատշաճ կերպով ուղարկվում է համապատասխան փորձագիտական հաստատության ղեկավարին կամ դատարանի կողմից որպես փորձագետ նշանակված անձին:

¹ ՔԴՕ 61¹ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ դատարանը, ելնելով գործի քննության շահերից, իր նախաձեռնությամբ, ինչպես նաև դատավարության մասնակիցների միջնորդությամբ կարող է արգելել փորձագետների շփումը միմյանց հետ և նրանց կողմից միասնական եզրակացություն ներկայացնելը:

ՔԴՕ-ի՝ փորձաքննություն նշանակելու մասին կանոնները փորձաքննություն նշանակելու կամ փորձաքննություն նշանակելը մերժելու մասին որոշումները բողոքարկելու հնարավորություն չեն նախատեսում:

Դատարանի որոշմամբ կամ համապատասխան փորձագիտական հաստատության ղեկավարի կողմից որպես փորձագետ նշանակվելու պահից անձը ձեռք է բերում փորձագետի կարգավիճակ:

Որպես դատավարության մասնակից, փորձագետը դասվում է գործի քննությանն օժանդակող անձանց թվին, որը կրում է որոշակի դատավարական պարտականություններ և իրավունքներ:

Փորձագետը պարտավոր է՝

1) օբյեկտիվ եզրակացություն տալ իրեն առաջադրված հարցերի կապակցությամբ (ՔԴՕ 45 հոդվ., մաս 2): Դատարանը դատական նիստում նախազգուշացնում է փորձագետին ակնհայտ կեղծ եզրակացություն տալու համար քրեական պատասխանատվության մասին, ինչի կապակցությամբ փորձագետից վերցնում է ստորագրություն, որը կցվում է դատական նիստի արձանագրությանը (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 6):

2) անհապաղ ստուգել հանձնարարված փորձաքննությունն իր մասնագիտական ոլորտին պատկանելու փաստը և առանց լրացուցիչ փորձագետների ներգրավման կատարելու հնարավորությունը: Նշված փաստի կամ հնարավորության բացակայության դեպքում փորձագետը պարտավոր է այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել դատարանին (ՔԴՕ 61¹ հոդվ., մաս 5):

3) դատարանի որոշմամբ ուղղակիորեն սահմանված դեպքերում կատարվող փորձաքննության առնչությամբ չչփվել փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշմամբ նշանակված այլ փորձագետների հետ և ներկայացնել առանձին եզրակացություն (ՔԴՕ 61¹ հոդվ., մաս 3):

4) փորձաքննությունը կատարել անձամբ: Փորձագետն իրեն հանձնարարված փորձաքննությունը չի կարող վերահանձնարարել այլ անձի: Եթե փորձագետին փորձաքննություն իրականացնելիս օգնություն է ցուցաբերում այլ անձ, բացառությամբ երկրորդական բնույթի օժանդակ գործառույթներ իրականացնող անձանց, փորձագետը պարտավոր է դատարանին հայտնել նրա անունը և նրա ի-

րականացրած աշխատանքի ծավալը (ՔԴՕ 61¹ հոդվ., մաս 5).¹

5) ապահովել գործին մասնակցող անձանց հնարավորությունը՝ ներկա գտնվելու փորձաքննության անցկացմանը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանց ներկայությունը կարող է խանգարել իր բնականոն աշխատանքին (ՔԴՕ 61 հոդվ.).

6) գրավոր ձևով կազմել փորձագիտական եզրակացությունը և այն ներկայացնել գործը քննող դատարանին (ՔԴՕ 45 հոդվ., մաս 2, 62 հոդվ., մաս 1): Փորձագետը եզրակացությունը տալիս է իր անունից, ներքին համոզման հիման վրա և դրա համար կրում է անձնական պատասխանատվություն.

7) դատարանի կանչով ներկայանալ դատական նիստին և բանավոր բացատրություններ տալ իր կողմից ներկայացված եզրակացության վերաբերյալ (ՔԴՕ 62 հոդվ., մաս 3):

Բացի այդ, փորձագետը կրում է նաև իր դատավարական կարգավիճակից բխող այլ պարտականություններ: Մասնավորապես՝ պարտավոր է չհրապարակել փորձաքննության կատարման կապակցությամբ իրեն հայտնի դարձած այն տեղեկությունները, որոնց գաղտնիությունը պահպանվում է օրենքով, պետք է ապահովի փորձաքննության կատարման համար իրեն տրամադրված նյութերի ու փաստաթղթերի պահպանումը և եզրակացության հետ միասին դրանք վերադարձնի դատարանին և այլն:

Փորձագետն իրավունք ունի՝

1) ծանոթանալ գործի նյութերին, մասնակցել դատական նիստերին, հարցեր տալ դատարանին, գործին մասնակցող անձանց և վկաներին, խնդրել դատարանին իրեն տրամադրելու լրացուցիչ նյութեր, եթե դա անհրաժեշտ է եզրակացություն տալու համար: Ընդ որում, իրեն տրամադրված նյութերի անբավարարության դեպքում փորձագետը կարող է հրաժարվել եզրակացություն տալուց (ՔԴՕ 45 հոդվ., մաս 3).

¹ ՔԴՕ-ն չի սահմանում փորձաքննություն իրականացնելիս օգնություն ցուցաբերած անձանց և նրանց կատարած աշխատանքի ծավալի մասին դատարանին տեղեկություններ հաղորդելու նպատակները: Գտնում ենք, որ ՎԴՕ 37-րդ հոդվածի 4-րդ մասի օրինակով ՔԴՕ 61¹ հոդվածի 5-րդ մասում նպատակահարմար է սահմանել, որ եթե փորձաքննության ընթացքում փորձագետը հիմնվում է նաև տվյալ փորձաքննության շրջանակներում այլ մասնագետների իրականացրած որոշակի հետազոտությունների վրա, ապա տվյալ մասնագետը նույնպես պետք է ստորագրի եզրակացությունը և հետազոտման մասով դատարանի պահանջով տա բացատրություններ՝ և հանդես գալով որպես փորձագետ:

2) կլեկտիվ փորձաքննություն կատարելու դեպքում, եթե այլ բան սահմանված չէ դատարանի որոշմամբ, խորհրդակցել մյուս փորձագետների հետ և ընդհանուր հետևությունների գալու դեպքում տալ միասնական, իսկ ընդհանուր հետևությունների չգալու դեպքում՝ առանձին եզրակացություն (ՔԴՕ 611 հոդվ., մաս 2),

3) իր եզրակացությունում հետևություններ արտացոլել գործի համար նշանակություն ունեցող և փորձաքննություն կատարելիս պարզված այնպիսի հանգամանքների վերաբերյալ, որոնց կապակցությամբ նրան հարցեր չեն առաջադրվել (ՔԴՕ 62 հոդվ., մաս 2).

4) բացառել գործին մասնակցող անձանց ներկայությունը փորձաքննության անցկացմանը, եթե այն կարող է խանգարել իր բնականոն աշխատանքին (ՔԴՕ 61 հոդվ.):

Փորձաքննությունը կատարվում է դատարանում կամ դատարանից դուրս, ինչը կախված է փորձաքննության բնույթից, ինչպես նաև հետազոտվող առարկաների քանակից, նյութի ծավալներից, հետազոտման ընթացքում օգտագործվող նյութերը, սարքավորումները, գործիքները դատարան բերելու հնարավորությունից և նպատակահարմարությունից: Բոլոր դեպքերում գործը քննող դատարանը պարտավոր է հետազոտման և եզրակացությունը ձևակերպելու համար անհրաժեշտ պայմաններ ապահովել:

Փորձագետի եզրակացության ձևը, կառուցվածքը, բովանդակությունը և տեսակները: ՔԴՕ 62-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ քաղաքացիական դատավարությունում փորձագետի եզրակացությունը կազմվում և ներկայացվում է բացառապես **գրավոր ձևով**:¹ Գրավոր ձևը համարվում է պահպանված, եթե եզրակացությունը փորձագետի կողմից շարադրված է թղթի վրա և ստորագրված է նրա կողմից: Փորձագիտական հիմնարկներին հանձնարարված փորձաքննության շրջանակներում նախապատրաստված եզ-

¹ Դաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ օրենսդիրը հնարավոր է համարել փորձաքննության կատարումը դատական նիստի ընթացքում (ՔԴՕ 61¹ հոդվ., մաս 4)՝ դրա արդյունք հանդիսացող եզրակացությունն անխտիր բոլոր դեպքերում բացառապես գրավոր ձևով ներկայացնելը հիմնավորված չի թվում: Նույնիսկ դժվար է պատկերացնել, թե ինչ նկատառումներից էլնելով և ինչպես փորձագետն արձանագրվող դատական նիստի ընթացքում գործնականում պետք է եզրակացություն կազմի: Այս առումով ավելի առաջադիմական է թվում ՎԴՕ-ն, որն առանձին դեպքերում փորձագետի եզրակացության բանավոր ձևը թույլատրելի է համարում: Գտնում ենք, որ ՔԴՕ-ում հարկավոր է սահմանել, որ այն դեպքերում, երբ փորձաքննությունն անց է կացվում դատարանում, փորձագետի եզրակացությունը կարող է տրվել բանավոր:

րակացությունը գործնականում նաև վավերացվում է համապատասխան հիմնարկի ղեկավարի ստորագրությամբ և հաստատության կնիքով:

Փորձագետի եզրակացությունը շարադրվում է որոշակի տրամաբանական հաջորդականությամբ: Դրա կառուցվածքում ավանդաբար առանձնացվում են ներածական, հետազոտական (նկարագրական) և եզրափակիչ մասեր:

Եզրակացության **ներածական մասում** նշվում է փորձաքննության տեսակը, եթե կատարված փորձաքննությունը կրկնակի է, լրացուցիչ, համալիր կամ կոլեկտիվ, ապա պարտադիր պետք է նշում կատարվի նաև այդ մասին: Եզրակացության այս մասում նշվում է նաև փորձաքննություն նշանակած դատարանի անվանումը, տեղեկություններ փորձագետի (փորձագետների) մասին, փորձագետին տրամադրված նյութերի անվանումը և դրանք ստանալու ամսաթիվը, փորձաքննություն անցկացնելու հիմքը, փորձագետի լուծմանն առաջադրված հարցերը:

Փորձագետի եզրակացության հետազոտական (նկարագրական) և եզրափակիչ մասերի բովանդակությունը կանխորոշվում է ՔԳՕ 62-րդ հոդվածի 1-ին մասով:

Եզրակացության **հետազոտական (նկարագրական) մասում** ներկայացվում են կատարված հետազոտության ընթացքը և դրա արդյունքները, տրվում է պարզված փաստերի գիտական բացատրությունը, մանրամասն նկարագրվում են փորձագետի կողմից փաստական հանգամանքները հետազոտելիս կիրառված գիտական և տեխնիկական մեթոդները: Փորձագետի եզրակացության հետազոտական (նկարագրական) մասը, ըստ էության, պետք է արտացոլի փորձագիտական հետազոտության ողջ ընթացքը և պարունակի փորձագետի կողմից կատարված եզրահանգումների պատճառաբանությունը:

Եզրակացության **եզրափակիչ մասում** փորձագետը շարադրում է իր եզրահանգումները և հետևությունները՝ շարադրելով դրանք դատարանի կողմից առաջադրված հարցերի հերթականությամբ: Բացի այդ, ինչպես վերև արդեն նշվել է, եթե փորձագետը փորձաքննություն կատարելիս պարզում է գործի համար նշանակություն ունեցող այնպիսի հանգամանքներ, որոնց կապակցությամբ նրան հարցեր չեն առաջադրվել, նա իրավունք ունի այդ հանգա-

մանքների վերաբերյալ հետևություններն արտացոլել իր եզրակացությունում: Նման հետևությունները ևս շարադրվում են եզրակացության եզրափակիչ մասում՝ դատարանի կողմից առաջադրված հարցերի կապակցությամբ փորձագետի եզրահանգումներից անմիջապես հետո:

Տեսության մեջ և դատական պրակտիկայում տարբերում են փորձագետի եզրակացության երեք **տեսակներ՝**

1) կատեգորիկ (որոշակի) եզրակացություն,

2) հավանական եզրակացություն,

3) ներկայացված ելակետային տվյալների հիման վրա փորձագետի առջև դրված հարցերին պատասխանելու անհնարինության մասին եզրակացություն:

Կատեգորիկ (որոշակի) եզրակացության շրջանակներում փորձագետը միանշանակ և միանգամայն որոշակի եզրահանգումներ է կատարում փաստական հանգամանքների առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ: Ըստ այդմ, ընդունված է սահմանազատել փորձագետի տվյալ տեսակի եզրակացության երկու տեսակ՝ կատեգորիկ դրական (հաստատողական) և կատեգորիկ բացասական (ժխտող):

Հավանական եզրակացության շրջանակներում փորձագետը գործի համար նշանակություն ունեցող փաստական հանգամանքի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ կատարում է ոչ թե միանշանակ եզրահանգում, այլ որոշակի հատկանիշների համակցության հիման վրա ենթադրական դատողություն է անում այդ առնչությամբ (օրինակ՝ տվյալ անձից սերված լինելու, որոշակի նյութի ազդեցության հետևանքով տվյալ հետքերի առաջացման հավանականության մասին և այլն):

Հավանական եզրակացության ապացուցողական նշանակությունը երկարատև տեսական բանավեճերի առարկա է հանդիսացել: Ներկայումս տեսաբանների մեծամասնության կարծիքով, փորձագետի հավանական եզրակացությունն ինքնին ապացուցողական նշանակություն չունի:¹ Այդ դիրքորոշումն իր արտացոլումն է գտել նաև ՀՀ վճռաբեկ դատարանի նախադեպային որոշումներից մեկում, որի շրջանակներում քննարկելով հավանական եզրակացության ապացուցողական ուժի հարցը, ՀՀ բարձրագույն դատական

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես **Сахнова Т.В.** Судебная экспертиза. - М., 1999:

ատյանը միանշանակ արձանագրել է, որ փորձագետի եզրակացությունը չի կարող դիտարկվել որպես որոնվող փաստը հաստատող ստույգ ապացույց, եթե դրանով փորձագետին առաջադրված հարցի վերաբերյալ արվում է ոչ թե կատեգորիկ հետևություն, այլ միայն հավանական եզրահանգում:¹

Միաժամանակ պետք է նշել, որ հավանական եզրակացության ապացուցողական նշանակությունն ընդհանրապես բացառելը ճիշտ չէ: Այն կարող է գործի քննության համար ունենալ որոշակի նշանակություն՝ նկատի ունենալով, որ եզրակացության հետազոտական մասում փորձագետը հաճախ շարադրում է իր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքում ստացված այնպիսի տվյալներ, որոնք թեև չեն բավարարում որոշակի հետևության հանգելու համար, բայց մյուս ապացույցների ամբողջության մեջ կարող են որոշակի արժեք ստանալ: Եվ պատահական չէ, որ վերը նշված դիրքորոշման շրջանակներում Վճռաբեկ դատարանը բացառել է հավանական եզրակացությունը որպես փաստի առկայության կամ բացակայության մասին «ստույգ» ապացույց դիտարկելու հնարավորությունը:

Ներկայացված էլակետային տվյալների հիման վրա փորձագետի առջև դրված հարցերին պատասխանելու անհնարինության մասին եզրակացությունը ներկայացվում է այն դեպքերում, երբ առաջադրված հարցերին հնարավոր չէ տալ ո՛չ կատեգորիկ և ո՛չ էլ հավանական եզրակացություն: Նման եզրակացությունը, ըստ էության, գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող որևէ փաստի առկայություն կամ բացակայություն չի հաստատում, չի կարող ծառայել այդ նպատակին, հետևաբար՝ ապացույց չի համարվում:

Փորձագետի եզրակացության հետազոտումը և գնահատումը: Փորձագետի եզրակացությունը **հետազոտվում** է դատական նիստում և գնահատվում մյուս ապացույցների հետ (ՔԴՕ 62 հոդվ., մաս 2, պարբ. 1):

Փորձագետի եզրակացությունը դատարանում հետազոտվում է անմիջականորեն՝ դատական նիստում այն հրապարակելու և դրա կապակցությամբ փորձագետին (փորձագետներին) հարցաքննելու միջո-

¹ Տես ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԱՐԴ1/0207/02/08 քաղաքացիական գործով 26.06.2009 թ.-ի որոշումը:

ցով, որի արդյունքում փորձագետի եզրակացության գրավոր ձևը վերածվում է ընկալման առումով առավել մատչելի բանավոր ձևի:

Դատարանն իրավունք ունի հրավիրել գրավոր եզրակացություն ներկայացրած փորձագետին (փորձագետներին) դրա վերաբերյալ բանավոր բացատրություններ տալու և նրան հարցաքննելու համար, եթե գործի հանգամանքներից բխում է դրա անհրաժեշտությունն ու նպատակահարմարությունը (օրինակ, երբ հարկավոր է ստուգել եզրակացության արժանահավատությունը կամ ծագում է եզրակացությունը պարզաբանելու, լրացնելու, լրացուցիչ պատճառաբանելու անհրաժեշտություն): Միևնույն ժամանակ դատարանը պարտավոր է փորձագետին հրավիրել դատական նիստին և կազմակերպել նրա հարցաքննությունը, եթե այդ մասին միջնորդել են գործին մասնակցող անձինք կամ նրանցից մեկը (ՔԴՕ 62 հոդվ., մաս 2, պարբ. 2-3):

Փորձագետի հարցաքննությունն իրականացվում է վկայի հարցաքննության կանոններով (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 7):

Փորձագետին առաջինը հարցեր է տալիս այն անձը, որի միջնորդությամբ փորձաքննություն է նշանակվել: Այնուհետև՝ փորձագետին հարցեր են տալիս գործին մասնակցող մյուս անձինք: Եթե փորձաքննությունը նշանակվել է դատարանի նախաձեռնությամբ, ապա փորձագետին առաջինը հարցեր է տալիս հայցվորը: Դատարանն իրավասու է փորձագետին հարցեր տալ ցանկացած պահի:

Փորձագետին առաջադրվող հարցերը կարող են վերաբերել հետազոտության մեթոդիկային, փորձաքննության ընթացքում կիրառված տեխնիկայի և սարքավորումների կատարելության աստիճանը կամ հետազոտմանը ներկայացված նյութի բավարարության հարցը պարզելուն, ինչպես նաև փորձագետի կողմից կատարված հետևությունների տրամաբանական հիմնավորման ընթացքում առկա հակասությունները վերացնելուն: Գործին մասնակցող անձինք իրավունք ունեն փորձագետներին հարցեր տալ՝ գիտելիքների համապատասխան բնագավառում նրանց գիտակ լինելը պարզելու համար (ՔԴՕ 60 հոդվ., մաս 4):

Փորձագետի եզրակացությունը հետազոտելիս դատարանը պետք է պարզի, թե արդյոք փորձաքննության կատարման ընթացքում պահպանվել է փորձաքննության անցկացման կարգը, չկան արդյոք փորձագետի օբյեկտիվության (անաչառության) վրա ազ-

դող հանգամանքներ, գործին մասնակցող անձանց ընձեռվել է արդյոք փորձաքննության կատարմանը ներկա գտնվելու ռեալ հնարավորություն: Հատուկ ստուգման է ենթակա փորձագետի եզրակացության լրիվությունը, արժանահավատությունը և գործով հետազոտված այլ հանգամանքների և ապացույցների հետ համապատասխանությունը:

Անցկացված փորձաքննության որակից և լրիվությունից ելնելով դատարանը կարող է նշանակել լրացուցիչ կամ կրկնակի փորձաքննություն:

ՔԴՕ 62-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ փորձագիտական եզրակացության պարզ կամ ամբողջական չլինելու դեպքերում, դատարանը կարող է նշանակել *լրացուցիչ փորձաքննություն*՝ դրա կատարումը հանձնարարելով միևնույն կամ մեկ այլ փորձագետի (մասնագիտացված փորձագիտական հաստատության): Լրացուցիչ փորձաքննություն նշանակելու անհրաժեշտություն կարող է ծագել, օրինակ, այն դեպքերում, երբ քաղաքացուն անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ գործի շրջանակներում նշանակված փորձաքննության արդյունքում տրված եզրակացությամբ փորձագետը հաստատել է քաղաքացու մոտ որոշակի հոգեկան խանգարման առկայությունը, սակայն չի պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք այդ հիվանդությամբ տառապելը տվյալ անձին զրկում է իր գործողությունների նշանակությունը հասկանալու կամ դրանք ղեկավարելու ունակությունից:

ՔԴՕ 62-րդ հոդվածի 5-րդ մասով սահմանվում է, որ եթե դատարանի կամ գործին մասնակցող անձանց մոտ կասկածներ են առաջանում փորձագիտական եզրակացության արժանահավատության կամ հիմնավորվածության վերաբերյալ, կամ առկա են հակասություններ մի քանի փորձագետների եզրակացություններում, ապա դատարանը միևնույն հարցերի վերաբերյալ կարող է նշանակել *կրկնակի փորձաքննություն*, որի կատարումը հանձնարարվում է մեկ այլ փորձագետի (փորձագետների, մասնագիտացված փորձագիտական հաստատության):

Լրացուցիչ կամ կրկնակի փորձաքննությունը նշանակվում է դատարանի որոշմամբ, որում շարադրվում են նաև դատարանի պատճառաբանությունները՝ նախկինում տրված փորձագիտական եզրակացությունների հետ նրա անհամաձայնության վերաբերյալ (ՔԴՕ 62 հոդվ., մաս 6):

Փորձագետի եզրակացությունը *զևահաստվում է* ընդհանուր հիմունքներով, որը բավականին բարդ մտածողական գործընթաց է:

Փորձագետի եզրակացությունը հատուկ մասնագիտական հետազոտության արդյունք է, որով էլ պայմանավորված են փաստերի վերաբերյալ դրանում արտացոլված տեղեկությունների հավաստիության երաշխիքները, ինչը, սակայն, չի նշանակում, որ փորձագետի եզրակացությունն ապացուցման բացառիկ միջոց է հանդիսանում և պարտադիր է դատարանի համար: Դատարանի համար որևէ ապացույց նախապես հաստատվածի ուժ չունի (ՔԴՕ 53 հոդվ., մաս 2): Տվյալ կանոնը հավասարապես վերաբերում է նաև փորձագետի եզրակացությանը: Դատարանը պարտավոր է փորձագետի եզրակացությունը ևս գնահատել գործում եղած բոլոր ապացույցների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտության վրա հիմնված ներքին համոզմամբ (ՔԴՕ 53 հոդվ., մաս 1): Ինչպես գործով ձեռք բերված ցանկացած այլ ապացույց, այն ենթակա է գնահատման գործում առկա մյուս ապացույցների հետ համակցության մեջ, ինչը հնարավորություն է տալիս ստուգել ոչ միայն փորձագետի եզրակացության տրամաբանությունը, այլ նաև կատարված հետազոտության գիտական հիմնավորվածության աստիճանն ու կատարված հետևությունների լրիվությունը և հավաստիությունը:

Փորձագետի եզրակացությունը գնահատելիս դատարանը համակողմանի վերլուծության պետք է ենթարկի և հաշվի առնի փորձաքննությունն անցկացնելիս սահմանված դատավարական կարգի պահպանված լինելու հանգամանքը, թույլ տրված խախտումների հնարավոր ազդեցությունը եզրակացության արժանահավատության և լրիվության վրա, փորձագետի օբյեկտիվության աստիճանը, ձեռնահաստությունն ու որակավորումը, փորձաքննության ընթացքում կիրառված մեթոդների գիտական հիմնավորվածության աստիճանը, փորձագետին տրամադրված նյութի լավորակությունը, եզրակացության լրիվությունը և հավանական բնույթը:

Դատարանը, իհարկե, կարող է չհամաձայնվել փորձագետի հետևությունների հետ և, առանց կրկնակի փորձաքննություն նշանակելու, գործը լուծել ձեռք բերված մյուս ապացույցների հիման վրա, սակայն նա պարտավոր է գործն ըստ էության լուծող դատական ակտի պատճառաբանական մասում արտացոլել փորձագետի հետևությունները մերժելու փաստարկները (ՔԴՕ 132 հոդվ., մաս 1, պարբ. 4):

ՉԼՈՒԽ VI.

ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՊԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քաղաքացիական դատավարությունում ապացույցները հետազոտվում են անմիջականորեն գործը քննող դատարանի կողմից, ինչը նրան հնարավորություն է տալիս պարզել կոնկրետ գործերով ապացուցման առարկայի մեջ մտնող հանգամանքները: Տվյալ պահանջը դատաքննության հիմնական սկզբունքներից մեկի՝ անմիջականության սկզբունքի կարևորագույն բաղադրիչներից մեկն է: Վճիռը կարող է հիմնված լինել բացառապես այն ապացույցների վրա, որոնք հետազոտվել են ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի կողմից դատական նիստում՝ դատավարության բանավորության, հրապարակայնության, կողմերի մրցակցության, իրավահավասարության և այլ սկզբունքների պահպանմամբ:

Եթե ապացույցները հավաքվել են ոչ թե գործը քննող, այլ ուրիշ դատարանի կողմից, գործը քննող դատարանը դրանք կարող է դնել իր վճռի հիմքում միայն այն պարագայում, երբ վերջիններս ստացվել են քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով, հրապարակվել են դատական նիստում, ներկայացվել են գործին մասնակցող անձանց, նրանց ներկայացուցիչներին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև փորձագետներին ու վկաներին և հետազոտվել են գործում եղած բոլոր այլ ապացույցների համակցության մեջ:

ՀՀ դատավարական օրենսդրությունն արգելում է վճիռ կայացնելիս հիմնվել այնպիսի ապացույցների վրա, որոնք դատարանի կողմից չեն հետազոտվել ՔԴՕ-ի նորմերին համապատասխան կամ ձեռք են բերվել օրենքի պահանջների խախտմամբ (ՀՀ սահմանադրության 22 հոդվ., մաս 2, ՔԴՕ 47 հոդվ., մաս 2, 130 հոդվ., մաս 3):

Որքան էլ կարևոր է անմիջականության սկզբունքի իրականացումը, միշտ չէ, որ այն հնարավոր է կիրառել մինչև վերջ¹: Քաղա-

քացիական դատավարության օրենսդրությունն այդ սկզբունքից նախատեսում է բացառություններ և դատարանին թույլատրում է օգտագործել՝

1. ապացույցների ապահովման կարգով ստացված նյութերը (ՔԴՕ 65 հոդվ.),

2. դատական հանձնարարության, այդ թվում՝ միջազգային իրավական օգնության կարգով ստացված ապացույցները (ՔԴՕ 66-67, 247¹ հոդվածներ):

Ապացույցների ապահովումը և դատական հանձնարարությունն ունեն ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ որոշակի առանձնահատկություններ: Ընդհանուրը տվյալ ինստիտուտների նպատակն է՝ և՛ ապացույցների ապահովումը, և՛ դատական հանձնարարությունը կիրառվում են ապացույցներ ձեռք բերելու, դրանք ամրագրելու համար: Միևնույն ժամանակ տարբեր են նշված դատավարական գործողությունները կատարելու հիմքերը: Ապացույցներն ապահովելու համար հիմք է հանդիսանում այն մտավախությունը, որ անհրաժեշտ ապացույցները ներկայացնելը և դրանք դատական նիստում հետազոտելն անհնարին կդառնա կամ դժվարանա, մինչդեռ դատական հանձնարարությունը տրվում է այն դեպքերում, երբ ապացույցները գործը քննող դատարանից հեռու են գտնվում, և հնարավոր չէ կամ դժվար է դրանք դատարան բերելը կամ իրենց գտնվելու վայրում հետազոտելը:

Նշված դատավարական ինստիտուտները, ըստ էության, հանդիսանում են գործը քննող դատարանի կողմից ապացույցների սկզբնաղբյուրներն անմիջականորեն դատական նիստում հետազոտելու ընդհանուր կանոնից արված թույլատրելի բացառություններ, որոնց արդյունքը գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների վերաբերյալ գրավոր, իրեղեն, անձնական ապացույցների ձեռքբերումն ու ամրագրումն է:

§ 1. Ապացույցների ապահովումը

Ապացույցների ապահովումն ապացույցների ամրագրման հատուկ ձև է, որը կարող է կիրառվել բոլոր այն դեպքերում, երբ գործին մասնակցող անձը հիմքեր ունի երկյուղելու, որ մինչև գործի դատաքննությունը անհրաժեշտ ապացույցներ ներկայացնելն օ-

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 187:

բյեկտիվ պատճառներով կարող է անհնարին դառնալ կամ դժվարանալ: Նման իրավիճակ կարող է ստեղծվել, օրինակ, այն դեպքերում, երբ գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունների տիրապետող վկան տառապում է իր գործողությունների նշանակությունը հասկանալու անընդունակության կամ մահվան վտանգ առաջացնող հիվանդությանը կամ պետք է մեկնի տևական հեռավոր գործուղման, իրեղեն ապացույցն իր բնույթով շուտ փչացող է, և մինչև դատաքննությունը դրա որակական հատկանիշները էապես կարող են փոփոխվել կամ անխուսափելիորեն կփոփոխվեն, պատվի, արժանապատվության կամ գործարար համբավի պաշտպանության վերաբերյալ գործերով պետք է հետազոտվեն և ամրագրվեն ինտերնետային կայքերում տեղադրված նյութերը, որոնք մինչև դատաքննությունը կարող են այնտեղից հեռացվել և այլն: Այդ իսկ պատճառով շահագրգիռ անձանց շահերի պաշտպանության և ապացույցների ձեռքբերման ու ներկայացման հարցում նրանց օժանդակություն ցուցաբերելու նպատակով քաղաքացիական դատավարական օրենսդրությունն ավանդաբար նախատեսել է ապահովման (ամրագրման) միջնդատական և դատական ընթացակարգեր:

Գործող ԲԴՕ 65-րդ հոդվածի բովանդակությունից բխում է, որ միջնդատական կարգով ապացույցների ապահովումը կարող է կատարվել նախքան դատարանում գործ հարուցելը: Դատարանի որոշմամբ հայցադիմումը վարույթ ընդունելուց հետո ապացույցները կարող են ապահովվել բացառապես դատական կարգով:

Ապացույցների դատական ապահովումը: ԲԴՕ 65-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ անձինք, որոնք հիմքեր ունեն երկյուղելու, որ անհրաժեշտ ապացույցներ ներկայացնելը կարող է անհնարին կամ դժվարին դառնալ, իրավունք ունեն գործն իր վարույթ ընդունած դատարանին միջնորդություն ներկայացնել այդ ապացույցների ապահովման վերաբերյալ:

Ապացույցներ ապահովելու միջնորդություն ներկայացնելու իրավունք ունեն գործին մասնակցող անձինք: Ընդ որում, ապացույցների ապահովումը կարող է կատարվել առաջին ատյանի դատարանում վարույթի ցանկացած տեսակի (հայցային, հատուկ-հայցային, հատուկ) շրջանակներում:

Ապացույցներն ապահովելու միջնորդությունը ներկայացվում է դատարան: ԲԴՕ-ի 65-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունից

բխում է, որ ապացույցների ապահովման միջնորդությունը կարող է ներկայացվել բացառապես այն դատարանին, որին ներկայացվել է հայցադիմումը (դիմումը):¹

Ապացույցների ապահովման մասին միջնորդությունը կարող է ներկայացվել հայցադիմումին կից կամ գործը դատաքննության նախապատրաստելու ընթացքում, այդ թվում՝ նախնական դատական նիստում: Ընդ որում, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նախնական դատական նիստն արձանագրվում է, դրա ընթացքում ապացույցների ապահովման միջնորդությունը կարող է արվել բաճակով: Մյուս դեպքերում միջնորդությունը ներկայացվում է գրավոր ձևով:

Բոլոր դեպքերում, ապացույցների ապահովման մասին միջնորդության մեջ պետք է նշվեն ապահովման կարիք ունեցող ապացույցները, այն հանգամանքները, որոնց հաստատման համար դրանք անհրաժեշտ են, և պատճառները, որոնք հիմք են ծառայել դրանք ապահովելու միջնորդությամբ դիմելու համար (ԲԴՕ 65 հոդվ., մաս 2):

Ապացույցների ապահովման մասին միջնորդությունը դատարանը քննում է առանց դատական նիստ նշանակելու: Մինչույն ժամանակ հարկ է նկատել, որ ԲԴՕ 149⁸ հոդվածի 2-րդ մասի 7-րդ կետի համաձայն՝ ապացույցների ապահովման հարցը դատարանը կարող է լուծել նախնական դատական նիստում:²

¹ Համեմատության համար նշենք, որ ՌԴ ԲԴՕ 65-րդ հոդվածի համաձայն՝ ապացույցներն ապահովելու միջնորդությունը կարող է ներկայացվել ոչ միայն գործը քննող դատարանին, այլ նաև այն դատարանին, որի գործունեության տարածքում պետք է կատարվեն ապացույցների ապահովմանն ուղղված դատավարական գործողությունները:

² Կողմերի մրցակցության և իրավահավասարության սկզբունքներից և օրենսգրքի ընդհանուր տրամաբանությունից բխում է, որ եթե ապացույցների ապահովման հարցը հնարավոր է լուծել նախնական դատական նիստում, առանց վտանգի տակ ղնելու ապահովվող ապացույցները, դատարանը պետք է ապացույցների ապահովման միջնորդությունը քննի և ապահովման հարցը լուծի նախնական դատական նիստում՝ գործին մասնակցող անձանց հնարավորություն ընձեռելով իրացնելու տվյալ հարցի վերաբերյալ իրենց փաստարկները ներկայացնելու, միջնորդության և դրա հիմքում դրված փաստարկների դեմ առարկելու ԲԴՕ 28-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքը: Մեր կարծիքով, ԲԴՕ-ում պետք է սահմանվի կանոն այն մասին, որ ապացույցն ապահովելու մասին միջնորդությունը պետք է քննվի նախնական դատական նիստում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դատարանը գտնում է, որ դա կխոչընդոտի ապացույցի ապահովմանը կամ մինչև նախնական դատական նիստն ապացույցը կոչնչանա կամ կփչանա:

Գործը քննող դատարանը (դատավորը) ներկայացված միջնորդությունը քննարկելիս պետք է պարզի տվյալ ապացույցի վերաբերելիությունը և թույլատրելիությունը, ինչպես նաև ապահովման հիմք հանդիսացող հանգամանքների առկայությունը:

Ներկայացված միջնորդության քննարկման արդյունքները ձևակերպվում են դատարանի որոշմամբ: Միջնորդությունը բավարարելու դեպքում կայացվում է ապացույցն ապահովելու մասին որոշում: Եթե դատարանի համոզմամբ տվյալ ապացույցը որևէ նշանակություն չունի գործի լուծման համար (վերաբերելի չէ) կամ որոնվող փաստն ըստ օրենքի չի կարող հաստատվել տվյալ ապացույցով, կամ ապացույցն ապահովելու հիմքերը բացակայում են, միջնորդությունը կարող է մերժվել: Բոլոր դեպքերում, ապացույցներն ապահովելու մասին միջնորդության կապակցությամբ դատարանի որոշումը բողոքարկման ենթակա չէ:¹

Թեև ՔԴՕ-ում այդ մասին ուղղակիորեն չի նշվում, դատարանը պետք է ապացույցների ապահովման մասին որոշման մեջ նշի այն ապացույցները, որոնք ենթակա են ապահովման, ինչպես նաև սահմանի դրանց ապահովման կարգը և եղանակը:

Ուշագրավ է, որ օրենսդիրը ՔԴՕ 65-րդ հոդվածում գրեթե չի կանոնակարգել ապացույցների ապահովման դատավարական կարգը: Նշված հոդվածի 4-րդ մասում միայն սահմանվել է, որ ապացույցների ապահովման մասին որոշումը կատարվում է անհապաղ՝ «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կարգով՝ պետական, ծառայողական, առևտրային, բանկային և այլ գաղտնիքների մասին օրենսդրության պահանջների պահպանմամբ: Միևնույն ժամանակ ակնհայտ է, որ նշված օրենքը, ապացույցների ապահովման վերաբերյալ դատական ակտը կատարելու մասին հատուկ կանոններ չի պարունակում, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ տվյալ որոշումը պետք է

¹ Սեր կարծիքով, նման իրավակարգավորումը չի բխում արդարադատության շահերից և կողմերի իրավունքների պաշտպանությունն արդյունավետ միջոցներով ապահովելու անհրաժեշտությունից: Բանը նրանում է, որ կողմը պետք է ունենա հնարավորություն բողոքարկելու ապացույցի ապահովման վերաբերյալ միջնորդությունը մերժելու մասին դատարանի միջանկյալ դատական ակտը, քանի որ ապացույցի անհիմն չապահովումը կարող է հանգեցնել գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող ապացույցը հետագայում հետազոտելու անհնարինության, իսկ տվյալ հարցում դատարանի թույլ տված դատական սխալը գործնականում հետագայում վերացվել չի կարող:

կատարվի դատական ակտերի կատարման ընդհանուր կանոններով: Ստացվում է, որ շահագրգիռ անձը պետք է որոշում կայացրած դատարանից ստանա կատարողական թերթ, այն ներկայացնի հարկադիր կատարման ծառայություն, հարկադիր կատարողն էլ, ներկայացված կատարողական թերթի հիման վրա հարուցելով կատարողական վարույթ, անհապաղ իրականացնի ապացույցների ապահովմանն ուղղված գործողություններ՝ հարցաքննի վկային, զննի իրեղեն ապացույցները և այլն: Նման իրավակարգավորումը խիստ թերի է թվում նախևառաջ այն պատճառով, որ հարկադիր կատարողն իր իրավական կարգավիճակը սահմանող օրենքով և «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքով լիազորված չէ իրականացնելու նման դատավարական գործողություններ: Ակնհայտ է, որ հարցը կարգավորելիս օրենսդիրը մեխանիկորեն կիրառել է ապացույցներ պահանջելու մասին որոշումը կատարելու մեխանիզմը՝ հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ հարկադիր կատարման կարգով ստացված ապացույցն անմիջականորեն հետազոտվում է գործն ըստ էության քննելու նպատակով հրավիրված դատական նիստում, և հարկադիր կատարողի առաքելությունը պահանջված ապացույցը դատարանին «հասցնելն» է: Մինչդեռ ապացույցներն ապահովելու հարցում հարկադիր կատարողը որևէ գործառույթ իրականացնել չի կարող, քանի որ քննարկվող ինստիտուտի նպատակը ոչնչացման կամ փչացման վտանգի տակ զտնվող ապացույցը տվյալ տեսակի ապացույցների հետազոտման դատավարական կանոնների պահպանմամբ ամրագրել է՝ նման ամրագրման արդյունքները հետագայում դատական նիստում հետազոտելու նկատառումներով:

Սեր կարծիքով, ՔԴՕ 65-րդ հոդվածի 4-րդ մասում նպատակահարմար կլիներ սահմանել, որ՝

«Ապացույցների ապահովումը կատարում է գործը քննող դատարանը՝ հնարավորինս սեղմ ժամկետներում և ղեկավարվելով դրանց հետազոտման կարգին վերաբերող սույն օրենսգրքի կանոններով: Ապացույցների ապահովումը կարող է կատարվել դատական հանձնարարության կարգով՝ սույն օրենսգրքի 66 և 67 հոդվածներով սահմանված կանոններով, ինչպես նաև միջազգային իրավական օգնության կարգով՝ սույն օրենսգրքի և ՀՀ մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերի պահանջների պահպանմամբ:

Ապացույցների ապահովումը կատարվում է այդ նպատակով նշանակված դատական նիստում, որի ժամանակի և վայրի մասին պատշաճ կերպով տեղեկացվում են գործին մասնակցող անձինք: Նիստի ժամանակի և վայրի մասին պատշաճ կերպով տեղեկացված գործին մասնակցող անձանց չներկայանալն արգելք չի հանդիսանում ապացույցներն ապահովելու համար»:

Ինչպես իրավագիտորեն նշվում է դատավարագիտության մեջ, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ապացույցների ապահովումը սոսկ դրանց ամրապնդման եղանակ է, և եթե ապահովված ապացույցները գործը դատարանում ըստ էության քննելիս դեռևս առկա են, ապա դատարանը դրանք հետազոտում է ընդհանուր կարգով, եթե ոչ՝ դատարանը հրապարակում և հետազոտում է ապացույցների ապահովման արձանագրությունը:¹

Գործը քննող դատարանն ապահովված ապացույցները գնահատում է ընդհանուր հիմունքներով՝ գործի մնացած նյութերի համակցությամբ:

Ապացույցների միջդատական ապահովումը: ՔԴՕ 65-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ նախքան դատարանում գործ հարուցվելն ապացույցների ապահովումը կատարում է նոտարը՝ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով և «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքով նախատեսված կարգով:

«Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքի 79-րդ հոդվածի համաձայն, շահագրգիռ անձանց դիմումով նոտարը կատարում է ապացույցների ապահովում, որոնք կարող են անհրաժեշտ լինել դատարանում գործ հարուցելու համար, եթե հիմքեր կան ենթադրելու, որ ապացույցներ ներկայացնելը հետագայում կարող է դժվարանալ կամ անհնարին դառնալ:

Ապացույցների ապահովման նպատակով շահագրգիռ անձի դիմումի հիման վրա նոտարը կարող է կատարել հետևյալ գործողությունները՝ հարցաքննել վկաների, կատարել գրավոր կամ իրեղեն ապացույցների զննում, նշանակել փորձաքննություն, ինչպես նաև կատարել ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով նա-

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Ռ.Գ.*, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007, էջ 392:

խատեսված, ապացույցների ապահովմանն ուղղված այլ գործողություններ:

Ապացույցների ապահովմանն ուղղված գործողություններ կատարելիս նոտարը ղեկավարվում է ՔԴՕ համապատասխան նորմերով և օժտված է օրենսգրքով նախատեսված համապատասխան լիազորություններով (Օրենքի 80 հոդվ., մաս 2): Դրանով իսկ ապահովվում է նոտարական կարգով ապահովված ապացույցների թույլատրելիությունը և արժանահավատությունը:¹

Ապացույցների ապահովման ժամանակի և տեղի մասին նոտարը նախապես պետք է ծանուցի կողմերին և շահագրգիռ անձանց, որոնց չներկայանալը, սակայն, արգելք չէ ապացույցների ապահովման գործողություններ կատարելու համար: Օրենքը միաժամանակ սահմանում է, որ առանց կողմերի և շահագրգիռ անձանց հրավիրման ապացույցների ապահովումը նոտարի կողմից կարող է կատարվել միայն անհետաձգելի դեպքում կամ այնպիսի դեպքում, երբ հնարավոր չէ որոշել, թե հետագայում ով պետք է մասնակցի գործին:

Եթե ապացույցների ապահովման նպատակով նախապես պատշաճ կարգով ծանուցված վկան կամ փորձագետը չեն ներկայանում, նոտարն այդ մասին հաղորդում է վկայի կամ փորձագետի բնակության վայրի դատարան՝ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելու համար: Ապացույցների ապահովման նպատակով հրավիրված վկային կամ փորձագետին նոտարը նախազգուշացնում է ակնհայտ սուտ ցուցմունք կամ եզրակացություն տալու և դրանք տալուց հրաժարվելու համար ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված պատասխանատվության մասին:

§2. Դատական հանձնարարություններ

Ընդհանուր կանոնի համաձայն, դատարանն անմիջականորեն է մասնակցում ապացույցների հետազոտման գործընթացին, եթե անզամ ապացույցների զննությունն ու հետազոտումն իրականացվում է դրանց գտնվելու վայրում: Սակայն երբեմն անհրաժեշտություն է առաջանում ապացույցները հետազոտել Հայաստանի Հանրապե-

¹ Տե՛ս *Решетникова И.В.* Доказывание в гражданском процессе. – М.: «Юрайт», 2010, էջ 170:

տության մեկ այլ մարզի կամ մեկ այլ երկրի տարածքում, որի պայմաններում ՀՀ օրենսդրությամբ և միջազգային պայմանագրերով նախատեսված է դատական հանձնարարության ինստիտուտի կիրառման հնարավորությունը:

Դատական հանձնարարության կատարումը թույլատրվում է միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր չէ ստանալ Հայաստանի Հանրապետության մեկ այլ մարզի կամ մեկ այլ պետության տարածքում գտնվող ապացույցը: Օրինակ, դա կարող է վերաբերել իրեղեն, գրավոր ապացույցների զննությանը, վկաների հարցաքննությանը, փորձաքննության կատարմանը և այլն: Այլ կերպ ասած, դատական հանձնարարությունը դատարանի կողմից ապացույցների անմիջական հետազոտման ընդհանուր կանոնից արված բացառություն է:

ՔԴՕ 66-րդ հոդվածի համաձայն, Հայաստանի Հանրապետության մեկ այլ մարզի տարածքում ապացույցներ ստանալու անհրաժեշտության դեպքում, գործը քննող դատարանն իրավունք ունի հանձնարարել համապատասխան դատարանին՝ կատարելու որոշակի դատավարական գործողություններ:

Դատական հանձնարարությունը ձևակերպվում է համապատասխան որոշմամբ, ուր համառոտ շարադրվում է քննվող գործի էությունը, նշվում են պարզաբանման ենթակա հանգամանքները և այն ապացույցները, որոնք պետք է հավաքի հանձնարարություն կատարող դատարանը: Դատական հանձնարարության վերաբերյալ որոշում կայացնելիս դատարանը պետք է նախապես «հաշվարկի», թե որքանով է ռացիոնալ տվյալ ընթացակարգի կիրառումը:

Դատական հանձնարարության մասին որոշումը պարտադիր է հանձնարարությունն ստացած դատարանի համար և պետք է կատարվի այն ստանալու օրվանից տասնօրյա ժամկետում:

Դատական հանձնարարությունը կատարվում է քաղաքացական դատավարության ընդհանուր կանոնների պահպանմամբ, դատական նիստում՝ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով, դատավարության բոլոր սկզբունքների պահպանմամբ:

Գործին մասնակցող անձինք պատվիրված նամակով հանձնման մասին ծանուցմամբ տեղեկացվում են նիստի ժամանա-

կի և վայրի վերաբերյալ, սակայն նրանց չներկայանալն արգելք չէ նիստի անցկացման համար: Այս հանգամանքը, սակայն, դատական հանձնարարությունը ստացած դատարանին չի ազատում դատական նիստի անցկացման տեղի և ժամանակի մասին նրանց պատշաճ կարգով ծանուցելու պարտականությունից, որից ելնելով, դատական հանձնարարություն տվող դատարանը պարտավոր է այն կատարող դատարանին հայտնել հարցաքննության ենթակա անձանց ստույգ հասցեները, գրավոր կամ իրեղեն ապացույցների գտնվելու վայրը և այլն՝ դատական հանձնարարությունների կատարման համար օրենքով սահմանված ժամկետների պահպանմամբ դատավարական գործողությունների իրականացումն ապահովելու նպատակով:

Հանձնարարությունը կատարող դատարանին ցուցմունքներ տված գործին մասնակցող անձինք կամ վկաները գործը քննող դատարանի նիստին մասնակցելիս ցուցմունքներ տալիս են ընդհանուր կարգով (վկաները պարտադիր կարգով նախազուշացվում են ցուցմունք տալուց հրաժարվելու, ինչպես նաև ակնհայտ սուտ ցուցմունք տալու համար ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված պատասխանատվության մասին):

Դատական հանձնարարության կատարման ընթացքում կազմված դատական նիստի արձանագրությունը, պետք է արտացոլի բոլոր այն էական հանգամանքները, որոնք հանձնարարվել է պարզել դատարանին և պարունակի առաջադրված հարցերի սպառիչ պատասխաններ:

Դատական հանձնարարությունը կատարելու վերաբերյալ այն կատարող դատարանը կայացնում է որոշում, որը բոլոր նյութերի հետ միասին անհապաղ ուղարկվում է գործը քննող դատարան:

Եթե գործին մասնակցող անձինք, վկաները, փորձագետները, որոնք ցուցմունք կամ բացատրություն են տվել դատական հանձնարարությունը կատարող դատարանին, հետագայում ներկայանում են գործը քննող դատարան, ապա նրանք ցուցմունք կամ բացատրություն են տալիս ընդհանուր կարգով:

Միջազգային իրավական օգնության կարգով տրվող դատական հանձնարարությունները: Պետությունների միջև տնտեսական և բարիդրացիական հարաբերությունների զարգացման արդյունքում վերջին տարիներին էականորեն ընդլայնվել է այնպիսի

վեճերի քանակը, որոնք ծանրաբեռնված են օտարերկրյա տարրով: Այդ կապակցությամբ ՀՀ դատարանները շատ հաճախ բախվում են այլ երկրների տարածքում որոշակի դատավարական գործողություններ կատարելու անհրաժեշտության հետ:

Ընդհանուր կանոնի համաձայն, դատարանների իրավասությունը սահմանափակված է այն պետության տարածքի սահմաններով, որտեղ նրանք գործում են: Դատարաններն իրավասու են դատավարական գործողություններ կատարել միայն համապատասխան պետության սահմաններում: Պետության սահմաններից դուրս ցանկացած դատավարական գործողություն կատարելու համար անհրաժեշտ է այն պետության համաձայնությունը, որի տարածքում պետք է կատարվի այս կամ այն գործողությունը: Հետևաբար, պետության սահմաններից դուրս դատավարական գործողությունները կարող են կատարվել բացառապես դատական հանձնարարության կարգով, ընդ որում այն դեպքերում, երբ նման հնարավորությունը նախատեսված է Հայաստանի Հանրապետության և համապատասխան երկրի միջև կնքված միջազգային պայմանագրով:

ՔԴՕ 247¹ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ իրավական օգնության նպատակով Հայաստանի Հանրապետության դատարանների հարցումներով օտարերկրյա պետությունների տարածքներում դատավարական գործողությունների կատարումն իրականացվում է Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերով և ՔԴՕ-ով սահմանված կարգով:

Այս ոլորտը կարգավորող հիմնական միջազգային պայմանագրերն են «Քաղաքացիական դատավարության մասին» Հաագայի 1954 թ. մարտի 1-ի կոնվենցիան, ԱՊՀ երկրների 1993 թվականի հունվարի 22-ի «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության և իրավական հարաբերությունների մասին» Սինսկի կոնվենցիան, ԱՊՀ երկրների 2002 թ. հոկտեմբերի 7-ի «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության և իրավական հարաբերությունների մասին» Քիշնևի կոնվենցիան, «Տնտեսական գործունեության հետ կապված վեճերի լուծման կարգի մասին» ԱՊՀ 1992 թ. մարտի 20-ի համաձայնագիրը:

Քաղաքացիական գործերով իրավական փոխօգնության հարցերը կարգավորվում են նաև երկկողմ պայմանագրերով: Այդպիսիք

են, օրինակ՝ 1995 թվականի ապրիլի 10-ին Սոֆիա քաղաքում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության միջև քաղաքացիական գործերով իրավական օգնության մասին» համաձայնագիրը, 1996 թվականի հունիսի 4-ին Թբիլիսի քաղաքում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև քաղաքացիական գործերով իրավական օգնության մասին» պայմանագիրը, 1996 թվականի մարտի 25-ին Երևան քաղաքում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Ռումինիայի միջև քաղաքացիական և քրեական գործերով իրավական օգնության մասին» համաձայնագիրը, ՀՀ-ի և Հունաստանի Հանրապետության միջև 2000 թվականի նոյեմբերի 21-ին Աթենք քաղաքում ստորագրված «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության մասին» համաձայնագիրը, ՀՀ-ի և Լիտվայի Հանրապետության միջև 2003 թվականի սեպտեմբերի 15-ին Երևան քաղաքում ստորագրված «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության և իրավական հարաբերությունների մասին» պայմանագիրը և այլն:

Ի թիվս այլ հարցերի նշված միջազգային-իրավական ակտերով կարգավորվում են նաև քաղաքացիական գործերով ապացույցների հավաքման առնչությամբ փոխադարձ օգնության հարցերով հաղորդակցության ձևերը և կարգը, դատական հանձնարարություններ տալու, դրանք կատարելու, դրանց կատարումը մերժելու հիմքերը և կարգը, իրավական օգնության ցույց տալու վերաբերյալ հանձնարարությունների ձևին և բովանդակությանը ներկայացվող պահանջները, հանձնարարությունները կատարելիս կիրառման ենթակա իրավունքին, վկաներին, փորձագետներին հարցաքննության կանչելուն, ինչպես նաև հանձնարարության կատարման արդյունքների ձևակերպման կարգին առնչվող բազմաթիվ հարցերը:

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐ

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը՝ փոփոխություններով և լրացումներով (2005):
2. Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին կոնվենցիա (Հռոմ, 04.11.1950):
3. «Քաղաքացիական դատավարության մասին» Հաագայի 1954 թ. կոնվենցիա:
4. «Օտարերկրյա պաշտոնական փաստաթղթերի օրինականացման պահանջը չեղյալ հայտարարելու մասին» Հաագայի 1961 թ. կոնվենցիա:
5. «Հյուպատոսական հարաբերությունների մասին» Վիեննայի 1963 թ. կոնվենցիան:
6. «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության և իրավական հարաբերությունների մասին» 1993 թվականի հունվարի 22-ի Մինսկի կոնվենցիա:
7. «Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության և իրավական հարաբերությունների մասին» 2002 թ. հոկտեմբերի 7-ի Քիշնևի կոնվենցիա:
8. «Տնտեսական գործունեության հետ կապված վեճերի լուծման կարգի մասին» ԱՊՀ 1992 թ. մարտի 20-ի համաձայնագիր:
9. Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրք (21.02.2007), ՀՀՊՏ 2007/20(544), 18.04.2007:
10. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք (17.05.1998), ՀՀՊՏ 1998/17(50), 10.08.1998:
11. Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության օրենսգիրք (28.11.2007), ՀՀՊՏ 2007/64 (588), 19.12.2007:
12. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք (05.05.1998), ՀՀՊՏ 1998/17(50), 10.08.1998:

13. Հայաստանի Հանրապետության ընտանեկան օրենսգիրք (09.11.2004), ՀՀՊՏ 2005/4(376), 19.01.2005:
14. Հայաստանի Հանրապետության աշխատանքային օրենսգիրք (09.11.2004), 2004/69(368):
15. «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 28.11.2007 թ. ՀՀ օրենքը, ՀՀՊՏ 2007/66 (590), 26.12.2007:
16. «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենք (18.02.2004), ՀՀՊՏ 2004/18(317), 31.03.2004:
17. «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենք (04.12.2001), ՀՀՊՏ 2002/2(177), 10.01.02:
18. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք (1964 թ.):
19. ՀՀ արդարադատության նախարարի 28.03.2000 թ. թիվ 151 հրամանը «Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարության համակարգում դատական փորձագետի որակավորման կարգի հաստատման մասին»:
20. ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքերում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին օրենքի նախագիծը և դրա հիմնավորումները // ՀՀ արդարադատության նախարարության պաշտ. կայքը՝ <http://moj.am/am/download.php?view.314>:

ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՂԱՍԱԳՐՔԵՐ, ՁԵՆՆԱՐԿՆԵՐ, ԳԻՏԱԿԱՆ ՅՈՂՎԱԾՆԵՐ

1. **Դավթյան Ա.Գ.**, Քաղաքացիական դատավարություն, «Տիգրան Մեծ» հրատ., - Եր., 2007:
2. **Ենգիբարյան Վ.Գ.**, Դատական փորձաքննությունների արդի հիմնախնդիրները, - Եր., 2007:
3. **Չոհրաբյան Ա.**, Փորձաքննության հասկացությունը և դրա հիմնական առանձնահատկությունները քաղաքացիական դատավարությունում // Օրենք և իրականություն, - Եր., 2011, թիվ 8 (օ-

գոստոս):

4. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, **Գ. Հարությունյանի և Ա. Վաղարշյանի խմբ.**, «Իրավունք» հրատ., - Եր., 2010:
5. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք, Մաս երկրորդ, **Ռ. Գ. Պետրոսյանի և Գ. Գ. Ղարախանյանի** խմբ., - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2001.
6. Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն, ընդհանուր մաս, - 4-րդ հրատ., լրացումներով և փոփոխություններով, **Գ.Ս. Ղազինյանի խմբ.**, - Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2006:
7. **Ղարսյան Ա.**, Փորձագետի եզրակացությունը քաղաքացիական դատավարությունում // Դատական իշխանություն, - Եր., 2010, թիվ 1-2(126-127):
8. **Պետրոսյան Ռ. Գ.**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, - երրորդ հրատ., Երևանի համալս. հրատ., - Եր., 2007:
9. **Մեղրյան Ս. Գ.**, Առաջին ատյանի դատարանի քաղաքացիական գործերով դատական ակտերը, - Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010:
10. **Չախտյան Ա.Ս.**, Հատուկ գիտելիքների հասկացությունը և նշանակությունը քրեական դատավարությունում // Պետություն և իրավունք, - Եր., 2002, թիվ 1(15):
11. **Авдюков М.Г.** Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе // Советское государство и право, 1972, № 5.
12. **Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.** Экспертиза в российском гражданском, административном, уголовном процессе. – М., 2003.
13. **Архипова Ю.В.** Раскрытие доказательств в гражданском процессе Англии и США // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2010, № 3.
14. Арбитражный процесс: Учебник. Отв. ред. **В.В.Ярков.** - М., 2003.
15. **Безруков А.М.** Преюдициальная связь судебных актов. - М., 2007.

16. **Боннер А.Т.** Установление обстоятельств гражданских дел. – М., 2000.
17. **Васьковский Е.В.** Учебник гражданского процесса. – М., 1917 г. // www.allpravo.ru, 2005.
18. **Веденеев Е.Ю.** Роль суда в доказывании по делу в российском гражданском и арбитражном судопроизводстве // Арбитражный и гражданский процесс, 2001, № 2.
19. **Власов А.А.** Адвокат как субъект доказывания в гражданском и арбитражном процессе. – М., 2000:
20. **Гойденко Е.Г.** Неправильное определение обстоятельств, имеющих значение для дела, как основание для отмены судебного решения // Россуйский судья, 2009, № 8.
21. Гражданский процесс России. Под ред. **М.А. Вукот.** - М., 2004.
22. Гражданский процесс Российской Федерации. Под ред. **А.В. Власова.** - М., 2003.
23. Гражданский процесс. Под ред. **М.К. Треушников.** - М.: «Городец», 2003.
24. Гражданское процессуальное право. Под ред. **М.С. Шакарян.** – М.: Проспект, 2004.
25. Гражданский процесс. Под ред. **В.В. Яркова.** - М., 2004.
26. **Гурвич М.А.** Учение об иске (состав, виды). – М.: ВЮЗИ, 1981.
27. **Гурвич М.А.** Судебное решение. Теоретические проблемы. - М.: «Юридическая литература», 1976.
28. **Гурвич М.А.** Является ли доказывание в гражданском процессе юридической обязанностью? // Советская юстиция. – М., 1975.
29. **Давтян А.Г.** Гражданский процесс в Германии и странах СНГ. Ер., 2000.
30. **Жилин Г.А.** Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции. - М.: «Городец», 2000.
31. **Зайцев И., Афанасьев С.** Бесспорные обстоятельства в гражданских делах // Российская юстиция. – М., 1998, № 3.

32. **Клейнман А.Ф.** Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе. - М., 1950.
33. Комментарий к гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации. Под ред. **М.С. Шакарян.** - М.: «Кодекс», 2003.
34. **Курылев С.В.** Основы теории доказывания в советском правосудии. – Минск, 1969.
35. **Лим А.А.** Некоторые проблемы института раскрытия доказательств в арбитражном процессе // Журнал российского права, 2007, № 8.
36. **Макаров П.** Механизм концентрации процессуального материала как судебный инструмент по обеспечению своевременного разрешения судебных споров (опыт Германии) // Арбитражный и гражданский процесс, 2009, № 10,11,12.
37. **Новицкий В.А.** Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография. -Ставрополь, изд. СГУ, 2002.
38. **Перетерский И.С.** Очерки судоустройства и гражданского процесса иностранных государств. - М., 1952.
39. **Перетерский И.С.** Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты. – М., 1984.
40. **Решетникова И.В.** Доказательственное право Англии и США. – М.: «Городец», 1999.
41. **Решетникова И.В., Ярков В.В.** Гражданское право и гражданский процесс в современной России. - Екатеринбург, 1999.
42. **Решетникова И.В.** Доказывание в гражданском процессе. – М.: Юрайт, 2010.
43. **Сахнова Т.В.** Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: «Волтерс Клувер», 2008.
44. **Сахнова Т.В.** Судебная экспертиза. – М., 2000.
45. **Сериков Ю.А.** Презумпции в гражданском судопроизводстве. – М.: «Волтерс Клувер», 2006.

46. Теория правосудия. В 3-х томах. **Фурсов Д.А., Харламова И.В.** Т. 2: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. – М.: «Статут», 2009.
47. **Ткачев Н.И.** Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам. - Саратов, 1987.
48. **Треушников М.К.** Судебные доказательства. - М., 1999.
49. **Треушников М.К.** Судебные доказательства. - М., 2004.
50. **Шамшурич Л.** О диспозитивности и злоупотреблении процессуальными правами в состязательном процессе в сфере гражданской юрисдикции: вопросы теории и практики // Арбитражный и гражданский процесс, 2009, № 12.
51. **Юдельсон К.С.** Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1. – М., 1981 // www.allpravo.ru, 2005.
52. **Юдельсон К.С.** Проблема доказывания в советском гражданском процессе. - М., 1951 // www.allpravo.ru, 2005.
53. **Яблочков Т.М.** К учению о принципе диспозитивности в гражданском процессе. – Казань, 1917 // www.allpravo.ru, 2005.

УСТАНОВЛЕНИЕ КЪ УТВЕРЖДЕНИЮ

54. **Баулин О.В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. ... д.ю.н. - М., 2005:
55. **Нахова Е.А.** Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию. Автореф. дисс... к.ю.н. - Саратов, СГУ, 2006.
56. **Кузнецова О.А.** Презумпции в российском гражданском праве. Автореф. дисс... к.ю.н. - Екатеринбург, 2002.
57. **Фильченко Д.Г.** Современные проблемы подготовки дела к судебному разбирательству в арбитражном процессе Российской Федерации. Дис. ... к.ю.н. - Воронеж, 2005.
58. **Шилов А.В.** Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном процессе. Дис. ... к.ю.н. - Томск, 2004.

ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

59. ՀՀ սահմանադրական դատարանի 08.12.2009 թ. թիվ ՍԴՈ-845 որոշումը «Քաղաքացի Նարինե Սահակյանի դիմումի հիման վրա՝ ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 48 հոդվածի 2-րդ մասի՝ ՀՀ սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով»:
60. «Անկերլը ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով» ՄԻԵԴ-ի 23.10.1996 թ.-ի վճիռը:
61. Շենկն ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով ՄԻԵԴ-ի 12.07.1988 թ.-ի վճիռը:
62. Վան Մեխելենը և այլոք ընդդեմ Նիդեռլանդների գործով ՄԻԵԴ-ի 23.04.1997 թ.-ի վճիռը:
63. Ֆունկեն ընդդեմ Ֆրանսիայի ՄԻԵԴ-ի 25.02.1993 թ.-ի վճիռը:
64. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-34(ՎԴ) քաղաքացիական գործով 26.01.2007 թ.-ի որոշումը:
65. Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-259 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 02.03.2007 թ.-ի որոշումը:
66. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-299/ՏԴ քաղաքացիական գործով 01.06.2007 թ.-ի որոշումը:
67. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-1848(ՎԴ) քաղաքացիական գործով 25.12.2007 թ.-ի որոշումը:
68. Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-346(ՏԴ) քաղաքացիական գործով 18.05.2007 թ.-ի որոշումը:
69. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-93 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 29.02.2008 թ. որոշումը:
70. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-132 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 27.03.2008 թ. որոշումը:
71. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-168 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 23.04.2008 թ.-ի որոշումը:
72. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱՆԴ/2177/02/08 քաղաքացիական գործով 27.05.2008 թ.-ի որոշումը:
73. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-459/ՎԴ քաղաքացիական գործով 25.07.2008 թ.-ի որոշումը:

74. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-657 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով 28.11.2008 թ.-ի որոշումը:
75. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 0351/02/08-(ՇԴ)2008 քաղաքացիական գործով 31.10.2008 թ.-ի որոշումը:
76. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵՇԴ/0681/02/08 քաղաքացիական գործով 13.02.2009 թ.-ի որոշումը:
77. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱՆԴ/0479/02/08 քաղաքացիական գործով 13.02.2009 թ.-ի որոշումը:
78. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/0020/02/08 քաղաքացիական գործով 12.04.2009 թ.-ի որոշումը:
79. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԱՎԴ2/0049/02/08 քաղաքացիական գործով 26.06.2009 թ.-ի որոշումը:
80. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԱՐԴ1/0207/02/08 քաղաքացիական գործով 26.06.2009 թ.-ի որոշումը:
81. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԶԴ/0636/02/08 քաղաքացիական գործով 16.10.2009 թ.-ի որոշումը:
82. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԵԴ/1452/02/09 քաղաքացիական գործով 04.03.2011 թ.-ի որոշումը:
83. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/3494/02/09 քաղաքացիական գործով 01.04.2011 թ.-ի որոշումը:
84. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵՇԴ/1406/02/09 քաղաքացիական գործով 01.04.2011 թ.-ի որոշումը:

Մեղրյան Սերգեյ Գուրգենի

իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԱՊԱՑՈՒՑՈՒՄԸ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(դասախոսություններ)**

Мегрян Сергей Гургенович

кандидат юридических наук, доцент

**ДОКАЗЫВАНИЕ
В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
(курс лекций)**

Հանձնվել է տպագրության 30.10.2011:

Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպաքանակը՝ 300:

Ծավալը՝ 16 տպ. մամուլ: